MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

4

DEMIAL KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVF. 1988/4. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

FÜLÖP GÉZA
NAGY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

BORSA GEDEON

Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések

Fitz József, aki kitűnő és alapvető monográfiát szentelt az első hazai nyomdásznak, behatóan foglalkozott a budai műhely egyetlen betűtípusával is. Úgy találta, hogy „ a Chronica mind a kilenc példány valamennyi lapján 111 milliméteres, a Basilius pedig mind a három példány minden lapján 109 milliméteres".[1] Ebből azt a következtetést vonta le, hogy Hess a *Chronica* elkészítését követően és a *Basilius* kiszedése előtt átöntötte betűanyagát, különben a következetes méretkülönbségre nem akadt számára elfogadható magyarázat. Ha pedig ez így történt, akkor nyomdájának matricakészlettel kellett rendelkeznie. Ezzel szemben e sorok szerzője arról írt, hogy Hess kész, öntött betűanyagot hozott magával Magyarországra.[2] Soltész Zoltánné úgy találta, hogy a *Chronica* húszsoronkénti mérete 110—111,3, a *Basiliusé* pedig 109—109,4 mm között ingadozik. Ezért, valamint mert Hess a *Chronica* ajánlásában további nagy terveiről írt, megújítható és növelhető betűanyagot tartott szükségesnek, ami csakis matrica segítségével volt megvalósítható.[3]

Miután az első magyarországi műhelyről és annak tulajdonosáról egyetlen sor korabeli levéltári dokumentum sem ismeretes, a nyomdatörténettel foglalkozók nem kis erőfeszítéseket tettek és tesznek, hogy magukból a kiadványokból igyekezzenek minél több, de persze azért hitelesnek minősíthető adatot kikövetkeztetni. Ezzel és nem mikrofilológiai kicsinyességgel magyarázható az alábbi próbálkozás, amely a fentiekben sommázott megállapítások között rejlő és a külső szemlélő számára nem túl lényegesnek tűnő ellentmondások feloldására tesz kísérletet.

Soltészné hangsúlyozta a betűöntvények nagyságát tükröző ún. húszsoros-méret jelentőségét ebben az ügyben.[4] Tekintettel arra, hogy a korábbi írásomhoz a méréseket Kükedy József volt szíves elvégezni,[5] a téma felelevenítése során magam igyekeztem ezt megismételni. Ennek során állandóan szembe kellett nézni azokkal a nehézségekkel, amelyeket már korábban így lehetett összefoglalni: „Ugyanazon a lapon az alsó és felső húsz sor mérete között is gyakran félmilliméteres eltérés

[1] FITZ József: *Hess András, a budai ősnyomdász*. Bp. 1932. 132, 188. — Megismételve: FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959. 126.

[2] *Magyar Könyvszemle* 1973. 139—143.

[3] *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—12.

[4] *Magyar Könyvszemle* 1974. 3.

[5] *Magyar Könyvszemle* 1973. 149.

mutatkozik,[6] aminek több oka van. Hess betűi meglehetősen egyenetlenek ... a betűvonal vastagsága is viszonylag erősen változó ... a betűk ... nem alkotnak egységes alapvonalat ... a sorok némi ívelést kaptak."[7] Ezek a bizonytalansági tényezők (a sorbázis egyenetlensége, a festékezés mértéke stb.) mellett még továbbiak is felismerhetők voltak. Így a sorok nem mindig pontosan párhuzamosak: előfordul, hogy a legfelső sor eleje 1—1 1/2 mm-rel közelebb van a legalsó sor bázisához, mint ugyanannak a sornak a vége.[8]

Az ősnyomtatványok betűtípusainak meghatározásánál húsz sor mérését alkalmazzák, hogy a betűöntvények magasságát biztonságosabban lehessen meghatározni, mint két közvetlenül egymás alatt álló sor esetében. Húsz sornál a távolság ugyanis többnyire már kb. 100 mm körüli értékben állapítható meg, amit hússzal elosztva egy sor magasságát akár tized (esetleg század) mm pontossággal lehet meghatározni, ami különben közvetlen méréssel teljességgel lehetetlen volna. E gyakorlat mentén haladva, helyesnek látszott húsz sor helyett a kiadvány legalsó sorától a legfelsőig mérni. Az így kapott távolságot azután el kellett osztani a sorok számával, hogy meg lehessen kapni a sormagasságot, vagyis az eredeti betűöntvény méretét.[9] Összevetés végett azután ezt a méretet hússzal beszorozva lehetett megkapni az ún. húszsor-méretet. Ilyen megoldással történt kísérlet a Hess-nyomdában készült két kiadvány minden lapjának megmérésére.

A *Chronica* négy példányának[10] valamennyi lapján végrehajtott mérések alapján megállapított szélső értékek a *Chronicá*-nál 110,1 (pl. g_5b) és 111,5 (pl. a_4a) mm, ami megnyugtató azonosságot mutat a Soltészné által közölt 110,0—111,3 mm-rel.[11]

A mérések legfontosabbnak tűnő eredménye újra csak az volt, hogy nem igazolódott Fitznek a fentiekben idézett állítása a Hess két kiadványa minden lapjának azonos méretéről.[12] Fitz gondolatsorát pedig, ami azután az átöntés feltételezésének szükségszerűségéhez vezetett, éppen abból a kérdésből indította, hogy vajon mi okozhatta ezt az általa következetesnek minősített méretkülönbséget. Most tehát bizonyossá vált, hogy nem egyedül a *Chronica* és a *Basilius* közötti eltérésre kell magyarázatot találni, de magán a *Chronicá*-n belül észlelhető és 1,4 mm-ig terjedő különbségre is.

Ennek okai után kutatva feltűnt, hogy a *Chronicá*-n belül észlelhető méreteltérés különösen annak eleje és vége között jól érzékelhető.[13] Hogy a sorok magasságának

[6] Ugyanerről írt Soltészné is: *Magyar Könyvszemle* 1974. 2.

[7] *Magyar Könyvszemle* 1973. 139.

[8] Pl. *Chronica* a_5b, vagy a Basilius a_1a lapja.

[9] A *Chronica* 33, a Basilius 24 sort tartalmaz laponként, így az említett mérési eredményt 32-vel, ill. 23-mal kellett elosztani.

[10] A két budapesti, a bécsi és a prágai. Az utóbbi feladatot V. Ecsedy Judit volt szíves elvégezni.

[11] *Magyar Könyvszemle* 1974. 2. — A *Chronica* említett négy példányának minden egyes lapján végzett mérések eredményei olyan közel állnak egymáshoz, hogy eloszlathatóak voltak azok az aggályok, amelyek szerint egyes példányok fokozott igénybevétel nyomán a papír mérete az utóbbi évtizedekben megváltozott volna. Vö. *Magyar Könyvszemle* 1974. 2.

[12] Fitznek ezt a mondatát különben Soltészné saját szövegében idézőjelbe tette, ezzel mintegy elhatárolta magát ettől a megállapítástól, — *Magyar Könyvszemle* 1974. 3.

[13] Már korábban közlésre került, hogy a 11—20., ill. a 91—100. lapok átlaga között majdnem egy egész mm az eltérés. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 140.

változása jól áttekinthető módon bemutatható legyen, a legmegfelelőbbnek látszott a mérési eredményeket — a füzetekhez igazodva és lehetőleg tíz-tízlaponként — összesen 13 részletben átlagolva megadni:[14]

1. a_2b—a_6b	2b—6b	111,337	8. d_6a—$d_{10}b$	38a—42b	110,511
2. a_7a—$a_{11}b$	7a—11b	111,291	9. e_1a—e_5b	43a—47b	110,402
3. b_1a—b_5b	13a—17b	111,003	10. e_6a—$e_{10}b$	48a—52b	110,392
4. b_6a—$b_{10}b$	18a—22b	110,959	11. f_1a—f_5b	53a—57b	110,423
5. c_1a—c_5b	23a—27b	110,730	12. f_6a—$f_{10}b$	58a—62b	110,370
6. c_6a—$c_{10}b$	28a—32b	110,356	13. g_1a—g_6a	63a—68a	110,283
7. d_1a—d_5b	33a—37b	110,546.[15]			

Végignézve a fenti számsoron, rögtön szembeötlik, hogy a méret az első csoportban a legmagasabb, míg az utolsóban a legalacsonyabb: a két átlag között több mint egy mm (1,054) a csökkenés a kiadványon belül. Ennek mértéke azonban távolról sem egyenletes, hiszen a 2. és a 3. csoport között ez 0,288, vagy az 5. és a 6. csoport 0,374 mm, ugyanakkor az 1. és a 2. között mindössze 0,046, vagy a 3. és 4. között pedig csak 0,004 mm. De nem csupán a méret csökkenése egyenetlen, de két esetben a csoportok között, ha csak kis mértékben is, de a sortávolság némi emelkedése is tapasztalható. E változás mértéke a 6. és a 7. csoport között 0,190,[16] míg a 10. és a 11. között mindössze 0,031 mm. Tehát nem egyszeri, hanem folyamatos beavatkozásra kell következtetni, ami miatt a sorok közötti távolság, ha csak igen keveset is, de szinte állandóan változik. Hangsúlyozni kell, hogy a csökkenés az alapvetően jellemző, hiszen a kisméretű és átmeneti növekedés a csoportok mérete közötti összes változásnak mindössze 15 százaléka.[17]

Hess másik kiadványának, a *Basilius*nak mérése az 1973. évi cikkhez a bécsi példányról készült xeroxmásolat alapján történt.[18] Miután ennek mérete pontosan megegyezik a másik, eichstätti példányról készült másolatéval, úgy tűnt, hogy ez a körülmény megbízható méretazonosságra utal. Az eredeti bécsi példányon végzett mérés során azonban meg kellett győződnöm, hogy ez a következtetés tévesnek

[14] Az első füzet elején egy (a_2a) és annak végén két ($a_{12}a$ és $a_{12}b$) lap ez alkalommal tudatosan figyelmen kívül maradt, amelynek a tárgyalására később kerül majd sor. A 11 nyomtatott lap terjedelmű utolsó füzet nem került szétosztásra.

[15] Az átlagok kiszámítása során a tizedespont után óhatatlanul még hosszabb számok jöttek ki, de ezek közül az első háromnak közlése bőségesen elegendőnek tűnt. Elég ezzel kapcsolatban arra gondolni, hogy a kiszámított és közölt húszsorméret utolsó számjegynek eggyel történő változása egyetlen betűöntvény méretében mindössze öt százezred (!) mm-es eltérésre utal. Ez természetesen tisztán elméleti adat, amely teljességgel mérhetetlen, de nyilván a legmesszebbmenőkig kielégít minden ezzel kapcsolatos reális igényt.

[16] Számításba vehető ennél esetleg, hogy éppen a 7. csoportban kezdődik a negyedik füzet, amely elsőként teljes egészében a kötet második felére jellemző vízjelű papírra készült. A nyilván ugyanabból a malomból származó, két és egymástól csupán kissé eltérő vízjelű papíron lapról lapra haladva azonban nem mutatható ki közvetlen összefüggés a sorméret változásával.

[17] A csoportok közötti eltérés közül a csökkenés tíz esetben összesen 1,275, amíg a kétszeri növekedés együtt mindössze 0,221 mm.

[18] Vö. *Magyar Könyvszemle* 1974. 2. jegyzet.

bizonyult: mind Bécsben, mind Eichstättben a másológépek pontosan azonos mértékben — nem egészen egy százalékkal nagyítottak. A bécsi példányon végzett mérés azt mutatta, hogy Hess betűtípusának mérete húszsoronként a *Basilius*ban 108,7 (pl. $b_{10}a$) és 109,5 (pl. a_2b) mm között mozog, ami igen közel áll a Soltészné által közölt 109—109,4 mm-hez.[19]

A *Chronica* esetében a fentiekben már alkalmazott tíz lapnyi csoportokban átlagolva a következő eredmények adódtak:

1. a_1a—a_5b	1a—5b	109,130	3. b_1a—b_5b	11a—15b	108,913
2. a_6a—$a_{10}b$	6a—10a	109,044	4. b_6a—$b_{10}b$	16a—20b	108,870

Tehát a *Chronica* esetében tapasztalt fokozatos, de egyértelmű méretcsökkenés a *Basilius*ban is félreismerhetetlenül tapasztalható. Ez itt összesen negyed mm-nyi (0,260 mm), szemben a *Chronica* esetében mért több, mint egy egész mm-rel (1,054 mm). Azonban a két kiadvány terjedelme sem azonos. A *Chronica* 133 lapnyi, fóliómeretű szövege hat-hétszer (6,65) hosszabb a *Basilius* negyedrét formátumú 40 lapjánál. A két kiadványban tapasztalható abszolút méretcsökkenés aránya ezzel szemben viszont csak négy (4,054). Ez azt mutatja, hogy a betűöntvény méretének csökkenése a Basiliusban valamivel nagyobb a *Chronica*ban tapasztaltnál. Az összterjedelem alapján a mintegy hatodnyi *Basilius*ban arányosan mindössze másfél század mm-nyi (0,159 mm) csökkenés lett volna várható, a mért 0,260 mm-rel szemben.

Hess két kiadványának sormérete között következetesnek vélt eltérés megmagyarázására Fitz széleskörűen tájékozódott, amelynek eredményeit össze is foglalta.[20] A Fitz által megkérdezett szakértők véleménye szerint a számításba vehető tényezők, amelyek a két budai ősnyomtatvány között a sortávolságban mutatkozó eltérés, de a köteten belül észlelt méretcsökkenésre is magyarázatul szolgálhatnak, a következők lehetnek: a papír eltérő viselkedése, a térző igénybevétele, a betűöntés termotechnikájából eredő egyenetlenség, lereszelés és végül az újraöntés. Miután Fitz kizárta az első négy lehetőséget, végül is az ő számára egyedül elfogadható újraöntés mellett döntött.[21] Hess kiadványainak a fentiekben történt kiértékelése azonban merőben más kiindulópontul szolgál a méretkülönbség megmagyarázásához, mint Fitz „mindig 111 mm-es Chronica és mindig 109 mm-es Basilius" álláspontja. Újra szemügyre kell tehát venni a fentiekben felsorolt lehetőségeket a méretváltozás megmagyarázására.

Különválasztva immár egyrészt a két kiadvány, másrészt az egy-egy nyomtatványon belül észlelhető méreteltérést, elsőként kerüljön megvizsgálásra a *Chronica* vége és a *Basilius* eleje között észlelhető több mint egy mm-nyi (1,153 mm), vagyis kb. egy százalékos sormeretkülönbség. Ez volt tehát az a probléma, amely Fitzet a betűk átöntésének feltételezésére késztette. Elméletileg a fenti méretcsökkenés

[19] *Magyar Könyvszemle* 1974. 2. — Ezzel meghaladottá váltak a korábbi írásomban a *Basilius* sortávolságára vonatkozó mérések, valamint az ebből levont következtetések egy része. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 139—140.

[20] FITZ, Hess 188—190. — Kivonatosan megismételve: *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—2.

[21] Ugyanerre a következtetésre jutott Soltészné is. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—4.

alapján arra a következtetésre is lehetne jutni, hogy Hess a *Chronica* elkészítését követően egy további, a *Chronicánál* — ahol is annak eleje és vége között 1,054 mm átlagkülönbség észlelhető — valamivel nagyobb terjedelmű kiadványt állított elő. Ennek elkészítése során azután a sorméret fokozatosan elérte a *Basilius* elején mértet. Az így elvben kikövetkeztetett budai nyomtatványból pedig egyetlen példány sem maradt fenn. Számításba vehető még a *Basilius*nak a *Chronicá*ban találhatótól eltérő vízjele alapján a némileg más minőségű papír elütő viselkedése is. Azonban a megoldást inkább máshol kell keresni. A differenciára ugyanis a nyomtatáshoz megnedvesített papírnak a száradás során bekövetkezett zsugorodása ad magyarázatot, vagyis a fentiekben a Fitz által számba vett lehetőségek közül egy egészen más csoport. Az ilyen összehúzódás mértéke a tapasztalat alapján általában egy százalék körül van, amely csak rendkívüli esetekben növekedhet még valamivel. A méretcsökkenés iránya pedig — és ebben az esetben éppen ez a legfontosabb — zömmel a papír merítésére használt szita egymástól viszonylag távolabb fekvő, ún. merevítőre merőleges.[22] A merítő szitának ezek a rézdrótból kialakított tartószálai, amelyeknek nyoma vízjel alakjában a papíron ma is jól látható, a fekvő téglalap alakú papíríven mindig függőleges irányban helyezkednek el. A szárítás során bekövetkezett zsugorodás tehát többségében egy irányban, éspedig vízszintesen hatott. Ez a fólió formátumú *Chronica* esetében, a papírnak ez az összehúzódása a sorméretre szinte semmi hatással sem volt, hiszen az összehúzódás elsősorban a sorokkal párhuzamosan érvényesült. A negyedrét alakú *Basilius*ban a helyzet ezzel szemben pontosan fordított. A papír rövidülésének iránya ebben a kiadványban — a hajtogatás következtében — az előzőre merőlegesen, vagyis függőlegesen hatott. Ez vezette azután a szakirodalomban eddig olyan sok gondot okozott sorméretcsökkenéshez. Tehát a Hess két kiadványa közötti formátumkülönbség (fólió és negyedrét) a magyarázata az azonos betűöntvényekkel szedett két budai ősnyomtatvány sortávolsága között húsz soronként mutatkozó jó egy mm-nyi méretkülönbségnek.

Az előbbiekben körvonalazott és a negyedrét formátumú kiadványok sorméretében érzékelhető rövidülés általános érvényű, bár erről a körülményről a szakirodalom — eltekintve Gaskellnek a fentiekben hivatkozott egyetlen jegyzetétől, amelyből ez is csupán csak kikövetkeztethető — nem emlékezik meg. Pedig ez a régi nyomtatványok betűtípusainak kutatásával kapcsolatban fontos gyakorlati szempont. Haebler egyedül arra hívta fel a figyelmet, hogy különböző eredetű papírok esetében a nyomtatás előtti megnedvesítés kiszáradása korlátozott méretváltozáshoz vezethet.[23] Ennek az a következménye, hogy a merőben eltérő vízjelű, tehát heterogén forrásokból származó papírból álló köteten belül ugyanannak a betűtípusnak húszsor-mérete kb. egy százaléknyi szóródást mutathat.

A fólió, ill. a nyolcadrét formátumú kiadványokban lényegében az eredeti sortávolság, vagyis a betűöntvény hasábjának magassága mérhető az említett kb. plusz-mínusz egy százaléknyi eltéréssel, amennyiben a kiadvány papírívei nem azonos malomból származnak. A negyedrét alakú nyomtatványokban ez a szóródás

[22] GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford (1974). 13.
[23] HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke. I.* Halle a. S. 1905. XII.

természetesen ugyanígy megtalálható, de — ugyanazon betűtípus esetében — a mért értékek a fólióban tapasztaltnál kb. egy százalékkal alacsonyabbak.

A Hess-féle két kiadvány között mért különbségnek a fentiekben kifejtett szempont szerinti méretváltozása ellenőrzéséhez a budai nyomdász korábbi tevékenysége színhelyén, vagyis Rómában és az ő idejében, vagyis 1470 tájt Ulrich Han műhelyében, ennek 113 mm-rel jelölt betűtípusával előállított fólió és negyedrét alakú két kiadványa látszott a legalkalmasabbnak. Az igen vegyes vízjelet mutató kötetek közül a fólióban[24] a húsz sor mérete 113—115 mm között ingadozik, míg a negyedrétnél[25] ugyanez 110 1/2—112 mm. A különböző eredetű papír miatt ugyan szóródást mutató mérési eredmények tehát egyértelműen elkülönülnek a fólió és a negyedrét között: a negyedrétben ez mindig kb. egy százalékkal kisebb.

A fentiekben körvonalazott megállapítás érvényesíthető a *Chronica* és a *Basilius* közötti időrend megállapításához is. A fentiek alapján bizonyosnak látszik, hogy a *Basilius* — a szakirodalomban már korábban megszilárdult álláspontnak megfelelően[26] a *Chronica* után készült. Nem valószínű ugyanis, hogy a nedvesen nyomott kiadvány sorméretének csökkenése a fentiekben említett és a két kiadvány méretét pontosan elválasztó egy százaléknál jóval több lett volna. Amennyiben ugyanis a *Basilius* készült volna el elsőként, akkor Hess betűi eredeti méretében húsz soronként meg kellett volna haladnia a 113 mm-t. Leszámítva ebből a negyedrét formátumú kiadványokban mutatkozó kb. egy százaléknyi papírzsugorodást és magában a nyomtatványban mért mintegy negyed mm-nyi méretcsökkenést, csakis ebben az esetben lehetne eljutni a *Chronica* elején mért több mint 111,5 mm-es mérethez.[27] Ezzel szemben a *Basilius*ban a legnagyobb sortávolság 109,5 mm, aminél a 113 mm nem kevesebb, mint 3,5 mm-rel nagyobb. A *Basilius* korábbi megjelentetése esetén a papírnak tehát több, mint három százalékos összehúzódását kellene feltételezni, aminek a szakirodalom[28] azonban egyértelműen ellene mond.

A Hess két kiadványa között a sormagasság méreteltérésében észlelhető különbségről áttérve immár a betűöntvény magasságának mind a *Chronica*ban, mind a *Basilius*ban észlelhető fokozatos, de egyértelmű csökkenésére, magyarázatképpen itt is a Fitz által felsorolt öt szempont jöhet számításba.

A papír nyomtatás előtti megnedvesítése különböző eredetű alapanyag esetében korlátozott méretváltozáshoz vezethet, amint ez a fentiekben már megtárgyalásra került. Azonban Hess mindkét kiadványa összes példányának valamennyi levélpárja, azaz íve, ugyanabban a malomban előállított papírra készült.[29] Hasonló módon kizárható a sorok közé helyezett ún. térző használata, hiszen ilyen kisméretű emelésnek (Durchschuss), ami egy-egy sor magasságát a mm töredékével növeli csupán, semmi értelme sincs, de technikailag is szinte megoldhatatlan. A betűöntés termotechnikájával ugyan magyarázható lenne az öntvények méretének bizonyos fokú egyenetlensége, de a rendszeresen csökkenő sormagasság semmi esetre sem.

[24] Plutarchus — H 13125 — Bp. MTA Könyvtára Inc. 800.
[25] Justinus — H 9646 Bp. MTA Könyvtára Inc. 415.
[26] Fitz, Hess 132. RMNy 1. *Magyar Könyvszemle* 1974. 11.
[27] 113.000 − 1.130 = 111.870 − 0.260 = 111.610.
[28] Gaskell i. h. — ld. 22. jegyzet.
[29] Fitz, Hess 87.

Átöntés esetében a méretváltozás egyszeri és következetesen állandó, így ez sehogyan sem szolgálhat magyarázatul a fokozatos és kisméretű, de ugyanakkor rendszeres méretcsökkenésre.

Egyedül a betűk csiszolása az, amely a Fitz által felvetett öt szempont közül megoldást nyújthat a betűk méretének lassú csökkenésére. Ha ezt ugyanis a szedés során igénybe vett öntvényeken végezték, ezek visszaosztásukat követően újra meg újra szedésre, ill. ismételt csiszolásra kerülhettek. Ebben az esetben bekövetkezhetett a betűállomány lassú méretapadása.[30] Ennek a magyarázatnak azonban ellentmondani látszik az a fentiekben tett megállapítás, hogy a csökkenésnél is jóval kisebb mértékben ugyan, de a *Chronicán* belül átmeneti és igen kisfokú méretnövekedés is tapasztalható. A szedéssel párhuzamos csiszolás mérséklése, ill. átmeneti felfüggesztése azonban pontosan erre az eredményre kell hogy vezessen. Azok a betűk ugyanis, amelyeket több lappal korábbi szedésnél használtak utoljára, szükségszerűen valamivel nagyobbak, mint amelyeket legutóbb és erősebben megcsiszoltak.

Ennek a feltételezésnek fényében vizsgálva a *Chronica* mérésénél kialakított 13 csoport méreteit, az alábbi következtetésre lehet jutni. Jelentősebb méretcsökkenés a 2. és a 3. csoport között észlelhető, ami arra utal, hogy a reszelést nem azonnal kezdték, ill. a szedés többségében még használatlan betűkkel történt. A 6. részletben végzett erőteljes csiszolást követően csökkentették ennek intenzitását. Ez azután azzal járt, hogy a 7. részletben átmenetileg kissé megnőtt a sorok közötti távolság, hogy azt követően immár csak lassabban mérséklődjék a 10. részletig. Ekkor — úgy tűnik — egy ideig csak igen kis mértékben végezték ezt a beavatkozást. Ebből adódhatott a betűknek a 11. részletben tapasztalható átmeneti, bár nagyon kis mértékű növekedése, hogy azután az utolsó részletben a betűmagasság az egész köteten belüli legalacsonyabb átlagot érje el.

A sortávolságnak, vagyis a betűöntvény méretének csökkenése tehát kormeghatározó szerephez jutott Hess kiadványaiban: minél korábban készült az, annál nagyobb, ill. a kisebb méret későbbi nyomtatásra utal. Ennek fényében érdemes megvizsgálni a *Chronica* első füzete első és két utolsó lapján a betűk nagyságát.[30] Ezen a három lapon ugyanis a sorok távolsága egyértelműen és határozottan kisebb,[31] mint ami ugyanennek a füzetnek többi lapjain mérhető.[32] Ugyanakkor ez a méret viszont megegyezik a kötet végén tapasztalható átlagos sormagassággal.[33] Ez egyértelműen arra utal, hogy az ajánlás, továbbá az első füzet utolsó levele két lapjának szövegét a kiadvány elkészítése végén szedték és nyomtatták.

Szemügyre véve az első nyomtatott lapot (a_2a) a Hess-féle ajánlás szövegével és alatta a *Chronica* incipitjével, fel kell figyelni bizonyos jelekre, amelyek arra utalnak,

[30] Érdemes lesz majd egyszer külön is megvizsgálni, hogy a budai műhelyben miért alkalmaztak ilyen szokatlan módszert.

[31] 110,2—110,4 mm húszsoronként.

[32] 111,0—111,5 mm.

[33] Hogy a köteten belül észlelt és a fentiekben körvonalazott méretcsökkenése a soroknak — szemben a *Chronica* és a *Basilius* között mutatkozó eltéréssel — nem a papír összehúzódásából származik, azt jól bizonyítja az a körülmény, hogy a második levél rektóján több, mint egy mm-rel kisebb a húszsorméret, mint ugyanennek a levélnek verzóján.

hogy az utólagos nyomtatásnak kikövetkeztetése nem megalapozatlanul történt. Az jól ismert, hogy a 16—18. században igen elterjedt volt az a gyakorlat, amely szerint a címlapot és az ajánlást tartalmazó, bevezető füzet(ek)et az egész kiadvány elkészültét követően, utolsóként állították elő. Sok esetben ugyanis csak ekkorra tisztázódott, hogy vajon kit (vagy kiket) sikerült megnyerni a kiadvány költségeinek részbeni vagy teljes fedezésére. Az ajánlást azután természetesen ennek megfelelően kellett szövegezni. Úgy tűnik, ha csak ez nem valami sztereotip, humanista fordulat, hogy valami ilyesféle gondokkal küzdött Hess is. Ő ugyanis amikor arról írt, hogy kinek is ajánlja munkáját, a következőképpen fogalmazott: „diu mecum ipse voluntarem", vagyis: magamban hosszasan töprengtem.[34]

De más jelekből is arra lehet következtetni, hogy az első hazai nyomdász a kötet elejét másképpen tervezte, mint amilyen formában ez fennmaradt. A második levél verzóján, amint erre a szakirodalomban többen is felfigyeltek,[35] a *Chronica* szövege a „Porro", azaz „továbbá" szóval és a vízözönnel kezdődik, aminek alapján bizonyos előzményeket vár az ember. Ráadásul ezt a lapot logikusan az incipit-soroknak kellett volna bevezetnie. Mindebből arra lehet gondolni, hogy Hess a második levél rektójára nem csupán az incipitet szánta, de a *Chronica* bevezető sorait is, azután elvezettek volna a teremtéstől a vízözönig. A külföldről jött nyomdász úgy vélhette, hogy a *Chronica* szedéséhez számára rendelkezésre álló kézirat eleje hiányos. Ezért azt remélhette, hogy a nyomtatás folyamán majd sikerül olyan másolathoz jutnia, amely a hiányolt, legelső részt is tartalmazza.

A betűöntvények méretének tanúsága alapján az első levéllel összefüggő és az egész kiadvány 12. levele mindkét lapjának szövegét is utólag, feltehetően az ajánlással egyidejűleg nyomták. Már az a körülmény is gondot okoz, hogy vajon miért áll az első füzet kivételesen hat levélpárból, amíg a következők — az akkori szokásnak és a korai nyomdászgyakorlatnak megfelelően — csak ötből. Fitz a magyarázatot az első szedésrészlet befejezésének kényszerében látta.[36] A szedésrészletek teóriáját azonban időközben el kellett ejteni, és helyette a probléma megoldásának az látszott, hogy Hess az első füzet középső levélpárjának elkészítését követően jutott csak arra az elhatározásra, hogy kiadványának élére egy azt védő üres levelet helyezzen. Az ehhez szükséges levélpár növelte azután ezek számát az első füzetben ötről hatra.[37] Ehhez most még azt a szempontot is hozzá lehet fűzni, hogy a védőlevél helyett — vagy legalábbis annak funkcióját megosztva — az ajánlás szövege elhelyezésének új szempontja merülhetett fel a budai nyomdásznál az első füzet második felének előállítása során. A verzón „Porro" szóval kezdődő szöveg előtt üresen hagyott lapot ugyanis — amint erről fentebb már szó esett — a várt, kiegészítő, bevezető résznek szánta.

A 12. levéllel összefüggő, vele párt alkotó és ma üres, első levél egyedül a *Chronica* prágai példányában maradt csak meg.[38] Vélhető, hogy ez az első levél eredetileg

[34] *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

[35] Így pl. Soltész Zoltánné — Basilius: a költők olvasásáról. Bp. 1978. 102.

[36] FITZ, *Hess* 96.

[37] *Magyar Könyvszemle* 1973. 144—145.

[38] A GW 6686 leírása még bizonytalan volt, hogy mi is lehetett ezen az első levélen, azonban a RMNy 2 már üresként tartotta számon.

nyomtatott szöveget tartalmazott. Az előbbi feltételezésre visszatérve, amelynek értelmében a 2. levél rektójára az incipitet és a krónikának a vízözön előtti részét szánta a nyomdász, az ajánlás ebben az esetben az első levélre kerülhetett. Éppen ezzel az első levélre nyomtatott dedikációval támadhatott Hessnek problémája. Elképzelhető, hogy ennek szövege valamilyen magasabb rangú személynek szólhatott, mert a „hosszas töprengés" kifejezés a ma ismert ajánlás címzettjéhez aligha lehetett hízelgő, és a ma ismert dedikáció feltehetően szükségmegoldás-jellegét volt hivatott álcázni. A budai nyomdásznak az eredetileg kiszemelt személy támogatásával kapcsolatos reményei ezek szerint füstbe mehettek. Mindezek után arra kényszerült, hogy ezt az immár makulatúrának minősülő első levelet eltávolítsa a kiadvány éléről, amely levélpárt alkotott a korábban már kinyomtatott 12. levéllel.

Az 1. és a 12. levélből álló levélpár utólagos kinyomtatásának feltételezése a fentiekben mindenekelőtt a betűöntvénynek a környezeténél kisebb méretére támaszkodott. Ezt így kikövetkeztetett, nem mindennapi eljárást azonban a papír is pontosan megerősíti. A *Chronicá*ban a vízjel minden példány minden ívében körbe zárt mérleg képét mutatja, a tetején nyolcas alakú jellel mégpedig vagy csillaggal, vagy pedig enélkül.[39] Az 1. és 12. levélből álló papírívben csillag nélkül látható a mérleg. Ilyen papír a kiadványban különben csak a harmadik füzetben (c_3—c_8 levélpárban) tűnik fel először, hogy azután a kötet második felében uralkodóvá váljék.

De nem csupán a betűöntvény mérete és a vízjel támasztja alá a 12. levél szövegének utólagos nyomtatását, hanem az ortográfiai vizsgálat alapján is ugyanerre a megállapításra kellett jutni. A *Chronica* különböző része eltérő arányokat mutat a pont és a kettőspont alkalmazásában. A szöveg első lapján (a_2b) 36 ponttal szemben mindössze 10 kettőspont áll, vagyis az arány 1 : 3.6 a pont javára. A további füzetekben ez a szám ezt követően fokozatosan csökken, hogy a negyedik füzet elejétől már némelyik lapon a kettőspont kerüljön némi túlsúlyra.[40] Összesítve azonban ugyanennek a füzetnek első felében még mindig a pont vezet a kettősponttal szemben.[41] Az utolsó három füzet tíz-tíz lapját számolva azután már véglegesen a kettősponté lesz a többség.[42]

Szemügyre véve ezek után az utólag szedett 12. levél két lapját, ott a következők figyelhetők meg. A rektón 31 ponttal szemben 19 kettőspont található, ami 1 : 1.6 arány a pont javára, míg a verzón visszájára fordul a helyzet, mert itt 23 kettőspont mellett 19 pont foglal csak helyet, vagyis az arány 1 : 1.2 immár a kettőspont javára. Különösen kirívó ez a változás, ha az ember a folyamatos szövegnek e két lapot megelőző, ill. az azt követő lapján végzi el ugyanezt a számlálást: a 11b lapon 1 : 2.7,[43] a 13a lapon pedig 1 : 2.2[44] az arány mindkét esetben a pont javára. A 12. levél

[39] Fitz, Hess 84—85.

[40] Pl. d_1a 23—20.

[41] A d_1a—d_5b: 290—176, vagyis az arány 1 : 1.6.

[42] Az e_1a—e_5b: 238—201 = 1 : 1.2, f_1a—f_5b: 246—176 = 1 : 1.4, g_1b—g_6a: 201—180 = 1 : 1.1.

[43] 35—13.

[44] 31—14.

tehát nem csupán betűméretében és papírja vízjelében üt el környezetétől, hanem e helyesírási sajátosság tekintetében is.

Érdemes a központozást a két, utólag szedett lapon részleteiben is megvizsgálni. A laponként 33 soros szöveget három egyenlő, 11-11 sorból álló részletre bontva kiderül, hogy a rektó elején az arány 1 : 1.2 a pont javára,[45] majd ez az arányszám csökken, hogy a verzó középső harmadában kiegyenlítetté váljék.[46] A verzó utolsó harmadában azután a kettőspont 1 : 1.8 arányban [47] jelentős többségbe kerül.

A kettőspont mai szemmel nézve meglepően sűrű használatának magyarázata az, hogy Hess és több más kortársa betűszekrényében nem volt található vessző, így e helyett alkalmazták sokszor és sok helyen a kettőspontot. A pont és kettőspont aránya két tényezőn múlott: egyrészt milyen volt az interpunkció a szedés alapjául szolgáló szövegben, másrészt mi volt e tekintetben a szedő egyéni szokása. Úgy tűnik, hogy a *Chronica* kézirata ritkábban alkalmazta a kettőspontot (vagy a vesszőt), míg a szedő inkább ennek gyakoribb alkalmazását kedvelte. Munkájában eleinte ebben a vonatkozásban is gondosabban követhette a kéziratot, ennek tudható be a pont túlsúlya a *Chronica* első részében. Idővel és fokozatosan egyre inkább engedhetett a minta szigorú követésétől, így saját gyakorlata a kettőspont sűrűbb szedésével fokozatosan előtérbe került.

A fenti, szövegkörnyezetétől merőben eltérő és a két lapon belül is lényeges változást mutató jelenség is azzal magyarázható, hogy a 12. levél szövegét a *Chronica* munkálatainak vége felé szedték újra, amihez is kéziratként nyilván a korábban kinyomtatott és utólag makulatúrává minősített levél szolgált. A sorok beosztását abból pontosan át lehetett venni, hogy azután ez a 13. lap elejétől a már régen készen álló szöveghez probléma mentesen csatlakozzék. A korábbi nyomtatványon feltehetően a pont volt végig túlsúlyban, amint ez a kötet első felére általában jellemző. A szedő megismételt munkája során eleinte a központozás terén is szorosabban követte a korábban kinyomtatott szöveget, majd ettől — nyilván tudat alatt — fokozatosan eltávolodott, ami által egyre inkább közeledett a *Chronica* második felére kialakult és a kettőspont túlsúlyával jellemezhető szokáshoz. Vagyis ezen a két utólag újraszedett lapon gyorsan lezajlódott az interpunkciók gyakorlatában ugyanaz a változás, ami lassabban az egész könyvben megfigyelhető.

A sortávolságnak a nyomtatás időrendjét meghatározó szerepének feltételezése a különböző (vízjel, helyesírás) irányú vizsgálódásokkal a fentiekben tehát határozott megerősítést nyert, így az a hipotézis szintjéről immár a megállapítására emelhető, amelyre azután a továbbiakban már támaszkodni is lehet.

A betűöntvények tanúsága szerint ugyancsak a *Chronica* elkészülte végén szedett ajánlásban (a_2a) a fentiekben vizsgált szedési sajátosság merőben másképpen alakult. Itt természetesen nem állt rendelkezésre valamilyen, már korábban kinyomtatott szöveg, amely befolyásolhatta volna a szedőt a központozás kérdésében, hiszen ennek kéziratát maga Hess készítette, aki azt fogalmazta. Ezen a lapon a 33 kettősponttal szemben mindössze 9 pont található, ami 1 : 3.7 arány a

[45] 11—9.

[46] Ezekben a sorokban hat pont és ugyanennyi kettőspont áll.

[47] 11—6.

kettőspont javára. Ez a szám tehát igen jelentősen eltér a *Chronica* többi részében tapasztalhatótól, ahol is — amint erről az előzőekben már szó esett — a kettőspont túlsúlya a másfelet soha nem haladta meg. Az ajánlásban viszont ennek egyszerre és hirtelen a többszöröse tapasztalható. Ez a gyakorlat azonban mégsem idegen az első hazai nyomdától, hiszen a *Basilius*ban a kettőspont 1 : 3.9 arányú túlsúlya a ponttal szemben ehhez igen közelált.[48] Mindezek alapján immár ez esetben is több oldalról is megerősítve kell látni azt a véleményt, amely szerint Hess ajánlását a *Chronica* elkészültét követően szedték ki, majd nyomtatták rá a korábban már kinyomtatott ívnek üresen hagyott lapjára (a_2a).[49]

A *Chronica*nak korábban a második levél rektójára szánt bevezetéséről a külföldi tipográfus a nyomtatás ideje során némi tájékozódás után megállapíthatta, hogy ilyet nem tud találni a magyarok történetéről szóló kéziratok között. Az általa kinyomtatott változat ugyanis a 14. században összeállított krónikának abba a csoportjába tartozik, amelynek ma ismert összes tagja az említett „Porro" szóval kezdődik.[50] Könnyen elképzelhető, hogy ugyanez volt a helyzet már Hess idejében is, de még az sem zárható ki, hogy a hiányolt, bevezető rész ebben a szövegcsoportban sohasem készült el. A budai nyomdász „hosszas töprengés" után az immár László, budai prépostnak, vagyis Kárainak szóló ajánlását erre az addig üresen hagyott lapra állította elő, hozzáfűzve az incipitsorokat. Mindez betöltötte a második levél korábban szabadon maradt első lapját.[50a] Hess ajánlása terjedelmét nyilván úgy szabta meg saját maga számára, hogy a laponkénti 33 sorban minden pontosan kiférjen.

Miután megerősítést nyert, hogy a Kárainak szóló ajánlást és az első füzet utolsó levelének mindkét lapját a kiadvány végének elkészülte idején nyomtatták, még valószínűbbnek tűnik a már említett feltételezés, hogy az első levélen eredetileg egy

[48] E mű helyesírását is bizonyosan erősen befolyásolta a szedés alapjául szolgáló kézirat, vagy talán nyomtatvány.

[49] Ennek kapcsán akaratlanul is felmerül az emberben a gondolat, hogy amennyiben Budán a szedő gyakorlata a kettőspontra hajlott és a Hess által eredetileg kézzel írt szövegre is ez a jellemző, úgy vajon nem ő maga végezte ezt a fontos munkát műhelyében?

[50] *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Bp. 1937. 239—243. — A második rész élén (a_{10}a) — a hunok után immár a magyarok történetével — ugyanez a „Porro" szó áll.

[50a] Lényegében ugyanerre a megállapításra jutott Fitz is (Fitz, Hess 110), aki szerint Hess az ajánlását a *Chronica* kinyomtatását, vagyis a kolofonban közölt pünkösd előestéjét, azaz 1473. június 5-ét követően írta, majd nyomtatta ki. Erre a következtetésre az előszó végén olvasható „cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubritatem dirigerem" mondat alapján jutott. Ebből ugyanis a „pluribus diebus" szavakat — Fraknói Vilmos nyomán (*Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon.* Bp. 1898. 14. — Budai Krónika. Bp. 1900. 10.) „néhány nap előtt befejezett" szöveggel fordította (Fitz, Hess 82.). — Azonban az idézett latin fordulat alatt ebben a mondatban sokkal inkább „sok-sok napon keresztül" értendő, ahogy ezt Horváth János (*Chronica Hungarorum.* Bp. 1973. 5.), vagy pedig „hosszú ideig", amint Gerics József (*A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Összeállította Kovács Máté. Bp. 1963. 141.), ill. „sok napokon át", ahogy Varjas Béla (*Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből.* Bp. 1969. 82.) fordította. Fitz eme következtetésének alaptalan volta azonban nem gyengíti a fentiekben több oldalról is megerősített megállapítást, amely szerint ajánlását Hess az egész kötet kinyomtatása vége során állította elő.

jelentős személynek szóló ajánlás állhatott. A neki szóló írás eltávolítása — az első füzet már elkészült külső levélpárja összes példányának megsemmisítésével és az ezzel összefüggő levél szövegének újraszedésével — meglehetősen komoly anyagi következményeivel súlyos okot sejtet. Az több, mint valószínű, hogy az ajánlás címzettjének személye lehetett az, aki miatt Hess mindennek vállalására kényszerült, különben aligha vállalta volna ezt a költséges és fáradságos többletmunkát.

Végiggondolva a *Chronica* megjelenését megelőző évek hazai történelmét, rögtön szembeötlik a Mátyás elleni összeesküvés ügye, amelynek élén a magyarországi humanisták vezető személyisége, Vitéz János, esztergomi prímás állott.[51] Joggal feltételezhető, hogy Kárai 1470/71 fordulóján tett római látogatása során, amikor is Hesst Magyarországon történő nyomdaalapításra biztatta, a számításba vehető mecénások között elsőként említhette Vitézt. Mátyás királynak a könyvek iránti érdeklődése ezekben az években még nem kristályosodott ki olyan határozottan, mint néhány évvel később.[52] Aligha kétséges tehát, hogy a hazánkba érkező idegen nyomdász nyomban kereshette a kapcsolatfelvételének lehetőségét a prímással. Köztudott, hogy Vitéz nagy könyvgyűjtő is volt,[53] akinek birtokában a magyarok történetéről több kötet volt található.[54]

Elképzelhető, hogy Hess a *Chronica* kéziratát is az esztergomi érsektől kapta, aki feltehetően attól sem zárkózott el, hogy a megjelentetés költségeihez hozzájáruljon. Ez esetben a nyomdásznak szinte kötelessége volt a mecénásnak szóló ajánlással kezdeni a kötetet. Feltehető tehát, hogy ilyen jellegű szöveget nyomott az első levélre. Azonban Mátyás egykori nevelőjével és rokonával, aki 1471 tavaszától a királlyal szemben a lengyel trónkövetelőt támogatta, roppant eréllyel számolt le. Ennek során még fogságba is vetette Visegrádon a prímást 1472 február—márciusában, mígnem április elsején egyezséget kötött vele.[55] Ezt követően Vitéz háziőrizetnek megfelelő körülmények között élt esztergomi palotájában a hamarosan, 1472. augusztus 9-én bekövetkezett haláláig.[56]

Mindezek alapján tehát meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy Hess a Vitéznek szóló ajánlását távolította el a *Chronica* éléről.[57] Ehhez el kellett dobnia a már kinyomtatott első füzet teljes első ívét, vagyis az 1. és 12. levelet. Ennek második, ma ismert változatához újraszedte a 12. levél szövegét, az első levelet viszont most már egészen üresen hagyta, és az immár Kárainak szóló „pót"-ajánlását a második levélnek a megszerezhetetlennek bizonyult bevezetőrész céljára korábban üresen hagyott rektójára nyomtatta a kiadvány elkészülte idején.

[51] *Századok és tanulságok. III.* [Bp. 1945] 39—48.

[52] CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp. 1973. 45.

[53] *Gutenberg Jahrbuch* 1973. 441—447.

[54] CSAPODI—GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. 92.

[55] HUSZTI József: *Janus Pannonius.* Pécs 1931. 282.

[56] FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete.* Bp. 1879. 225.

[57] Az erre vonatkozó és a fentiekben kifejtett gondolatsor pontosan összecseng Soltésznénak az első hazai nyomda alapítását indokló elképzeléseivel (BASILIUS MAGNUS: *A költő olvasásáról.* Bp. 1978. 129—136.). Szerinte ugyanis Hesst az Academia Istropolitana támogatására hívták meg Rómából. Ennek a pozsonyi egyetemnek vezető szelleme és kancellárja pedig éppen Vitéz volt, akitől származhatott az első magyarországi tipográfia létrehozatalának gondolata.

GEDEON BORSA

Lettergröße in den Hess'schen Druckwerken und die aus davon ziehbaren Folgerungen

Aufgrund der Untersuchungen, welche Verfasser an den von Andreas Hess, dem ersten ungarischen Drucker veröffentlichten Druckwerken, der *Chronica* (1473) und dem *Basilius* unternahm, kommt er zu wichtigen Schlußfolgerungen bezüglich gewisser chronologischer Fragen und der Geschichte der Widmung der *Chronica*. Mit Hilfe der „zwanzig Zeilen-Abmessung' untersuchte Verfasser mehrere Examplare der beiden Druckwerke und stellte fest, daß Größenunterschiede nicht nur zwischen diesen beiden, sondern innerhalb der *Chronica* selbst bestehen. Kennzeichnend ist die Verminderung der Lettergröße. Die einzig mögliche Erklärung dafür ist die wiederholte Abschleifung der Buchstaben. So hat der Abstand der Zeilen in den Hess' schen Druckwerken eine zeitbestimmende Rolle: Je früher das Werk entstanden ist, desto größer ist der Zeilenabstand. Auf diese Weise läßt sich auch feststellen, daß die Widmung der *Chronica* und der Text der zwei letzten Blätter des ersten Heftes nach der Fertigstellung des Werkes gesetzt und gedruckt wurde. Der nachträgliche Druck des aus Blatt 1. un 12. bestehenden Bogens wird auch durch Papier- und Rechtschreibung-Untersuchungen bestätigt. Es darf angenommen werden, daß Hess auf den ersten Bogen ursprünglich eine an János Vitéz, den Erzbischof von Esztergom, gerichtete Widmung druckte. Aber da gerade vor Druckjahr der *Chronica* (1473) die vom Erzbischof angezettelte Verschwörung gegen König Mathias aufgedeckt wurde, konnte Hess die ursprüngliche Widmung nicht bestehen lassen, so warf er die Blätter 1. und 12. weg, ließ das Erstere leer, setzte Blatt 12 noch einmal, und druckte die an László Kárai, Probst von Buda geschriebene Widmung auf die ursprünglich leer gelassene Vorderseite des zweiten Blattes.

PENKE OLGA

A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux

A Mindenes Gyűjtemény és a tudományos népszerűsítés

A magyar felvilágosodás írói hatalmas feladatot vállaltak, amikor azt a célt tűzték maguk elé, hogy hazánkat a fejlett európai országok szellemi, gazdasági szintjéhez közelítik. Küzdelmük legnyilvánosabb fóruma az 1780-tól már nagyrészt magyar nyelvű sajtó, amelynek létrehozásában, fenntartásában, szerkesztésében legjobb íróink széles tábora működött közre. Az egymás után születő, bár legtöbbször az óriási erőfeszítés ellenére is csak néhány évig működő folyóiratok európai társaikhoz képest majd másfél százados hátránnyal indultak.

Pétzeli József *Mindenes Gyűjteménye* sajátos szerepet vállalt a nemzet „palléro-zásában", európai szintre hozásában és sajátos módszerekkel próbálta megoldani önmaga elé tűzött feladatát. Pétzeli és társai az 1788-as felhívásban „mindenféle hasznos Tudományokat" terjesztő lapot ígértek, sőt a hazában és egyebütt megjelent könyvek „rövid Summájának" ismertetését; ismeretterjesztői szándékukat később is többször hangoztatták.[1] Tulajdonképpen a *Mindenes Gyűjtemény* első magyar nyelvű „tudományos" periodikánk, amely a tudományos népszerűsítést magas szinten és egyszerre sok tudományban, enciklopédikus igénnyel folytatta. A magyar nyelv fejlesztése mellett a hasznos ismeretek terjesztését, az olvasás népszerűsítését, az olvasói kör kiterjesztését a női nemre, az ifjakra, a köznemességre és az alsóbb néposztályokra úgy kívánta megvalósítani, hogy az erkölcsök és az értelem nevelését egyszerre vette célba. A közvetlen népnevelő szándékkal írt eredeti műveken kívül ezt a célt az első kötettől kezdve az európai tudományos szakirodalom módszeres bemutatásával próbálta megvalósítani, könyvismertetések és műrészletek fordításának közlésével.

A *Mindenes Gyűjtemény* értékelői eddig szinte kivétel nélkül a folyóirat hasznosságát, didaktikus jellegét hangsúlyozták, ennek alapján elsősorban „a morális folyóiratnak műfaji sajátságait" tárták fel benne. Egyéb hazai folyóirataink-kal is összehasonlítva a lap szerkesztését, írásait, úgy vélték, hogy 1790-től változás következik be, amelyet a szerkesztő energiavesztéseként értékeltek, a szubjektív, harcos hang eltűnését inkább kedvezőtlen jelenségként kommentálták, és Pétzeli betegségével, elfáradásával hozták kapcsolatba. Általában kevesebb figyelmet szenteltek az utolsó két: 1791—92-es, évkönyvformában megjelenő

[1] KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795)*, Bp. 1970. 458—459; GULYÁS Pál, *Id. Péczeli József élete és jellemzése*, Bp. 1902.

kötetnek.[2] Kivételt jelent Gulyás Pál, aki az utolsó két kötet írásainak magas színvonalát hangsúlyozza, Takács Sándor az itt nagy számban publikált esztétikai jellegű írások magyarországi jelentőségét húzza alá, Bíró Ferenc pedig Pétzeli egyéb műveivel összekapcsolva elemzi ezeknek a köteteknek írásait.[3] Megegyeznek ugyanakkor a kritikusok abban, hogy a két utolsó kötetben szereplő szövegek nagy részében fordított, másodlagos irodalmat sejtenek, arra a meglepő tényre azonban nem gondoltak, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* cikkeinek, könyvismertetéseinek nagy része, a két utolsó kötet szinte teljes egészében ugyanabból a műből származik: az 1771-ben megjelent *Esprit des Journalistes de Trévoux* első két kötetének magyar fordítása, illetve adaptációja. A forrásra egyébként a *Mindenes Gyűjtemény*ben sehol sem utalnak. Ennek a forrásnak bőséges és legtöbbször direkt használata sok esetben magyarázatot ad (főleg Pétzeli esztétikai nézetei esetében) azokra az ellentmondásokra, amelyeket a szerkesztő-író belső ellentmondásainak tulajdonítottak. Megkockáztatjuk azt a feltételezést is, hogy Pétzeli francia mintára megpróbált meghonosítani az ismeretterjesztés jellegzetesen XVIII. századi „műfaját": az „esprit"-t, amelyet a hasznosság elvének és a széles körű nevelésnek a vágya hozott létre és virágoztatott. Az „esprit" elnevezés (a „génie" esetleg „abrégé" műfaji megjelöléssel váltakozva) olyan kis terjedelmű kézikönyvet jelent, amely kivonatol, válogatást ad, jobb esetben egy mű lényegének összefoglalására vállalkozik, kiegészítve néhány fontos, a lényeget érintő rész megrövidített idézésével. Magyarországon a műfajnak külön aktualitást adott az, hogy szellemi, tudományos lemaradásunk („mivel későtske ébredtünk-fel") leküzdését a lefontosabb külhoni művek lényegének („veleje", „essentziája") ismertetése segíthette.[4] Az „esprit" szó magyar megfelelője a lap első kötetében is szerepel, majd az V. negyed ajánlásában újra olvashatjuk: „ezt a gyűjteményt, melly sok szép Könyveknek *velejeket* rövid summában adja-elő 's mellyben minden-féle rangú, hívatalú 's ízlésű emberek találhatnak valamit, a' mit haszonnal olvashatnak" (kiemelés P. O.).[5] A műfaj magyarországi szükségességét külön indokolja Pétzeli szerint a külföldi munkák drágasága, valamint a megjelenő könyvek nagy száma „eggyenként való megszerzések temérdek költséget, meg-olvasások ember' életénél hosszabb időt kívánnának".[6] Az ilyen jellegű művek magyarországi elterjedtségét jelenlegi

[2] KÓKAY, *I. m.* 452—466; Uő, *A magyar sajtó története* I. 1705—1848, Bp. 1979. 221—223. Igaz, hogy Kókay a folyóirat „enciklopédikusságát" is említi, másutt pedig azt írja, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* főleg „tudománynépszerűsítéssel" foglalkozott. L. *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp. 1983. 168; TAKÁCS Sándor, *Pétzeli József „Mindenes Gyűjteménye"*, In Figyelő, 1887. 270—288, 328—341; BÍRÓ Ferenc, *A Mindenes Gyűjtemény (1789—1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez*, In Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 1962. 3—15.

[3] GULYÁS, *I. m.* 62; TAKÁCS, *I. m.*; BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, In ItK, 1964. 4—5. sz. 405—432, 557—583.

[4] *Mindenes Gyűjtemény* (a továbbiakban: M. Gy.) I. 122.

[5] Uo. V. 3.

[6] A francia filozófusok az ilyen jellegű munkákban rejlő veszélyt is látják (az eredeti művek olvasásától elvon), mégis elengedhetetlenül szükségesnek tartják őket. Marmontel indoklásul azt a példát hozza, hogy napi tizennégy órai olvasás mellett nyolcszáz évre lenne szükség, hogy a királyi könyvtár történeti jellegű műveit egy ember végigolvassa. Az enciklopédisták is részben hasonló feladatot vállaltak. L. *Histoire générale de la presse française*, I. Paris, 1969. 167—200.

könyvtáraink állománya is tükrözi, de számuk nagysága különösen feltűnő Pétzeli könyvtárában, ahol mintegy negyven könyvet találunk e műfajból, sőt kimondottan *Esprit* címmel is tizenötöt. Köztük szerepel természetesen az *Esprit des Journalistes de Trévoux* négy kötete is. Pétzeli és munkatársai, főleg az első kötetekben, megkísérelték eredeti írások létrehozását is ebben a műfajban, recenziók, lerövidítések, válogatások közlésével; az utolsó kötetekben a szó szerinti fordítások vagy adaptációk dominálnak.

Tanulmányunk egyik célja a *Mindenes Gyűjtemény* fenti forrásból származó írásainak feltárása volt. Mélyebben elemeztük azt a területet, amelyet a kritikák, mind Pétzeliről, mind a *Mindenes Gyűjtemény*ről írva meglehetősen elhanyagoltak, és amelyben az átvett cikkek mennyisége nagy, ahol a fordításokhoz fűzött kommentárok elemzése jelentősen módosítja a magyar felvilágosodás egyik kiemelkedő folyóiratának értékelését: a történelemszemléletre, a történelemre és az ezzel összefüggő politikára vonatkozó írásokat.

Az Esprit des Journalistes de Trévoux

A felvilágosodás íróinak szilárd meggyőződése, hogy az irodalomnak (a korabeli értelemben, tehát a filozófiát, a tudományos irodalmat is beleértve) a társadalom formálásában, előrevitelében alapvető szerepet kell vállalnia. Az egyre gyakrabban nemzeti nyelven írt, „amatőrök" számára nehezen érthető és gyakran igen terjedelmes tudományos művek ismertetésére, elterjesztésére ezért ebben a korban sajátos művek születtek. A XVII. és XVIII. században az újságok nagy részét a frissen megjelent könyvek bemutatásának szentelték. Az újságírók, akik a közönség elvárásának megfelelően elsősorban informálni akartak, nem törekedtek önálló gondolatok, sőt még önálló, szubjektív vélemény megformálására sem: megelégedtek azzal, hogy bemutatnak, összegeznek. Az objektivitás, a semlegesség a jó újságíró ideálja.[7] A szótárak műfaját az előző korokból mentik át, ugyanakkor tudományterületenként specializálják. Csak Pétzeli könyvtárában a nyelvi szótárakon kívül történeti, földrajzi, katonai, természettani, mezőgazdasági, fizikai, állattani, utazási, az erkölcsi szokásokat ismertető stb. szótárakat találunk. A szótárakat, „mélanges"-okat, „abrégé"-ket tekinthetjük azon művek elődjeinek, amelyek céljukat nem a sokrétű, mély bemutatásban, hanem a lényeg megragadásában, „ki-szedegetésében" látják. Az egész század folyamán számtalan névtelen, vagy munkájához nevét is adó szerző dolgozik hangyaszorgalommal, hogy hatalmas művekből, vagy életművekből ragadja ki a lényegét, szellemét: „esprit", „génie". A XVIII. században, amikor a francia nyelv egész Európa számára közérthető, a franciául megjelent fenti műveknek, műfajoknak a kultúra, a tudományok terjesztésében, a szellemi mozgások átadásában különösen jelentős szerepe volt.

A *Mémoires* (vagy *Journal*) *de Trévoux* (teljes címén: *Mémoires pour servir à l'histoire des sciences et des arts*) c. lap is azzal a céllal jött létre, hogy az Európában

[7] Ehrard—Roger, *Deux périodiques français du 18e siècle: „Le Journal des Savants" et „Les Mémoires de Trévoux". Essai d'une étude quantitative,* In *Livre et société dans la France du 18e siècle,* Paris, 1965. vol. I.

megjelenő legfontosabb könyvekről beszámoljon olvasóinak. 1701-től hatvan éven át végezte ezt a nemes feladatot, versenyre kelve az akkor már majd negyven éve hasonló céllal szerkesztett és egész Európában (hazánkban is) ismert és becsült *Journal des Savants* c. periodikával.[8] Mindkét lap különböző nyugat-európai nyomdákban megjelent, jórészt francia nyelvű (ezen kívül latin, német, angol) munkák bemutatására, értékelésére és szelektálására vállalkozott, kizárólagos céljának a különböző tudományterületek legfontosabb eredményeinek összefoglalását vagy egyszerűen egyes művek ismertetését tekintette; a két bemutatási formát gyakran összekapcsolta.[9]

A *Mémoires de Trévoux* nevét a kiadás helyétől kapta, szerkesztői szinte kivétel nélkül jezsuiták, akik levelező képviselőktől szerezték be a könyvismertetéseket Svédországból, Svájcból, Németországból, Olasz- és Spanyolországból, valamint a különböző francia városokból; így a könyvkiadók legjelentősebb sikereiről hírt tudtak adni. A folyóirat minden tudományterületről beszámolt: a jog, a politika, a történettudomány éppúgy helyet kapott benne, mint a filozófia, a nyelvészet vagy a természettudományok különböző területei, a matematika, az orvostudomány, legnagyobb helyet azonban a művészetekkel és az irodalommal foglalkozó könyveknek biztosított. A szerkesztők a kommentároknál megpróbáltak egy egyensúlyt megvalósítani a lap eredeti célja: a vallás védelme és az objektivitás, egyfajta ideológiai semlegesség között. Ezt a szándékot mutatja például az, hogy kezdetben (1712-ig) magukkal a szerzőkkel íratták a kivonatokat. A későbbiekben cikkeik polémikusabbakká váltak, de igyekeztek mind válogatásukban, mind kommentárjaikban a szubjektivitást mellőzni és elfogulatlanul ítélni. Az elvárásnak persze nem minden író felelt meg, mégis elmondhatjuk, hogy bemutatásaikban valamennyien inkább a könyvek leírására, jelentőségének megragadására törekedtek. Ideológiai okokból ritkán hallgattak egy-egy mű megjelenéséről. Az ismertetések írói nagyrészt jezsuiták, de laikusok is akadtak közöttük. A szerkesztőket és az újságírókat jól jellemzi, hogy mindvégig érzékenyen reagálnak a Régiek és Modernek vitájával összefüggő kérdésekre, és sok jezsuitával ellentétben a Modernek nézeteihez állnak közelebb: szeretnék helyére tenni az antikvitást, csökkentve az antik szerzők imádatát, hatásuk jelentőségét nem kisebbítve.[10]

[8] A *Journal des Savants* a régi katalógusok szerint Pétzeli könyvtárában, a Pécsi Püspöki Könyvtárban megtalálható. L. *Catalogus Librorum venalium Josephi Pétzeli*, Pozsony, 1793. 31. 307. tétel (igen hiányos), VASSKÓ Ilona, *A Pécsi Püspöki Könyvtár francia nyomtatványai és kéziratai*, Pécs, 1934. 98. (201 kötet) A *Journal des Savants* pontosan meghatározott céllal jött létre, amelyet nagyrészt a *Journal de Trévoux* is követett. Mézeray történetíró 1663-ban tervezetet nyújtott be XIV. Lajoshoz, amelyben a történetírás egyik feladataként a tudományok, felfedezések, művészeti újdonságok ismertetését jelölte meg. A feladat megoldását egy hetenként publikálandó „általános irodalmi újságban" *(Journal Littéraire Général)* látja. A tervezetet a király engedélyezi, így indul meg a lap 1665 januárjától. L. *Histoire générale de la presse*, I. 124.

[9] Magyar szerző francia nyelven megjelent munkájáról is közölt recenziót a *Journal de Trévoux:* TELEKI József *Essai sur la faiblesse des Esprits-forts* c. művét néhány hónappal a második, amsterdami kiadás megjelenése után ismerteti 1761-ben. L. F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán*, Bp. 1983. 151—153.

[10] Alfred R. S. J. DESAUTELS, *Les Mémories de Trévoux et le mouvement des idées au XVIIIe siècle. 1701—1734*, Roma, 1956. Bibliotheca instituti historici S. I. vol. VIII.

A jezsuiták lapjának sikerét bizonyítja, hogy két olasz változata is megjelent, valamint egy holland átdolgozás, amely a *Journal des Savants* és a *Mémoires de Trévoux* írásait vegyíti.[11]

A lap tudós szerkesztését és cikkeinek minőségét egyaránt dicséri, hogy 1771-ben, tehát megszűnte után néhány évvel, négykötetes zsebkönyvformájú (in-12) válogatást készítettek belőle. Ez a mű, amelynek az *Esprit des Journalistes de Trévoux* címet adták, a legfontosabb cikkeket akarta megörökíteni az utókor számára. A mű kompiláció, szerzője, Pons-Auguste Alletz szinte csak ilyen jellegű írásokat készített, amelyek egyébként igen sikeresek voltak; a szerkesztő-író a hasznosságot tartotta szem előtt és jó érzékkel válogatott.[12] Az *Esprit* a lényeget, az idő rostáján fennmaradt írásokat örökíti meg, és ez a lényeg tulajdonképpen a tudományosan (vagyis tudományterületek szerint) összeállított mozaikokból tevődik össze.[13]

Az Esprit des Journalistes de Trévoux és a Mindenes Gyűjtemény tematikus összetétele

A két periodika összevetésében először a különbségeket szeretnénk hangsúlyozni. Pétzeli lapja nem kizárólag műismertetéseket, illetve tudományos eredmények összefoglalását közli, mint egyes cikkeinek francia forrása, az *Esprit*. A *Mindenes Gyűjtemény* eredeti cikkei az első négy kötetben meghatározó fontosságúak, a közéjük szerkesztett ismertetések a „mindenes" jelleg teljesítéséhez járultak hozzá, és legtöbbször szoros kapcsolatban állnak egyrészt a többi írásokkal, másrészt a szerkesztő Pétzeli egyéb, ebben az időszakban készült munkáival. Hangsúlyozzuk az eredeti cikkek jelentőségét, ugyanakkor úgy véljük, a lefordított cikkek értéke sem elhanyagolható, egyrészt nagy számuk miatt (elemzéseim, összevetéseim alapján több mint kilencven cikk, mintegy négyszáz oldalon), másrészt az írások tartalmának fontossága miatt. Az első, az ötödik és a hatodik negyed tartalmaz a jezsuiták lapjából adaptált cikkeket. Az átvételek nem mechanikus sorrendet, hanem Pétzeli szerkesztői elveit követik. A rendkívül változatos témájú cikkek között nagy számban szerepelnek a történetírásra, a jogra, a politikára, a kereskedelemre, a demográfiára, a nyelvészetre és a poétikára vonatkozó írások.

Az *Esprit de Journalistes de Trévoux* egy Magyarországon fellelhető kötete, az MTA Könyvtárában őrzött első kötet kézírásos bejelöléseket tartalmaz, csillaggal jelölve meg a szövegben, illetve a tartalomjegyzékben bizonyos cikkeket. Ezeknek a

[11] *Histoire générale de la presse fr.*, I. 239.

[12] A szerző egyébként nem jezsuita, az oratoriánusok kongregációjának volt tagja, a mű készítésekor már „szabadfoglalkozású" és semmilyen vallási szervezethez nem tartozik, egyébként jogi képzettséggel rendelkezik, de szinte csak irodalommal foglalkozik.

[13] (Alletz, Pons Auguste), *L'Esprit des Journalistes de Trévoux* ou Morceaux précieux de Littérature répandus dans les Mémoires pour l'Histoire des Sciences et des Beaux-Arts depuis leur origine en 1701, jusqu'en 1762. Contenant ce qu'il y a de plus neuf et de plus curieux, soit pour les ouvrages dont ces Littérateurs ont rendu compte, soit pour les réflexions judicieuses qui servent de préliminaire à leurs Analyses, Paris, 1771. I—IV. A fenti teljes címleírás jól összefoglalja a mű lényegét. (A továbbiakban: *Esprit* rövidítéssel utalunk a címre.)

cikkeknek a fordítása (két kivételtől eltekintve) megtalálható a *Mindenes Gyűjtemény*ben. Feltételezhető, hogy a szerkesztő Pétzeli jelölte így meg a lefordításra kiválasztott cikkeket. A fordítások-adaptációk harmonikus, ugyanakkor az eredetit nem feltétlenül követő szerkesztése és a fordítás minőségi eltérései a szerkesztői elvek határozottságát, ugyanakkor több fordító közreműködését tanúsítják.

Az *Esprit* szerkesztője gyűjteménye bevezetőjében munkája jelentőségének elsősorban azt tartja, hogy a *Journal de Trévoux* mintegy nyolcszáz kötetének anyagát megválogatta és rendszerezte, ezzel áttekinthetővé és követhetővé tette „amateur"-ök számára is. A tudományoknak és művészeteknek átfogó ismertetését adja. Az első kötet a politikára, törvényhozásra, kereskedésre, népességre, mezőgazdaságra, luxusra, a háborúra, békekötésre vonatkozó fejezeteken kívül egy „vegyes dolgokról" címszót is tartalmaz. A *Mindenes Gyűjtemény* ebből a kötetből 23 cikket közölt (az I. negyed 8, az V. 6, a VI. 9). A második kötet cikkei a nyelvészet és a nyelvek, valamint az irodalomelmélet általános és konkrét tematikájából adnak válogatást. A poétikai cikkek előtt külön egységet képeznek a történetírás elméletére vonatkozó recenziók, a poétikai cikkek között az ihlet, a zseni, a szép, az ízlés, a szónoklat, a rím stb. cikkeken kívül néhány szépirodalmi mű elemzése is szerepel. Ebből a kötetből származik a *Mindenes Gyűjtemény* legtöbb átvétele, összesen 73, nagyobbrészt az V. (57), kisebb arányban a VI. (16) kötetben. Az utolsó két kötet is bizonyára érdekelte a magyar szerkesztőt: a III. kötet elsősorban a természettudományokat tárgyalja, találmányokat, természetrajzi jelenségeket ismertet, az utolsó kötet pedig a század jelentős nagy műveit mutatja be: Bayle szótárát, Leibniz, Montesquieu műveit, Voltaire világtörténetét, a *Pucelle d'Orléans*-t és külön fejezetet szentel „morale" címszó alatt a vallás és az erkölcs összefüggéseit tárgyaló munkáknak. A két utolsó kötet témaköreivel összefüggő írások is szerepelnek a *Mindenes Gyűjtemény*ben, a különböző negyedekre arányosan elosztva, de a fordító vagy író más forrást használt ezek esetében.

Mielőtt részletesen elemeznénk a *Mindenes Gyűjtemény*be átvett cikkeket, hasznosnak látszik egy kvantitatív összehasonlítás a francia és a magyar lap között. J. Ehrard és J. Roger a jezsuiták lapját és a *Journal des Savants* c. újságot hasonlítják össze két periódusban: a századelőn és a század közepén. Konklúziójukat vonatkoztatni lehet a lapból készült válogatásra is. Vizsgálódásaik eredményeként konstatálták, hogy mindkét lapban fokozatosan csökkent a teológiai vonatkozású cikkek száma. A *Journal des Savants*-ban a szépművészetek, a szépirodalom, a fizika, a matematika, az orvostudomány kap egyre nagyobb teret, míg a *Journal de Trévoux*-ban a filozófia, a történetírás, a költészet és poétika, a történetírásban főleg a profán történelem, azon belül a modern kor és érdekes módon a történelem segédtudományai kaptak nagyobb helyet.[14] Az Alletz által készített *Esprit*-ben a tendencia jellegű változások határozott hangsúlyt kapnak. Teológiai vonatkozású cikk alig van, szinte csak az erkölccsel vagy a filozófiával összekapcsolva (Istennel, főleg deista értelmezésével kapcsolatos fejtegetéseket egyébként a jog, történelem, törvényhozás, nevelés stb. témájú cikkekben is olvashatunk). Mennyiségileg is nagy

[14] Ehrard—Roger, *I. m.*

helyet foglalnak el a történetírással és az irodalom elméletével kapcsolatos ismertetések. A természettudományok egy teljes kötetet töltenek meg. Jelentős még a kereskedelemmel, a nemzetközi joggal és politikával összefüggő ismertetett könyvek száma.

A *Mindenes Gyűjtemény*, mint már említettük, a jezsuiták lapjától részben eltérő jellegű, célú kiadvány. A rejtvények, találós versek, didaktikus mesék, gazdasági tanácsok, a társadalom előrevitelére szánt tervezetek az első kötetek állandó rovatát jelentik, igaz, a későbbi kötetekben egyre ritkulnak. A *Mindenes Gyűjtemény* kvantitatív vizsgálata során szembeötlő, hogy a „mindenes" jelleg, az enciklopédikus változatosság harmonikusan csak az első negyedben valósul meg. Nehéz persze ezeket az egymástól legtöbbször teljesen eltérő formájú írásokat bizonyos témák alá besorolni. Három nagy területre oszthatjuk a cikkeket: a társadalomtudományok, a természettudományok és az irodalom-nyelvészet témakörét megkülönböztetve. Az első terület tartalmazza a legváltozatosabb altémákat: a jogi, politikai vonatkozású cikkek az első és a két utolsó kötetben fordulnak elő jelentős számban, az ide kapcsolható demográfiai jellegű írások szintén az elsőben. A politikához szorosan kapcsolódó kereskedelem témájának fontosságát jelzi, hogy ugyanezekben a kötetekben csaknem annyi írásban tárgyalják, mint az előbbi témákat. A történetírás elméletéről írt cikkek részben egybeesnek a jogi-politikai írásokkal, az ötödik és hatodik kötetekben fordulnak elő nagy arányban. Az utazási irodalom az első két kötetben, a földrajzi ismeretek az első, a harmadik és a negyedik negyedben kapnak jelentős helyet. A természettudományokhoz sorolhatjuk mindazokat a gyakorlati vonatkozású cikkeket, amelyek gazdasági tanácsokat tartalmaznak, elsősorban a földműveléssel kapcsolatban (az I., a II. és a IV. negyedekben); a találmányok, tudományos érdekességek, jelenségek, orvosi jellegű tanácsok, ismertetések a IV. negyed kivételével minden kötetben nagy számban szerepelnek, az utolsó kötetben külön egységet is alkotnak. A történeti, természetismereti jellegű cikkek egy része anekdota, részben szemléltető, részben didaktikus célzatú. Ezek az írások nem a *Journal de Trévoux*-ból, hanem más francia vagy egyéb forrásokból származnak (a fordítók hivatkoznak is pl. a *Dictionnaire des Anecdotes*-ra). A vallással összefüggő írások az első kötet után az utolsóban fordulnak elő nagyobb számban. Igen kevés irodalomelméleti jellegű írást tartalmaznak az első kötetek, legnagyobb számban az ötödik és mintegy ennek felét az utolsó kötet. Nyelvészeti jellegű cikkek a negyedik és az ötödik kötetben találhatók.

A *Mindenes Gyűjtemény* tematikai hasonlósága a *Journal de Trévoux*-val szembeötlő, mint azt elemzésünk mutatta, nemcsak a fordított cikkek esetében, hanem akkor is, ha (ahogy azt fenti elemzésünkben tettük) az írások egészét vetjük össze.

A Fordítás Mesterségéről

A XVIII. század végi Magyarországon zajló heves vitába, melynek tárgya a fordítás elmélete és gyakorlata, és melynek két szembenálló táborát Batsányi és Rájnis neve fémjelzi, a *Mindenes Gyűjtemény* is beleszól: az elméleti vitába a D'Alembert műve alapján írt *A' Fordítás' Mesterségéről* c. cikkel, gyakorlati szempontból pedig az itt közölt nagy számú franciából fordított írással. Elméleti

útmutatóként Pétzeli D'Alembert-t választja, éppen úgy, mint az 1786-ban megjelent *Henriás* és az 1790-ben közönség elé kerülő *Alzír* c. fordításhoz csatolt *Válogatott Históriák* bevezetőjében, ahol mottójául D'Alembert egy-egy gondolatát vette.[15]

A *Mindenes Gyűjtemény*ben a magyar író D'Alembert művének bemutatását nem az *Esprit* újságíróitól kölcsönözte, de az ő módszerüket alkalmazta. Először néhány szóval méltatja a szerzőt, mint bölcsessége és jó ízlése által híressé vált embert, majd a mű első részét, az általános követelményeket summázza röviden: „le-írja ez a' Bölts, miképpen kell egy könyvet más nyelvre által-tenni, mind a' nyelvnek, mind az eredeti Írónak természetére s' írásának módjára figyelmezvén". Ezután lefordítja a D'Alembert által javasolt három szabályt vagy „régulát", amelyet a fordítónak követnie kell, illetve a három hibalehetőséget, amelyet el kell kerülnie. Az első és a harmadik „régulát" szó szerint fordítja, a másodikat sem változtatja meg, csak megvágja. A három hibalehetőség, illetve szabály így foglalható össze:

1. „... mikor az eredeti Íróknak vetélkedő társaiknak kellene nékik lenni, megelégesznek azzal, hogy azoknak kópiálójik, vagy Általírójik lehetnek". A fordító feladata: szépítsen, ha tud, ha az eredeti művet jól választotta ki, erre úgyis kevés alkalma lesz.

2. A „félénkség" szintén lehet hibaforrás. A fordítónak meg kell kockáztatni új kifejezéseket, hogy az eredeti művet híven közvetítse: saját nyelvében kell természetes kifejezéseket találnia.

3. Az egész szöveg lefordítása a harmadik hiba. A felesleges dolgokat a fordítónak el kell hagynia: „Nem azért kell le-fordítani az idegen Írókat, hogy lássuk azoknak hibájikat, hanem hogy meg-gazdagítsuk a' literáturánkat azzal, a' mit ők legfelségesebben találtak."

A *Henriás*ban az első szabályt választotta mottóként: a fordítók „mint meg annyi bajnokok, úgy víjjanak meg az Autorokkal... azokból az Ideákból szintoly szép vagy még szebb munkát raknak öszve született nyelveken, mint sem a milyent azok tsináltak a magokén". Tulajdonképpen a szabad fordítás elvét fogalmazta itt meg, amelyet a gyakorlatban is megvalósított: „követtem azt a' nemes szabadságot, mellyel élnek az Anglus és Francz Forditók..."

A *Mindenes Gyűjtemén*nyel egyidőben készülő *Válogatott Históriák* mottója a harmadik szabály egyik részletének pontos fordítása: „Mi szükség vég től végig le fordítani minden Könyvet. — Nem sokkal hasznosabb vólna e ki válogatni a' javát

[15] M. Gy. I. 118—123. *Observations sur l' Art de Traduire par M. D'Alembert, T. III. A' Fordítás' Mesterségéről; Henriás az az negyedik Henrik Francz királynak életének némelly része...* Pétzeli J. által, Győrben, 1786. A mottóul vett idézet a címlap versóján; *Alzír, vagy az Amérikánusok*, Szomorú játék, mellyhez tóldattattak a' régi és uj Históriának válogatott darabjai az ifjaknak gyönyörködtetésekre. Pétzeli József Komáromi Prédikátor által. Komáromban, 1790. 112. A forrás mindhárom esetben: *Observations sur l'art de traduire en général, et sur cet Essai de traduction en particulier*, In (D'ALEMBERT), *Mélanges de littérature, d' histoire et de philosophie*, T. III. 3—33. Amsterdam, 1759. (Négykötetes válogatás D'Alembert munkáiból. Ez a mű Pétzeli könyvtárában is megvolt. *(Catalogus...* p. 23. 108. tétel) A *Mindenes Gyűjtemény*ben a cím mellett szereplő kötetszám minden bizonnyal a válogatás megfelelő kötetére utal. A vita legutóbbi összefoglalása: SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti meggondolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, In It, 1983. I. 139—158.

minden Auctornak munkáinak, és tsak azt adni a' gyermekek' kezeikbe, a'mi a' tanúlást meg érdemlené? Igy elméjekbe szedhetnék nem mind azt, a'mit a' régiek gondoltak, hanem azt, a'mit jól gondoltak."

Pétzeli D'Alembert fordítói elvei közül a *Mindenes Gyűjtemény*ben is a harmadikkal foglalkozik a legtöbbet: azt toldja meg egyéni reflexióival is. D'Alembert elvét általánosságban és sajátosan egy műre szorítkozva is alkalmazza, ahogy ezt a francia gondolkodó is értette. Az általános értelmezés a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői elveinek igazolása is egyben: nem szükséges mindent lefordítani „mivel későtske ébredtünk-fel, nem érhetünk mi arra, hogy a' Görög, Deák, Ánglus, Frantzia, Német jó munkákat végtől végig le-forgassuk. Húzzuk-ki tehát azoknak velejeket, vagy essentziájokat,'s a'mi leg-felségesebb bennek, azzal gazdagítsuk literáturánkat." Két példázattal is megtoldja műismertetését, hogy érveit meggyőzőbbé tegye: a mesterüket ostobán utánzó púpos diákokéval és a belga szabó példájával, aki addig ment a pontos utánzásban, hogy az új nadrágot a régihez hasonló foltokkal látta el.

Pétzeli D'Alembert művének ismertetésével a magyar írók között a fordításban zajló vitában határozott véleményt nyilvánított. A szabad, magyaros fordítást dicsérő, a fordításban az alkotást hangsúlyozó elveivel kora leghaladóbb írói közé tartozik, és tulajdonképpen a D'Alembert elveiből ugyancsak merítő Batsányi társa lehetne, ám ellentétbe kerül vele és táborával, amikor a hasznossági elvet szélsőségesen értelmezve a fordítás hűségének elvével szembeszáll.

A *Mindenes Gyűjtemény*ben az *Esprit*-ből fordított cikkek átvételénél a legváltozatosabb fordítói gyakorlatot figyelhetjük meg. Alapvetően három fordítói módszer különböztethető meg:

1. hűséges adaptáció, olyannyira, hogy a cím is pontosan megegyezik, egyéni hozzáfűzés, átalakítás, aktualizálás nincs, a fordítás szinte szolgai, de legalábbis szoros; 2. új cím adása, kivonatolás, a tartalom hűséges visszaadása; 3. a cikk jelentős megrövidítése, megvágása és bőséges egyéni kommentár vagy megjegyzés toldása az eredeti szöveghez, esetleg kiegészítés a Magyarországon aktuális mondandóval.

A törvények, a politika, a földművelés, a kereskedelem és a luxus összefüggései a Mindenes Gyűjteményben

Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a bevezető után Pétzeli ugyanazzal a cikkel indítja a Gyűjteményt, mint az *Esprit*. A fordító azonban az első írás jelentését alaposan módosítja. Már a címet teljesen átalakítja: a franciában a *Természetjogról és az emberi jogról* főcím alá besorolva (a törvényhozás fejezetben) Burlamaqui 1748-ban Genfben megjelent könyvének kivonatát ajánlják olvasásra; a magyar folyóiratban a cím: *A Deo principium. Ezt is az ISTENen.* A szerző nevét, a mű címét a cikk végén egyébként magyarul és franciául is közli a fordító. A természettörvényt, amely egyszerre szabályozza az egyén és a társadalom életét, amely a vallás, a társadalom és az erkölcs alapja, a francia szerző szerint is isten alkotta, a magyar fordító a jelentést nem torzítja. Az egyénire formált cikk végére a magyar alkalmazó egész programját odasűríti: szorgalmazza a fontos művek magyarítását, köztük az

ismertetett műét is, a „Természettörvény" tanítását, vele az állampolgári ismeretek terjesztését a falusi iskolákban és a nők körében is.[16]

Pétzeli társadalomfelfogásának lényegét már ebben az első cikkben megtaláljuk. A törvények és végső soron a társadalom felépítése a Gondviseléstől, Istentől függ. A törvények, mégpedig a jó, a természeti törvények kell, hogy a társadalom egészséges működését biztosítsák. Ez viszont csak úgy érhető el, ha már az iskolában mindenki megtanulja azokat. Ehhez persze szükséges az is, hogy magyarul legyenek megfogalmazva. Programjához tartozik a nők felvilágosítása is.

Tanulságosnak látszik az I. kötetben levő azonos tematikájú adaptációkat sorra venni, annál is inkább, mert a szerkesztő egyetlen cikk kihagyása nélkül, folyamatosan közölte az *Esprit* Législation azaz Törvényhozás c. fejezetét. A következő írás M. de Réal *La science du gouvernement* c. művének recenziója, a magyar fordításban *Az Igazgatásnak tudománya* cím alatt.[17] A fordítás igen szabad és pontatlan. Csak az alapvető gondolathoz ragaszkodik hűségesen a fordító: a társadalmat irányító törvényeknek biztos és állandó alapokon kell állnia, a „balvélekedések" nem befolyásolhatják. Kimaradnak viszont az egyéb lehetséges hatások: klíma, nemzeti előítélet, politikai érdek. Ennél is jellegzetesebb egy hosszú kihagyás, amelyben a francia szerző a törvényeknek a vallástól való függetlenségét húzza alá. A törvények után a társadalmak keletkezésének szükségességéről ír. A Locke-ot, Rousseau-t idéző, tipográfiailag is kiemelt mondatot gondos, szép fordításban olvashatjuk: „Szükség volt úgymond megszorítani a' személyes szabadságot, hogy a' közönséges szabadság annál szélesebben ki-terjesztessék, és Urat kellett az embernek választani, hogy a' szolgaságot elkerülhessék." A köztársasági és a monarchikus igazgatási forma összehasonlítása nem érdekli. A recenzió végére az eredetiben máshol szereplő részt helyez, más betűtípussal is jelzi a zárógondolat fontosságát. Az alapkérdésre: „Mellyik a' legjobb Igazgatás' neme?" adott választ a francia szöveget hűen visszaadva fogalmazza meg itt a fordító, ám fordítását egy bevezető félmondattal megtoldja: „A' bölts és jó Fejedelem alatt szabadság találtatik a' birodalomban; ha pedig az Igazgatás' és a Törvények' kiszólgáltatások részre hajló, akkor a' Tirannusság uralkodik a' Köz-Társaságokban is, a'hol ez még rettenetesebb, mint a Monárkiákban". A mondat eredetileg így hangzott volna: „ha az igazgatás (administration) bölcs, a monarchiában megvalósul a szabadság és ha részrehajló, zsarnokság uralkodik a köztársaságban stb." A bölcs és jó fejedelem képét a francia író gondolatsorába beleszövő fordító a szimmetrikus mondatszerkezetet és gondolatláncot felborította és a szabadság egyedüli biztosítójává adminisztráció, törvények stb. helyett — következetlenül — a *jó fejedelmet* tette. Ezzel lezárta elmélkedését és elhagyta az utolsó részt, ahol a jó monarchiát a gondviseléstől eredezteti a francia cikk írója.

[16] M. Gy. I. 7—10, *Esprit*, I. 1—6. *Du droit naturel et du droit des Gens*. Extraits des principes du *Droit naturel*, par BURLAMAQUI, Genève, 1748. Burlamaqui könyve igen népszerű volt egész Európában, a XVIII. században mintegy húsz kiadása jelent meg franciául, ezen kívül angolul hét, latinul négy kiadást ért meg, de lefordították olaszra, spanyolra, sőt holland nyelvre is. L. Jorn SCHOSLER, *Bibliographie des éditions et des traductions d'ouvrages philosophiques francais... 1680—1800*, Odense, 1986. 42—44.

[17] M. Gy. I. 29—31, *Esprit*, I. 6—12. A mű megjelent: *Aix-la-Chapelle*, 1760. A magyar fordítás a mű adatait franciául is megadja a címben.

A törvényekkel kapcsolatos harmadik írás Anglia törvényeit elemzi.[18] Magyarul a cikk lényegét olvashatjuk, az eredetit igen lerövidítve. Két fontos gondolatot részletez: először a törvények eredetét, alapját keresi, majd tanításuk szükségességét hangsúlyozza. A törvények létrejötte szükségszerű, amikor az erkölcsök már nem képesek az emberek együttműködését biztosítani. Megalkotásuk során a nemzeti sajátosságokra kell figyelemmel lenni. Ezután az angol törvények dicsérete következik (a rómaiakét a fordító teljesen elhagyja). A *Törvények szelleméből* híressé vált mondatot: „Ez a' szabadság (...) abban áll, hogy az ember mindent megtselekedhessen valamit a' Törvény meg-enged", megtoldja más olvasmányaiból vett saját gondolattal: „és annak paizsa alatt sem Király, sem Parlamentum néki legkisebb erőszakot is ne tsináljon" (az eredetiben csak „citoyen" szerepelt).

Érdekes, hogy míg az előző írásban a jó fejedelem, itt inkább az alkotmányosság irányába tolja el a cikk jelentését az egyéni hozzáfűzés. Ez az írás is a „Haza Törvényeinek" az „apróbb oskolákban" szükséges tanításának és általában a törvények ismerete fontosságának megállapításával zárul.

A jó törvények fontosságát ezután is több írásban hangsúlyozzák, de más témákhoz kapcsolva, így a következő három kötetben is, amelyek az *Esprit*-ből nem közölnek fordítást. Kovács Ferenc mérnök, a *Mindenes Gyűjtemény* talán leghaladóbb szellemű munkatársa, a nemzet kiművelésére szánt nagyszabású tervezetébe Magyarország történeti, földrajzi ismerete mellé a polgári ismeretek tanítását is beveszi, ami feltehetően a törvények tanítását jelenti (II.358). A jó király alakja II. József mellett IV. Henrik megidézésével itt is megjelenik (III.17—19, 69—78, 253). A politika összetevői közül a minisztereket negatív színekkel festi a *Mindenes Gyűjtemény*. A királyt félrevezető, az ország érdekeivel nem törődő rossz miniszter: „Terrai", „Louvois", egy-egy rövid képben tűnik fel, majd a II. József halálán kesergő Trenk beszédjéből azt a részt idézik, ahol a kalandor őket hibáztatja: „Az A'nglusoknak eggy bölts maximájok az Igazgatásban egynéhány esztendőktől fogva az, hogy ... mindenkor a' Ministereket vádollyák, s minden káros vagy ártalmas rendelésekért azokat húzzák számadásra." (III. 19—25, 78—90, 390)

Az 1790-es évben feltűnő változást figyelhetünk meg a királyi hatalom eredetére vonatkozó írásokban. Montesquieu neve, művei, gondolatai az ekkor keletkezett írásokban rendkívül gyakran fordulnak elő. Montesquieu a „thèse nobilitaire", vagyis a germanista elmélet híve, melynek lényege, hogy a francia monarchia kezdetén a germán erdőkben a nemesség maga közül választott királyt, míg a vele szemben álló „thèse royale", vagyis romanista elv szerint, melyet Voltaire is képviselt, az abszolút királyi hatalom az ideál, melynek eredete a római császárság idejébe nyúlik vissza. Ez a szemlélet jellemzi többek között az *Henriade*-ot, amelyet a jozefinista reformok lelkes támogatója, Pétzeli is magyarra fordított. 1790-ben viszont, úgy tűnik, aktuálisabbnak érezhette a montesquieu-i elvet, az alkotmányos királyságét, de legalábbis ingadozott a kettő között.

A *Mindenes Gyűjtemény* 1790-ben közzéteszi Török Zsigmondnak, „az elszegényedett nemesek szó-szólójának" felhívását az *Esprit des Lois* lefordítására. (Ugyanak-

[18] M. Gy. I. 73—75, *Esprit*, I. 12—19. A cím a magyar folyóiratban is franciául: *Analyse des Lois d'Angleterre*, Oxford, 1758. (A magyar szövegben tévesen: 1785) A francia cikk is, de a fordítás talán még inkább, Montesquieu gondolatait visszhangozza.

kor lelkesen üdvözli a magyar korona hazahozatalát, a magyar nyelvnek a törvényben való használatát. III. 199, 220—235). A „társaság eredetéről" írt cikkben a monarchia „eldeformálódásáról" írnak és a „királyi hatalomnak igaz eredetét" a fejedelem választásával azonosítják: „... a társaságnak tagjai eggy magokhoz hasonló embernek tsak az okból engedtek elsőbbséget, mert hasznos szolgálatot vártak tőle", mármint a törvények betartását és ezáltal a társadalom nagyobb boldogságát.

A Montesquieu-hatás mélységét mutatja, hogy műveiből több terjedelmes részletet is közöl a *Mindenes Gyűjtemény* (IV.158—165, 184—205). A francia filozófus iránti csodálat a fordítás bevezetőjében direkten is megnyilvánul: ragyogó tudósnak nevezik, aki hasznot és gyönyörűséget szerez a „tanulni és gondolkodva mérsékelni kívánóknak", főleg a „Törvények származásának, azoknak a' Vallással, az emberekkel és azoknak természeti mivoltokkal, a' földnek, a'mellyen laknak helyheztetése' állapotjával, a' bé-vett szokásokkal és az Uralkodásokkal és az uralkodásnak mivóltával tett s' fontosan meg-visgált combinátiójá"-nak és összehangolásának bemutatásával. Az első műrészlet *A rómaiak nagysága és hanyatlása* c. műből való. A választás motivációja könnyen érthető: a fordító Attila nagyságát akarta a nagy francia író dicséretén keresztül bemutatni. A hazafias érzelmeket jól bemutatja az egyetlen szövegkihagyás a szinte szó szerinti, egyébként igen erőtlen, gyenge, néhol ügyetlen fordításban (S. S. küldte Vukovárról): a szép képet nem rontotta el a magyar fordító azzal, hogy Attila „arcátlanul", szemtelenül mondott valamit.

A *„Törvények velejéről"* c. mű készülő fordításából „mustrákat" olvashatunk: először a mű legelejéről a természeti és társadalmi törvényeket definiáló fejezetekből (I. k. I—II—III.), majd a mérsékeltebb társadalmi formák előnyeit bizonyító részt (III. k. X.), végül két részletet, melyek példával igazolják, hogy a mű nemcsak hasznos, hanem kellemes és érdekes olvasmány, és a nőolvasók figyelmére is számot tarthat: az asszonyok helyzetéről a római birodalomban (VII. k. IX—X.).

Ha ezt a két műismertetést, bemutatást összevetjük azzal, amelyet a *Mindenes Gyűjtemény* 1791-ben közöl *A rómaiakról, vagy az ő felemelkedéseknek 's megaláztatásoknak okairól* címmel, az *Esprit* recenzióját lefordítva, megérthetjük, miért fordul a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője a francia folyóirat ügyes, rutinos íróihoz. Ez a cikk Montesquieu művének lényegét foglalja össze; az eseménytörténetet leredukálja és főleg azt elemzi, miért volt a római birodalom dicsősége és szétesése szükségszerű. Dicsőségét okos bel- és külpolitikájának köszönhette: a „szabadságnak Systemája" Róma éltetője, a meghódított népeket megosztja, ugyanakkor törvényeit nem kényszeríti rájuk. Ázsia meghódítása az erkölcsök ellágyulását eredményezte, a belülről megosztott, a haza érdekeit elhanyagoló rómaiakat a „vad" északi népek így könnyen legyőzték.[19]

Vázlatos áttekintésünk azt is mutatta, hogy a politika, a történelem értelmezése iránti érdeklődés 1789 után nem csökken a *Mindenes Gyűjtemény* lapjain. Az V. és VI. negyedben, ahol a szerkesztő fő céljának a XIV. és XV. Lajos századát híressé tevő műveknek bemutatását vallja (mégpedig a haza boldogítása érdekében), ezek a kérdések ismét hangsúlyt kapnak.

[19] M. Gy. V. 206—231, *Esprit*, II. 120—147.

Jól mutatja Pétzeli kitartását a jó fejedelem elve mellett az a meglepő tény, hogy 1791-ben visszatér az *Esprit* I. kötetének Törvényhozás alcíméhez és ott folytatja a válogatást, ahol két éve elhagyta: a jó fejedelem ideális alakját felvázoló két recenziónál. Eszmeileg a visszatérés teljesen logikus: ezt a kötetet Pétzeli az ausztriai házra kért áldásával indította útjára. Két német művet ismertetnek, közülük a *Code Frédéric* az érdekesebb, de a kettő sok rokon gondolatot tartalmaz. A föld fejedelmeit (Bacon nyomán) a francia újságíró rangsorba állítja: az országfelállítókkal, a törvényhozókkal kezdve, a védelmezőkkel, hódítókkal folytatva; a csúcsra „a hazának atyjai, a nép oltalmazói" kerülnek. A francia szerző mindkét cikkben a paternalista királyság eszményét fogalmazza meg: „gouverner en Père ceux qui lui obéissent comme à leur Maître". A magyar szöveg az eredetitől eltérve a királyi hatalom Istentől való származtatását hangsúlyozza: „legyen valósággal Atyjok azoknak, akiken az Isten őtet fejedelemmé tette". Ettől a fontos eltéréstől eltekintve a francia és magyar cikkekben azonos a jó fejedelem eszménye: a fejedelem legyen istenfélő, tartsa be ígéreteit, békében és harcban erényekkel mutasson példát, megbízható minisztereket, tanácsadókat válasszon. Az egyik írás az előbbi fontos gondolaton kívül már hangsúlyozza, hogy a politikáról íróknak abszolút tisztességesnek, mértékletesnek és toleránsnak kell lennie, a másikban pedig a törvények alkotásánál alkalmazandó módszereket olvashatjuk: a törvényhozónak egyszerű, érthető, áttekinthető rendszert kell adnia.[20] Ezek a gondolatok részben már átvezetnek a történelemről írt művek ismertetéséhez, amelyekben a módszertani meggondolások kapnak nagyobb súlyt. Az V. kötetnek ezzel a területével a későbbiekben foglalkozunk részletesen.

A politikai kérdések között kiemelt és ugyanakkor sajátos szerepet kap a „kereskedésről" írt cikkek csoportja. Az *Esprit* logikus témakapcsolását (törvényhozás, politika, népesség, kereskedelem, pénzügyek, luxus) a *Mindenes Gyűjtemény* szétzilálja. Az V. negyed tartalmaz egy négy cikkből álló egységet a kereskedelemről. A szerkesztő az *Esprit* cikkeiből azokat hagyja el, amelyek főleg konkrétumokat tartalmaznak (Franciaország, Anglia kereskedelmi volumenje, kereskedelem Indiával, Amerikával) vagy a gyarmati kereskedés speciális problémáit (hajózás, pénzváltás). A fizetéssel, pénzváltással kapcsolatos konkrét cikkek helyett a serkenteni kívánt magyar kereskedelem aktualitásaival tűzdeli meg az általános vonatkozású cikkeket a magyar fordító.

A kereskedelem fontosságáról és szabadságának politikai jelentőségéről, valamint összefüggéseiről a gazdaság fejlettségével és a népesség számával nemcsak a francia filozófusok: Voltaire, Diderot, Raynal, hanem magyarországi felvilágosodott gondolkodású társaik is meg voltak győződve. Berzeviczy Gergely, Orczy Lőrinc, Őz Pál egyértelműen megfogalmazták a társadalom ezen szféráinak összetartozását, a kereskedelem szabadságának szükségességét.[21] A téma a *Mindenes Gyűjtemény*ben

[20] M. Gy. V. 152—156. *A Prussziai Törvény Könyvről, Esprit*, I. 19—24, *Sur les codes des lois et sur les princes qui en font des nouveaux. Code Frédéric*, trad. de l'All. Paris, 1751; *Uo.* 168—184. *A Politikáról, Esprit*, I. 36. *Principes nécessaires à un prince quit doit régner*, Livre latin, par M. de Wilhem, Allem. („Apaként kormányozni azokat, akik neki mint Uruknak engedelmeskednek.")

[21] Erről a kérdésről részletesen l. Olga PENKE, *La fortune de l'Histoire des Deux Indes au XVIIIe siècle en Hongrie. Contribution au portrait de Pál Őz*, Acta Romanica, T. VIII. Szeged, 1985., főleg 11—13, 31—32.

már 1789-ben előkerül, a kávéval való kereskedés kapcsán, ahol a magyar író üdvösnek tartja ezt a kereskedelmet az ellenvéleményekkel szemben, mert sok embernek ad munkát. A szabad kereskedelmet követeli: „A' szabadság a'Világ' élete: a'kénszerítés halála." (I. 427—429)

A kereskedelemről írt első cikk forrása az eredetiben sincs feltüntetve.[22] A kiindulópont itt is, akárcsak a törvényeknél az „isteni gondviselés", a teremtő bölcsessége, aki úgy rendezte el a világot, hogy ami az egyik népnek nincs, az megvan a másiknak: „ezen helyes elintézése által azt akarta, hogy a földnek népei egy viszonos függésben légyenek egymástól, amely légyen a' Társalkodásnak 's kereskedésnek kötele". Az újságíró az alapvető szükségletek importálását elfogadja, a luxusigényekét veszedelmesnek tartja, nem így exportálásukat. A kül- és belkereskedelem egyensúlyának fontossága után merkantilista elveket hangoztat a francia cikk nyomán. Végül a földművelés és a kereskedelem szoros kapcsolatát részletezi. A magyar fordító ezt a részt alakítja át Magyarország hasznát nézve, a magyar bel- és esetleges külkereskedelem fellendítésének módjain gondolkodva: csatornák építése, a magyar búza értékesítése jó áron, a földművelés gyámolítása, az alapanyag-feldolgozás serkentése (posztógyártás, mesterségek), a népesség szaporodása, gabonaraktárak létrehozása az ínséges évekre, angol, holland, francia mintára.

A következő írás a magyar folyóiratba is francia címmel került.[23] Az írás bevezetője a politika és a kereskedelem szoros kapcsolatát hangsúlyozza a modern korban. Ezután a kereskedelem történetét vázolja a cserekereskedéstől a papírpénzzel fizetésig. A népek történetén végighaladva Spanyolország hibáit, Hollandia erényeit elemzi (főleg a gyarmatosítással kapcsolatban), majd Anglia közeli vesztét jósolja, felborult gazdasági egyensúlya miatt. Átveszi a francia szerzőtől Franciaország gazdaságpolitikájának dicséretét, sőt lelkes dicsőítéssel folytatja a francia cikk sorait: a kereskedés, a szabadság és a politika kapcsolatát elemző írás a francia forradalom magasztalásával zárul. A magyar író azt hangsúlyozza, hogy a forradalom a papok pénzéből kifizette a haza adósságait, hogy törvényeivel minden polgárának szabadságát biztosítja: „Melly erős inditó ok ez a' Hazának szeretetére! melly hatalmas ösztön a' föld-mívelésre, katonai vitézségre, s' minden tisztességes mesterségeknek gyakorlásokra, mellyek a' Hazának virágoztatására tzélozthatnak!" Ehhez a gondolatsorhoz már közvetlenül kapcsolódik a magyar fordító felszólítása, amelyet a magyar nemességhez címez: tőlük várja a magyar kereskedelem fellendítését. Ez az írás egy korábbi cikk újragondolása, ahol a szerző a magyar nemeseket hibáztatta, hogy gyermekeiket nem taníttatták mesterségekre, kereskedésre, így kis vagyonukat egyre jobban szétosztották, elszegényedtek, és idegenek gazdagodtak meg (III. 245—246). Itt, a francia cikk nyomán továbblép, bizonyítja, szorosan követve az eredetit, hogy „a kereskedelem (nincs) gyalázatjára a' Nemességnek". „Ha ez nem illetlen a' Nemességhez, hogy idegen Országokban eladják a' magok erejeket é's véreket (nemesség = vándorló harcos), hát ez mimódon szolgálna gyalázatjokra, ha posztó és más szükséges Fábrikák által boldogítanák

[22] M. Gy. V. 129—137, *Esprit*, I. 123—130.

[23] *Les progrès du commerce*. Amsterdam, 1761. M. Gy. V. 137—145, *Esprit*, I. 133—141.

Hazájokat? (V. 152) A francia író mást emel ki: bizonyításában a kereskedelem szépségét részletezi.

Az egyik legérdekesebb bemutatott mű ebben a témában Melon *Sur le commerce* c. munkája.[24] A mű címe eredetileg *Essai Politique sur le Commerce,* 1734-ben jelent meg először, néhány éven belül öt kiadása volt, angolra, németre fordították. Mandeville és az angol merkantilisták elméletét közvetítette. Különösen Voltaire-re volt nagy hatással, gazdasági elméletét, a luxus apológiáját, *Le Mondain* c. versének elemeit ebből a műből merítette.[25] A magyar fordító a Melon művének részleteiből felépített cikket nagyon lerövidíti és leegyszerűsíti, de a lényegét átmenti. A „virágzó kereskedés teszi az országnak erejét", ennek biztosítói pedig a következők: a jó gabonatermés (főleg búza), a jó törvények, melyek üdvös hatása a népesség szaporodása, a ki- és bevitel jó aránya, a kereskedelem szabadsága. A gépek alkalmazásának jelentősége, a luxus hasznossága, a jó pénz fontossága, ezek a leghaladóbb gondolatok, amelyeket a kereskedésről a *Mindenes Gyűjtemény* közvetített.

A kereskedelem és a népesség számának összefüggéseit elemzi a XVIII. század másik ismert közgazdasági műve: *Az embereknek barátjok.* A *L'Ami des Hommes ou traité de la population* c. mű id. Mirabeau híres munkája, amely a fiziokrata Quesnay egyik könyvének gondolatait veszi át, Voltaire pl. több művében hivatkozik rá.[26] A szerző a következő piramist állítja fel: a gazdaság alapja a földművelés, erre épül a belkereskedelem, a csúcsán pedig a külkereskedelem áll. A gazdaság felvirágoztatásának legfontosabb eszköze az ember maga, innen a következtetés: „a' népnek sokságában áll valamelly Országnak virágzása". A gazdaság legfontosabb ágazata pedig a földművelés, tehát a földművelőt meg kell becsülni. Ezután a francia szerző a gyarmatok és Franciaország gazdaságának fellendítésén gondolkodik. A magyar fordító elhagyja ezt a több oldalas gondolatsort, és a magyarországi állapotokról értekezik. A francia szerző „honorer les petits" általánosításával szemben konkrét javaslatai vannak a földműves nagyobb megbecsülésének elérésére. „Már az Oskolákban közönségesen minden nap' jól fejekbe kellene verni a' gyermekeknek, melly hasznos, melly ártatlan, 's melly szép mesterség légyen ez; úgymint a'melly nélkül a' többek semmit-sem érnének." Azzal is kitüntetné őket, hogy hiába szegényes a ruhájuk, ha az „Urficskáknál" többet tudnak, az első helyre ültetné a parasztgyerekeket az iskolában. Idézi a kínai császár példáját, aki a szántó-vetőket megvendégeli, velük egy asztalnál eszik. A földművelés fejlesztésének kérdése a *Mindenes Gyűjtemény* sok cikkének tárgya; közvetlen gyakorlati tanácsokat és elméleti segítséget egyformán olvashattak benne a kortársak.

[24] M. Gy. V. 145—150, *Esprit,* I. 145—152.

[25] A. MORIZE, *L'Apologie du luxe au dix-huitième siècle et „Le Mondain" de Voltaire: étude critique sur „Le Mondain" et ses sources,* Genève, 1970. (repr. de l'éd. 1909.) M—L. DUFRENOY, *L'Orient romanesque en France 1704—1789,* Étude d'histoire et de critique littéraire, Montréal, 1946. főleg 264—282.

[26] M. Gy. VI. 153—159, *Esprit,* I. 64—67. A mű címe: *Questions intéressantes sur la population, l' agriculture et le commerce.* Voltaire könyvtárában megvolt, jegyzetei bizonyítják, hogy sokat forgatta. L. L.L. ALBINA, *Les sources du conte L'Homme aux quarantes écus,* In Studies on Voltaire, 1983.

Ez a Voltaire-mű Pétzeli könyvtárában is megvolt. L. *Catalogus...* 30. 288. tétel.

A luxus korábban említett kérdésére visszatér a *Mindenes Gyűjtemény* VI. negyede, az *Esprit* I. kötetének két írásából kialakítva egy cikket. Az eredeti írásokban található kevés jót belementi cikkébe a luxus apológiájából: „Vagyon olyan luxus, melly az embereket ki-pallérozza, darabos erköltseiket meg-egyengeti, képzelődéseiket meg-élesíti, s esméreteiket nagyobb nagyobb tökéletességre emeli." Lefordítja azonban az ellentétes folyamatról írt részt is: „A' hol a' luxus vagy felettébb való pompázás erőt vészen, észre-vehetetlenül meghomályosodik ott az elme, 's a' szív el-púhúl a' nagy gyönyörűségeknek közepette." Noha a francia írónál nagyobb toleranciával értékeli a luxus társadalmi szerepét, igen messze áll ez a koncepció a luxus francia és magyar védelmezőinek gondolataitól. A komáromi lap újságíróját a luxus kérdésének gazdasági és társadalmi vonatkozásai érdeklik. A luxus csak jó társadalomirányítási elvekkel kapcsolódva szolgálhatja a közösség, a családok, az ország hasznát, enélkül inkább ártalmas: szükségessége nem indokolható pusztán azzal, hogy mesterembereknek ad munkát, hiszen azok hasznosabban is munkálkodhatnának.[27]

Az utilitarista elvek rendszerében kapnak tehát helyet egymással szoros összefüggésben a jó politika, a törvények, a kereskedelem, a földművelés, a népesség és a nép boldogsága, és valamivel lazábban kapcsolódik hozzájuk a luxus kérdése.

A történetírásról

A *Mindenes Gyűjtemény* V. kötetében külön egységet alkotnak a történetírás módszereiről, a történelemről szóló cikkek.[28] A történetírás szerepének jelentőségét azonban már a korábbi cikkek is megfogalmazták. Ezek közül legfontosabbnak a történetírás magyarországi elterjesztésére vonatkozó két utalást tartjuk. Kovács Ferenc pápai mérnök már említett tervezetében az iskolákban tanítandó tárgyak közé javasolja a vallástörténet mellett a világtörténetet, valamint ennél is bővebben „Magyar Országnak históriai, polgári, geografica esmeretét". A másik egy rövid hír, a nőolvasók ízlését jellemzi, akik „inkább szeretik a valóságot, mint a Románokat, bar akármely szépek legyenek is azok", számukra és általában is éppen valósághűsége miatt jó történeti művek lefordítását fontosnak tartaná (Millot világtörténetét ajánlja).

A történelem tudománya középponti szerepet kap a felvilágosodás íróinak gondolkodásában. Egyrészt tapasztalatok forrása, mint minden tudományos megismerés, másrészt esetében a megismerés tárgya maga az ember és annak tevékenysége. A többi tudomány fejlődésének is feltétele a történetírás elmélyült, módszeres, helyes célokat kitűző művelése. Nem véletlen, hogy az *Enciklopédia* az ismeretek rendszerében a „Histoire" címszó alá a „vallási" és „polgári" történelmen kívül a „természettörténet" óriási területét is besorolja, amelyben nemcsak az

[27] M. Gy. VI. 279—281. *A luxusról vagy pompáról, Esprit*, I. 242—244, 244—251. A luxus magyarországi apológiájáról és leghevesebb védelmezőjéről, a magyar Mondainről, Orczy Lőrincről ld. Bíró Ferenc átfogó tanulmányát: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp. 1976. 259—274.

[28] A francia nyelv ugyanazt a szót használja a történelemre és a történetírásra; a ma elfogadott, többékevésbé következetesen használt megkülönböztetés: Histoire = történelem, histoire = történetírás, a XVIII. században nem ismeretes.

égitestek, állatok, növények, ásványok stb. története szerepel, hanem jelentős helyet kap a mesterségek és a művészetek története is. Voltaire történetírásainak, főleg a *XIV. Lajos századának* és világtörténetének jelentős érdeme, hogy többékevésbé következetesen bemutatja a hagyományos esemény-politika-királyok története mellett a törvények, művészetek, mesterségek történetét is. A jezsuiták lapjából lefordított történeti vonatkozású cikkek is ezt a felfogást helyeslik, azokat a műveket emelik ki az óriási történeti irodalomból, amelyek példát adhatnak. Mivel azonban a jezsuita újságírók válogatási szempontjai közé tartozik az is, hogy a történelem végül is az isteni gondviselés függvénye, természetesen nem a merész, a történelemben az ember aktív szerepét hangsúlyozó műveket állítják példaként. Meg kell említeni azonban, hogy az *Esprit* bemutatja Voltaire világtörténetét is (igaz, nem ebben a részben IV. k. 78—82), de épp a gondviselés megtagadásáért elmarasztalja. Ez a cikk azonban nem került a *Mindenes Gyűjtemény*be, mivel a szerkesztő csak az I. és II. kötetből válogatott. Ennek több oka lehet egyébként: a materializmus cáfolata címszó alatt szereplő, istentagadónak vagy egyszerűen túl merésznek tartott művek már tartalmuk miatt sem vonzhatták a komáromi prédikátort, ugyanakkor ő általánosan felhasználható elveket keresett, a történetírás elmélete, módszertana foglalkoztatta, mint az *Esprit* II. kötetében a jezsuita újságírót.[29]

A történetírást a közönség formálására legalkalmasabb tudománynak tartja az újságíró, mivel ezt a tudományt kedvelik leginkább az olvasók. A magyar fordító a francia szövegtől eltérve a ‚Littérature' szót több esetben ‚irodalom' helyett ‚tudománynak' fordítja, amiből felfogásbeli eltérésre kell következtetnünk. A francia irodalom szerves részét képezi a XVIII. században a történetírás, természetesen az ún. ‚filozofikus' történetírás, nem a forrásokat feltáró, tudós (érudit) munkák. A magyar fordító a történetírást tudománynak tartja.[30]

A történetírásról, annak módszereiről érdekes és gazdag mozaikképet alakít ki az *Esprit* és nyomában a *Mindenes Gyűjtemény*, amely ebből az egységből egyetlen cikket hagy el (a 21 fordításhoz négy önálló írást csatol). Ezek az írások nem igazi műismertetések, inkább elmélkedések a történetírásról, általában kettős címük is ezt tükrözi. Az eredeti műre néha oly pontatlanul utalnak, hogy felderítésük külön kutatómunkát kívánna.[31]

[29] A jezsuita lap egyébként többször is támadja Voltaire-t, és magyar követője hozzá hasonlóan elutasította Voltaire valláskritikáját, mint ezt a *Mindenes Gyűjtemény* egy eredeti írása is bizonyítja. A *II. József utazása* c. írásban az uralkodó 1777-es európai körútjának részletes ismertetésénél fontosnak tartják, hogy az akadémiákat, műhelyeket, színházakat, királyi udvarokat, művészeket végiglátogató II. József Voltaire fernay-i lakát elkerülte, helyette Bernbe ment Hallerhoz, a francia filozófus egyik szellemi ellenfeléhez, kijelentve: „az olyan poétát szeretem, mint Haller, a'ki egyszer'smind Keresztyén is". M. Gy. III. 71. Pétzeli könyvtárában megvolt Albrecht von Haller protestáns természetfilozófus Voltaire ellen írt levele: *Lettre de Haller contre Woltaire* (sic!) Bernae, 1780. *Catalogus*...11.

[30] M. Gy. V. 68, 330, *Esprit*, II. 47, 188.

[31] Például a *Sur l'histoire des nations voisines, et Observations sur la Hollande* címmel szereplő cikknek csak a végén pontosítják a mű adatait: *Lettres sur la Hollande moderne* (valójában ancienne et moderne), Francfort, 1731, de a szerzőre (Baumarchais) még itt sincs utalás. Valójában az írót csak a szomszéd népek történetével kapcsolatos megjegyzések érdekelték. M. Gy. V. 334—338, *Esprit*, II. 207—211.

A történetírásról részletesen kifejtett gondolatok részben a történetírás hasznát, módszereit, részben segédtudományait és segédeszközeit, végül hibáit, néhány műfaját elemzik. Az idézett művekből a francia felvilágosodás történelemfelfogása és történetírásának módszertana rajzolódik elénk: legfőbb célkitűzései, néhány ellentmondása.

Már az első írás világosan körvonalazza azt a szerepet, amit a történetírásnak a társadalom formálásában be kell töltenie: „Semmiféle Tudományhoz ('Littérature') sints a' közönségnek nagyobb ízlése, mint a' Históriához: igaz az is, hogy mind a' *Világi* (‚civile'), mind az *Erköltsi* (‚morale'), mind a *Hazafiúji* (‚politique') életre nézve, ez igen nemes és jó ízlés. *A'Historia eggy valóságos oskola.* A le-folytt Századoknak *példájok* mindenkor bé-folyást tsinál a' jelen való időben".[32] Tárgyának pontosítására is nagy súlyt fektet: „E' Világnak Históriája valósággal hasonló lenne eggy meg-tsonkíttatott 's el-rútíttatott oszlophoz az *emberi elmének Históriája* nélkül, a' melly nem egyéb, hanem a' *Tudományoknak 's Mesterségeknek Históriájok*" (a fordító elhagyta a tudományok után szereplő irodalmat!)[33] „A' Históriának helyes túdása ... abban áll, hogy esmérjük jól meg az *embereket*, a'kik annak matériáji, és azokról helyesen tudjunk *ítélni*. Azért kell a' Históriát tanúlnunk, ... hogy lássuk azokat a' *rúgókat*, mellyek az erköltsi Világban dolgoznak: eggy szóval, hogy egyéb emberekben *mi magunkat* tökélletesen *esmérhessük-meg.*"[34] (kiemelések P.O.)

Ezek a meghatározások magukban foglalják a korábbi felfogások bírálatát, de a direkt kritika is olvasható: „A Tudománynak nevét sem érdemli meg a mű", amelyben „a sok Századoknak, Olympiáknak, Epocháknak, Királyoknak, Tsászároknak, Hadakozásoknak, Ekklésiai Gyűléseknek 's Szakadásoknak" történetét találjuk, sőt az ilyen mű eltemeti az igazán fontos ismereteket.[35] A korábbi történetfelfogások közül két jól ismert változatot vet el: a történelmet eseménytörténetként, illetve királyok, királyi családok történeteként előadó írásmódot.

A történetírás „régulájinak", „törvényeinek" megfogalmazásában Baconra hivatkozik, és különösen hangsúlyozza a valósághűség követelményét. A cicerói tanítást, mely szerint a történelem az élet tanítómestere, így modernizálja az empirista Bacon gondolatával: benne „megtanúlhatjuk mind azokat, mellyeknek a' *tapasztalás* által lehető ki-tapogatásokra a' mi rövid életünk nem elégséges". A szépítés torzítja a bemutatást, ezért elvetendő a történetírásban.[36] A „poézist" és a történetírást egyébként műfajilag oly módon határolja el, hogy a történetíró tárgya mögé vonul szerényen, az olvasót engedi a tárgyra, a „dologra" koncentrálni, míg a

[32] M. Gy. V. 68. *A Históriáról. P. de Halde, Description Géographique de la Chine et de la Tartarie Chinoise*, 1736, *Esprit*, II. 47—49. A jezsuita történettudósnak ez a híres könyve többek között Voltaire világtörténetének is egyik forrása.

[33] M. Gy. V. 83—85. *A' Literária Históriáról, 's a' Tudományoknak eredetekről, Esprit*, II. 65—67. *Sur l'Histoire Littéraire et l'origine des Sciences.*

[34] M. Gy. V. 75. *A' Históriának hasznairól, Esprit*, II. 54. A francia címet sem adja már pontosan vissza a fordító: *Sur l'utilité des mémoires particuliers pour l'histoire.*

[35] Uo.

[36] M. Gy. V. 77—79, *Esprit*, II. 56—61.

költők inkább „magokat kivánják halhatatlanná tenni'", nem hőseiket. A konkrét módszerbeli tanácsokat főleg a *Némely históríkusoknak hibájokról* c. cikkben találhatjuk. A címmel ellentétben nem hibák gyűjteménye ez az írás: Fénelon, Mably, Lenglet du Fresnoy elméleti meggondolásaiból kapunk válogatást a történetírás módszereiből.[37] „Valóságos igaz dolog" bemutatása, a pontos hely és idő megelevenítése, a szerkesztésben az egység és a jó arányok elveinek követése adják a jó művet, az „ékesen-szóllás" csak „mellesleg való ékesség". Az előadásmódban a „középutat" javallja, a „fonnyadt", vértelen, a „kövér", túlékesített stílus egyforma hiba.[38]

A történelmet tudományként felfogó magyar szerkesztő az aprólékos történelmi kutatások jelentőségét hangsúlyozza az *Esprit*nél is nagyobb erővel. A kor tévedésének látja, hogy a numizmatika jelentőségét nem ismerték fel, noha nagy elődök nyomdokaiban kellene járniok. A francia felvilágosodás történetíróinak nagy része az aprólékos, tudósi feltáró munkát valóban nem értékelte kellőképpen, viszont a különböző szerzetesrendeknek, így a jezsuitáknak nagy szerepük volt ezekben a kutatásokban. A segédtudományok közül a numizmatika, a régészet hasznát itt több cikk részletezi, a fordító csak a címertanról szóló írást hagyja el. A legfőbb segítségek között a kronológia mint segédtudomány és a történeti szótárak, köztük konkrétan Moréri szótára kap említést.[39]

A történetírás műfajai közül legtöbb ismeretet a világtörténetre vonatkozóan meríthetett az olvasó a cikkekből. A nemzeti történelem kapcsán az „abrégé" „kihúzogatás" módszere került a válogatásba. Mindkét műfajnál a hasznosságot hangsúlyozzák. (A harmadik, a „mémoire particulier" műfajáról írt cikk fordítása oly gyenge, hogy ennek hasznát nemcsak éreztetni nem tudta a fordító, de feltehetően nem is érezte.)[40]

A *„Közönséges v. Universalis Historia"* a legnehezebb műfaj, mert írása sokféle ismeretet kíván: „Az Írók eggyszer'smind Geografusok, Históricusok, Genealogisták, Criticusok, Calculátorok s egyebek." A sokféle ismeret megválogatása, a terjengősség elkerülése, a szép fogalmazás, a figyelem fenntartása, és mindenek fölött a hatalmas anyag szép egységének megvalósítása csak a műfaj „óriásainak" sikerül.[41]

Figyelemreméltó, hogy a magyar fordítók mindig pontosan követik forrásukat, amikor az eredeti szöveg is a Providencia (vagy legalábbis annak valamilyen

[37] A XVII. század végén és a XVIII. században megjelent nagyszámú történetírás elméletből csak három igen ismert szerző nevét emeltük ki, az ő hatásuk talán a legátütőbb. A történetírás elméletéről a francia felvilágosodás korában L. *L'Histoire au XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, 1980.

[38] M. Gy. V. 81—82, *Esprit*, II. 63—65.

[39] M. Gy. V. 71—73. *Chronológia v. Idő-mérték*, *Esprit*, II. 51; M. Gy. V. 73—75. *Az Arundell* (Arondel) *Márványjairól*, *Esprit*, II. 53; M. Gy. V. 88—90. *A' Szó-tárokról (Dictionáriumokról)*, *Esprit*, II. 72—74. M. Gy. V. 90—92. *A' Móréri' dictionáriumja*, *Esprit*, II. 74—76. M. Gy. V. 92—95. *Régiségek v. régi oszlopok*, *Esprit*, II. 76—79. M. Gy. V. 95—99, 99—103, 103—104, három írás régi pénzekről, *Esprit*, II. 80—90; M. Gy. V. 104—106, *Esprit*, II. 97—98; M. Gy. V. 174—176. *A' mómiákról vagy bé-bal'samozott hóltt-testekről*, *Esprit*, II. 99—101. (Ezt a cikket a M. Gy. már nem veszi ebbe az egységbe.) Figyelemre méltó a kettős terminológia, a fordítók magyarosítási igyekezete.

[40] M. Gy. V. 75, *Esprit*,II. 54.

[41] M. Gy. V. 80. *Esprit*, II. 62—63.

megnyilvánulása) szárnyai alá helyezi az emberi nemzetek, az emberi szellem történetét: „ez a mi okos, de véges elménk attól a' nagy Valóságtól vette eredetét a'ki mindent tud, mindeneket igazgat, s semmi viszontagságot nem szenved".[42] Ugyanakkor jelentős eltérést észleltünk, igaz, csak egy szövegben, a bibliából eredeztetett világtörténeti felfogásból: a kínai birodalom történetét nem a Vízözönig, hanem „számos esztendőkig" visszavezethetőnek látja a magyar fordító.

A világ történelméből felvillan Kína, a felvilágosodás filozófusainak Kína nagyszerű törvényei, erkölcsei, mesterségeinek fejlettsége iránt érzett csodálata. Néhány írás a gyarmatbirodalom, főleg Amerika képét is megidézi. A gyarmatosítás kegyetlenségeinek elítélése a magyar fordításban szép és megható, a franciánál is erőteljesebb: „...nem hogy a' Keresztények tökélletesebbekké 's jobbakká igyekeztek vólna tenni (az őslakókat), hanem százszorta nyomorúlttabbakká 's szánakozásra méltóbbakká tették azokat. Néminémű gyalázatjoknak tartván azt, ha ezeknek a'tőlök fel-találtatott, de nékik semmit nem vétő nyomorúlttaknak vérekbe mártják kardjaikat, a' szelíndekeket tanították-meg azoknak széllyel szaggatásokra." S mindezt csak az aranyért.[43]

Az "abrégé" — a "*Históriának rövid ki-huzása*" gyakorlati haszna miatt érdekli a magyar fordítót és elsősorban mint a *nemzeti történelem* írásának lehetősége. A kor egyik jelentős Franciaország-története, Hénault könyvének ismertetése szolgáltatja a példát. Az ismeretek sokrétűsége, a könyvek nagy száma teszi szükségessé ezt a műfajt, amely a lényeget közli, könnyen és gyorsan olvasható. A fordítás sugallja, hogy a magyaroknak is kellene ilyen mű, amely mindent tartalmaz, amit „magok Hazájokról tudni szép, hasznos és szükséges", amely nemcsak „a' Nemzetek elméjének, erkőltseinek és szokásainak hathatós le-festése", hanem benne van az ország „első felállíttatása, igazgatásának módja, híres Királyjai, Törvény-tévői, Bírái, kapitányjai, Nagy emberei, a' Politikában, Vallásban, Mesterségekben, 's Tudományokban történtt fő változásai, a Királyi Házaknak egymás után való következéseik".[44]

A magyar szerkesztő ezután az egység után a kereskedelemről írt egységet, majd a törvényekkel-politikával összefüggő néhány cikket mutatja be az *Esprit*-től eltérően, ezután visszatér a francia forrás sorrendjéhez, hogy a görög-római történetírással, történelemmel foglalkozó cikkekből is válasszon.

A francia és magyar műben egyaránt, logikusan a Régiek és Modernek harca felelevenítése után következik az *antik történelmet* tárgyaló rész, mégpedig egy olyan összecsapás bemutatása után, ahol ideiglenesen a Régiek nyertek csatát.[45] Az írások

[42] A megfogalmazás deista vagy spinozista felfogást tükröz.

[43] M. Gy. V. 70, *Esprit*, II. 49—50. L. még erről a témáról: M. Gy. V. 338—339, *Esprit*, II. 211—212. Pétzeli *Alzír*-fordításának *Elő-beszéd*ében ugyanilyen felháborodással ír Las Casas, Herrera és más szerzők nyomán a spanyolok kegyetlenkedéseiről az amerikai gyarmatokon. *Alzír, vagy az Amérikánusok*, Komárom, 1790. XIII—XV.

[44] M. Gy. V. 85—88, *Esprit*, II. 68—71. Hénault a filozófusok barátja, Voltaire is nagyra becsülte, többször hivatkozott történeti munkáinak adataira világtörténetében. A M. Gy.-ben a későbbiekben még egyszer visszatér a nemzeti történelem írásának kérdése, ott ismét ezt a művet dicsérik. V. 339—340, *Esprit*, II. 213.

[45] M. Gy. V. 183—185. *A' fellyül-írásokról v. inscripciókról*, *Esprit*, II. 110—11.

közös vonása az, hogy a XVIII. század értékei szerint ítélik meg a múlt dicsőségét. A görög történelemben nem a virtust kellene csodálnunk, olvashatjuk, hanem a mesterségeket, a szellemi teljesítményeket. Platón jelentőségét, munkáit ismertetve az „igazgatási módok" meghatározását részletezi, Montesquieu *Esprit des Lois* c. művére gyakorolt hatását említi. Ez a rész tartalmazza Montesquieu *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* c. művének ismertetését is. Hét cikk tárgyalja a rómaiak irodalmát és történelmét (Tacitus, Cicero-fordítás, Plutarchos élete, római császárok). A szónoki beszédről a fordító csak egy írást talált a francia forrásban, ehhez négy hasonló témájú saját cikket csatolt, amelyekben a latinos műveltség fontosságát, a szónoki beszéd sajátosságait és gyakorlati hasznát részletezte.[46]

A történetíráshoz még egy, tartalmilag részben különálló egység kapcsolódik: a *kortárstörténelem*hez legközelebb álló írások csoportja. Az a tendencia, amely a korábban elemzett műveknél megfigyelhető volt, tehát hogy az általános módszertani elvek kapnak nagyobb hangsúlyt, itt talán még erősebb. A westfáliai békéről, Amerikáról, a nemzeti történelemről írt cikkek már nem adnak újat az eddigiekhez képest. Említésre méltó viszont *A' szomszéd népeknek históriájáról* c. írás, amelyben a kortárstörténelem művelésének fontosságát és saját nemzetünk mellett a szomszéd népek történelme ismeretének szükségességét részletezi a fordító, némileg enyhítve a cikk kozmopolitizmusát és melegebb színnel festve hazafias hangját.[47]

Az Esprit-ből átvett vegyes tartalmú cikkek, érdekességek

A Mindenes Gyűjtemény „vegyes" jellegét is gazdagította a francia forrásból, noha ez a legkevésbé jelentős terület: az „író-emberek" életkoráról, az asszonyokról, a köznép hiszékenységéről, babonákról, a „Klimaterikus vagy hetenként változó esztendőről" c. cikkekkel. Ide tartozónak érezzük azonban a katonai tudományról címszó alá sorolt három írást is, melyek közül kettő forrása az *Esprit*. A két cikk a párbajról szól, annak heves bírálata. A párbaj az eredeti cikk szerint is lázadás a király, isten, a magyar fordító még hozzáteszi: és a haza ellen.[48] Gyakorlati haszna miatt kerülhetett a válogatásba a „követségről" szóló írás, mely két fontos

[46] M. Gy. V. 185—304, *Esprit*, II. 112—181.

[47] M. Gy. V. 317—340, *Esprit*, II. 203—215. Pétzeli József a kortárstörténelem megismertetésének fontosságát nemcsak elvekben hangoztatta. *Válogatott Históriák* c. munkájában a különböző korokból választott írások aránya és jellege történelemszemléletét tükrözik: a görög-római történelem mintegy negyedrészét foglalja el a műnek, a XVIII. sz. előtti magyar történelemből a törvények változásai érdeklik és történelmünk Európával összefüggő változásai; XIV. Lajos és a „törvénytevő" Nagy Péter uralkodása, valamint a kortárstörténelem mintegy a fordítások felét teszik ki: főleg a Habsburg birodalomra és hazánkra koncentrál, ezen kívül Európa és az amerikai függetlenségi háború története szerepel. Ezeket a „históriákat" is jórészt franciából fordította, Fleury, Voltaire történeti műveiből és egyéb forrásokból. L. *Alzír*...113—348.

[48] M. Gy. I. 11—15 és 69—73, *Esprit*, I. 471—474 és 463—467; M. Gy. I. 83—84, *Esprit*, I. 443—447; M. Gy. I. 106—108, *Esprit*, I. 456—459; M. Gy. I. 108—109, *Esprit*, I. 459—462; M. Gy. VI. 162—167, 167—169, *Esprit*, I. 390—395, 395—399.

gondolatot tartalmaz: a modern történelemben az európai államok függése szorosabb, mint valaha; a követi pálya oly sok tudást kíván, hogy már gyermekkortól kellene rá készülni, és főleg a modern történelem ismerete fontos. A „tetszés" tudományára (art de plaire) három írás is vonatkozik. Az első a franciák természetét dicséri. Derűjük okát jó politikájukban, szabadabb, mérsékeltebb monarchiájukban, mozgalmas társasági életükben látja. A tetszés tudománya fontos és tanítható: a kellemes természet, a műveltség (melyben a történelem ismerete kiemelt fontosságú), a jó társalgás egyformán lényeges elemei. A régi görög és római, de a modern történelem olvasása is fontos eszköze az ifjak nevelésének: az igazi erényre, nemességre tanít.[49]

A Nőkről

Pétzeli olvasókat szeretne hódítani lapjával a nők közül is. Ezt direkten is megfogalmazza, de szerkesztés és írás közben is gondol ízlésük kielégítésére, ismereteik gazdagítására.[50] Különösen sokat árul el felfogásáról *Az Asszonyokról* c. írás, amelyet az *Esprit*-ből adaptált. Az írás elejét szó szerint és igen szépen fordítja: az asszonyokat a férfiak nem engedik művelődni, pedig igazán akkor gyönyörködhetnének bennük, ha műveltek is lennének. Átveszi a francia szövegből, hogy a nőknek történelmet, földrajzot, bölcselkedést, morált, poézist, latint kellene tanulniok. Hozzáteszi azonban: a gazdaasszonykodás megtanulása legalább ilyen fontos és elhagyja a jellegzetesen francia, társaságban forgolódó nőkre vonatkozó gondolatokat.[51]

A nyelvekről

Az *Esprit* nyelvekről írt könyvismertetéseiből a *Mindenes Gyűjtemény* az eredetihez hasonlóan összefüggő egységet hoz létre, sorra véve a görög, héber, latin, francia, olasz, spanyol, angol, német nyelvet, hozzáfűzve egy cikket a magyar nyelvről is.[52] Ebben a részben viszonylag kevés a változtatás, de ugyanakkor igen jellegzetes. Már a sorrend sokatmondó: az *Esprit* a héber nyelvvel indul, a magyar folyóirat első helyre a görög nyelvet teszi. A „deák" nyelv kapcsán bírálja a magyar nemesek latintudását, amelyet „konyhai deákságnak" nevez. A deák poézisról szóló írás erősen eltér a francia forrástól, főleg a magyar példák idézésével. Ugyanakkor a két cikk írója azonos véleményen van az antik irodalom és a latin nyelv védelmét illetően.

A latin után rögtön a magyar nyelvről írt cikk következik a *Mindenes Gyűjtemény*ben. A magyar nyelvet az európai nyelvekkel hasonlítja össze, majd Szombathi János sárospataki professzor írását olvashatjuk *Az indiai mogorokról.*

[49] M. Gy. VI. 169—187, *Esprit*, I. 399—436. (Az idézett gondolat: M. Gy. VI. 187. nem az *Esprit*-ből származik.)

[50] L. a III. negyed bevezetője.

[51] M. Gy. I. 83—84, *Esprit*, I. 443—447. Rousseau az *Emile*-ben, Laclos nőnevelésről írt művében hasonlóan gondolkodnak a nők tanításáról.

[52] M. Gy. V. 1—68, *Esprit*, II. 10—47.

A francia nyelv méltatásában a fordító szorosan követi az eredeti cikket: „Hasznos, sőt szükséges mind azoknak, valakik a' Tudományokat szeretik; alkalmatos minden-féle matériáju könyvnek írására", „a' Tudományoknak 's tisztességes Mesterségeknek minteggy anyai Nyelvek...", jelentőségét emeli az is, hogy a legfontosabb történeti munkák ezen a nyelven íródtak. A francia nyelv „arany és ezüst ideje" XIV. és XV. Lajos kora — fordítja a magyar újságíró változtatás nélkül a francia szöveget. A francia nyelv dicséretére még két akadémiai beszéd részleteit is átveszi az *Esprit*-ből. A többi nyelvek esetében említésre méltó hozzáfűzést, változtatást nem találunk, ugyanezt mondhatjuk *A grammatikáról* c. írásról is.

Az Esprit-ből származó poétikai jellegű cikkek a Mindenes Gyűjteményben

Az *Esprit de Journalistes de Trévoux* második kötete a történetírásról írt cikkek sorát a poétika körébe tartozókkal folytatja.[53] A cikkekben a *„Régiek és Maiak" vitájának* legfontosabb összeütközési pontjai ismerhetők fel, legtöbbször konkrétan is utalnak a szembenálló táborok véleményére. Így a Régiek történetírásában kiemelik azt, hogy az események történetével azok okait is feltárják, ebben hasznosabbak, mint a maiak. Ugyanakkor egyetértőleg idézik Fontenelle-t, a Modernek jeles képviselőjét, éspedig azt a fontos gondolatát, hogy „A világok előrehaladása csak a tudományok művelésétől remélhető". Ehhez kapcsolják azt a kérdést: hogyan lehet, hogy a tudományokban, mesterségekben a régieket felülmúltuk, a költészetben nem, valamint Houdar de La Motte Homérosz-fordításának mértéktartó bírálatát, aki „ki-pallérozta" az antik szerzőt. Az *Esprit* azonban inkább csak regisztrálja, objektíven bemutatja a vitát, állást nem óhajt foglalni, és főleg azt hangsúlyozza, hogy ez a vita gyümölcsöző, pezsdítő hatású volt a francia irodalomban.[54] A korábbi századok és a jelenkor közötti különbséget inkább abban látja, hogy míg ott kiemelkedő tehetségek éltek, most a tanult emberek száma jelentősen megnövekedett. A könyvismertetéseket közlő „Tudományos Újságok" szerepét sem felejti el itt megemlíteni, hisz részben ezeknek is köszönhető, hogy a csak kevesek számára elérhető ismeretek helyett „Az egész Világ a' pallérozásnak eggy oskolájává változtattatott".

Határozottan a Modernek magasabbrendűségét állítja a La Fontaine-ről írott cikk, sőt a két Homérosz-fordítás összevetése is, ahol a Modernek elveit képviselő La Motte invencióját, fantáziáját dicséri Mme Dacier költői erő nélküli tudóskodásával szemben. A Modernek elképzeléseit idézi akkor is, amikor a költői „tüzet" értékeli a szabályossággal szemben, a „természet" útmutatásának követését a példaképek helyett, a művészetek különböző területeit összekapcsolja (szónoklat és festészet), az érzelemre hatást hangsúlyozza, az ihlet (enthousiasme) szerepét mindennél

[53] M. Gy. V. 342—408 és VI. 330—405, *Esprit*, II. 223—388.

[54] M. Gy. V. 77, *Esprit*, II. 56; M. Gy. V. 176—181, *Esprit*, II. 102—107; M. Gy. VI. 378—399, *Esprit*, II. 336—352; M. Gy. VI. 399—402, *Esprit*, II. 357—359; M. Gy. V. 355—357, *Esprit*, II. 229—230.

fontosabbnak ítéli, főleg a költészetben, de a hasznossági elv eltúlzásakor is, amikor azt állítja: „a Poétának mestersége, valamint minden egyéb mesterségek, alája vagyon vettetve az igaz és okos Politicának, mellynek közönséges vége az emberi Társaságnak haszna"; és végül, amikor ebből azt a következtetést vonja le, hogy a költészet inkább oktasson, mint gyönyörködtessen. Említést érdemel, hogy a fordító néhány német példával maga is megtoldja az angol és német szépirodalmi példákat. Mindenképpen sokatmondó, hogy az irodalomra vonatkozó írásokat kihagyás nélkül fordították magyarra. (Épp csak az *Henriade*-bírálat marad ki, amelynek költészeti erényeit a francia kritikus elismeri, de az égiek kihagyása miatt a Régiek mögé helyezi, talán azért is, mert a bírálat fő pontja, hogy Voltaire katolikus létére a protestánsok mellé állt. Miltont állítja szembe vele a cikk írója, aki kálvinista létére a katolikusokról elfogulatlanul írt.[55])

A *Mindenes Gyűjtemény* megszűnése szakítja meg ezt a szép egységet, amelyben a francia költészetről és általában a francia irodalomról, az ízlésről, a szépről, a magasztosról (sublime), az ihletről, a meséről, a szónoklatról, az eklogáról vagy pásztori költeményről, a vitézi költeményről vagy epicum poémáról, a görög színházról, La Fontaine-ről, Fontenelle-ről, Houdar de La Motte-ról, Mme de Sévignéről, Miltonról, Gessnerről, Homéroszról, Virgiliuszról olvashatott a magyar közönség a francia tudós lap nyomán.[56]

A kimondottan esztétikai jellegű cikkek lefordításának magyarországi jelentőségét, ugyanakkor ellentmondásait többen elemezték, célunk itt nem az elemzés, inkább csak az *Esprit*-ből származó írások pontos közlése volt.[57]

Konklúzió

A *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője, Pétzeli József kora Európájának tudományos fejlettségéről számot adni tudó folyóiratot választott forrásként. Nem adta meg a fordított cikkek helyét, de ez bevett gyakorlat volt a XVIII. században. Választását egyéni meggyőződése, tudományos meggondolások és a magyar közönség sajátos igényei kielégítésének szándéka egyaránt motiválta. Könyvespolcán a jezsuiták lapján kívül más francia periodikák is sorakoztak: az *Esprit*-nél

[55] *Esprit*, II. 360—373.

[56] M. Gy. VI. 330—337, *Az ékesen-szóllásról*, *Esprit*, II. 273—285; M. Gy. VI. 337—343, *Esprit*, II. 286—291; M. Gy. VI. 346—350, *A' Magasságosról, vagy sublimeről*, *Esprit*, II. 295—298; ugyanarról: VI. 350—354, 354—358, *Esprit*, II. 299—302, 303—306; a szónoklásról: M. Gy. VI. 358—360, *Esprit*, II. 316—317; a francia költészetről és általában a költészetről: M. Gy. VI. 361—365, 365—368, *Esprit*, II. 318—322, 323—325; M. Gy. VI. 368—370, *A' Hang-eggyezésről, v. hármóniáról, mellyben Homérus és Virgilius első mesterek*, *Esprit*, II. 326—328; M. Gy. VI. 370—372, *Az enthusiásmusról*, *Esprit*, II. 329—330; M. Gy. VI. 373—377, *A' pásztori verseknek eredetekről*, *Esprit*, II. 331—336; M. Gy. VI. 378—394, *A' vitézi-költeményről, vagy epicum-poémáról*, *Esprit*, II. 336—352; M. Gy. VI. 395—399, *Homérusról és Virgiliusról*, *Esprit*, II. 353—356; a Homérosz-fordításokról: M. Gy. VI. 399—402, *Esprit*, II. 357—359; M. Gy. VI. 402—405, *Az Ábel halála Gessner által*, *Esprit*, II. 374—376; M. Gy. VI. 405—413, *A' görögöknek theátrumjokról, v. néző színjekről*, *Esprit*, II. 337—387. (A poétikai részben is megfigyelhető a magyar terminológia keresése.)

[57] Bíró Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965. 4—5. főleg: 571—573; Takács Sándor, *I. m.* 340.

tudományos szempontból magasabb szintű *Journal des Savants*, a *Journal Encyclopédique*, a *Journal d'Agriculture, du Commerce, de la Finance et des Arts*, a *Mercure de France*, a *Journal Helvétique* kötetei. Az *Esprit des Journalistes de Trévoux*-hoz hasonló rendszerezett válogatást azonban egyikükben sem kaphatott. Nem a könnyebbség kedvéért választotta ezt a művet, hanem mert rendszerét is átvehetőnek érezhette. A tudós komáromi prédikátor az *Esprit*-ben találhatta meg az általa elfogadhatónak tartott, és a *Mindenes Gyűjtemény*ben, valamint egyéb írásaiban is megtalálható társadalomszemléletet: a dogmáktól, vallási kultusztól mentes, mély hitre, „természetes vallásra" épített társadalom képét, amelyben a jó király, a helyes törvények és az alattvalók buzgó patriotizmusa egyaránt fontos helyet kaphatnak, de amelytől a köztársaság eszméje sem feltétlenül idegen. Három fontos területről válogatott: a társadalom fejlődését befolyásoló tényezők közül (törvények, társadalomigazgatás, kereskedelem, luxus), a történelemszemlélettel és a történetírással kapcsolatos cikkekből (a módszertani és az elvi kérdések érdeklik, a konkrétumokat elhagyja; bevallott célja a hazafias érzelmek ébresztése és a nemzetnevelés a királytól a jobbágyokig), végül az esztétikai jellegű írásokból. Úgy tűnik, az *Esprit* középutassága a Régiek és Modernek harcában is megfelelt Pétzeli elképzeléseinek, aki a francia cikkeket fordítva a vita magyarországi aktualitását is végiggondolhatta: az antik műveltségből, irodalomból átmenteni, értékelni a hasznosíthatót (pl. szónoklás) és ezt megújítani a modernek vívmányaival. A francia folyóirathoz hasonlóan Pétzeli válogatásában is dominál a hasznosság, a használni akarás elve: az irodalmi műfajok megítélésében, a fordítás elméletéről szólva, a társadalom átalakításán meditálva, a történetírás módszertanát formálva a nemzet javának keresésén kívül ez a legfontosabb irányító elv. A tudománynépszerűsítés XVIII. században virágzó műfaját, melyet a francia filozófusok legjobbjai is műveltek, hazai előzmények nélkül, gondosan megválasztott forrás nyomán, a szövegeket aktualizálva honosította meg a *Mindenes Gyűjtemény*. A nemes cél érdekében Pétzeli vállalta a szerkesztés és fordítás fáradságos és ugyanakkor alárendelt szerepét, sőt az ismeretek elévülésével járó kockázatot is. A kortárs Kazinczy Pétzeli önzetlen munkáját nagyra értékelte: „Nem a legszebb, de a legnagyobb fényben Pétzeli ragyoga köztünk. A hőslelkű férfi nem gondola nevével, melynek képzelhetetlen sietéssel irkált könyvei által nem igérhete tartósságot, nem gondola erszényével, nem gondola életével, mindenét áldozatba hozá az ügynek, eléggé megjutalmazva, ha ő vesz is, csak ez gyarapodjék."[58]

[58] KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Bp. 1956. 107. Kazinczy konkrétan is megemlíti itt a *Mindenes Gyűjtemény*t, Pétzeli fordításai mellett.

OLGA PENKE

L'Esprit des Journalistes de Trévoux: une des sources de Mindenes Gyűjtemény (Encyclopédie Mixte)

L'auteur attire l'attention sur les deux premiers volumes de l'*Esprit des Journalistes de Trévoux*, publiés en 1771, dans lesquels elle reconnaît une source des articles de l'Encyclopédie Mixte, un des plus anciens périodiques de langue hongroise fondé en 1789. Elle démontre que la majeure partie des articles et comptes rendus du périodique, ainsi que la totalité des deux derniers volumes (parus en 1791—92 sous forme d'annales) ont été traduites ou adaptées à partir de cette publication française. L'auteur présente les articles empruntés, analyse en détail les écrits concernant la conception de l'histoire, l'histoire et la politique, met en lumière les motifs qui devaient guider le choix du rédacteur hongrois, et démontre les analogies de la conception de l'histoire dans l'*Esprit des Journalist es* et le *Mindenes Gyűjtemény*.

LAKATOS ÉVA

100 éves az Eleven Újság

Eleven Újság? A legtöbbször még a katalógusok is mostohán kezelik. Az alkalmi lapoknak nevezett kiadványtemetőkben találhat rájuk a szorgos kutató. De első nekifutásra ő sem tud kiigazodni köztük. Csupa első évfolyam, csupa első szám, másutt „egyetlen szám", ismét másutt „első és utolsó szám..." S a megjelenítés helyét tekintve is alig találhat azonos megnevezésre: Brassótól — Győrig, Losonctól — Zentáig követhető e kiadványok földrajzi elterjedése.

Csupán címük kezdőszava azonos. De mi az, hogy „eleven?" A mai szóhasználat elsősorban a legifjabb nemzedék mozgékonyságát jelzi vele. A címek, illetve a mögöttük rejlő tartalom azonban a szó másik, régebbi értelmére utal: arra ugyanis, hogy élő, megelevenedett sajtótermékekről kapunk bennük híradást.

Adjuk át a szót egy kortársnak, aki az *Új Idők* 1897-es évfolyamában a következőképpen írja le a győri *Eleven Újság* tartalmát, illetve előadását:

„Az Eleven Újság titka a következő:

Felszáll a függöny s a közönség előtt egy óriási fehér lap áll, mintha kísértet jelent volna meg előtte a háttér sötétjéből. Teljesen színpadi függöny ez, mely lapot ábrázol a tipográfiai külső hű utánzásával. A hasábokon fenn vannak az egyes címek: Előfizetési felhívás, Vezércikk, Garmond, Tárca stb. A közönség olvasgatni kezdi a festve utánzott sorokat, azonban ekkor a tárca felett álló első hasáb függönye eltűnik, s a hasáb-üregben áll az *Előfizetési felhívás*, egy bájos hölgyalak, a hírlapírás nemtőjének öltözve, harsonával, melynek kitörő hangjai mellett a megelevenült cikk elmondja élőszóval a maga szerepét. Azután ott marad tablóalaknak. Nagy mennydörgés között most a méltóságos *Vezércikk* szomszédos hasábjáról száll le a függöny s eldörgi szónoklatát ő is. Alig, hogy végzi, ugyanily technikával látható lesz a *Garmond*, aki kegyetlenül kifigurázza a *Vezércikk*et.

Majd a *Tárca* első hasábjának függönye tűnik el, s előttünk áll a dal eszményképe egy virágokba öltözött bájos leány, aki szelíd lantpengetések közt mondja el élettörténetét. A szomszédos két hasábból pedig ... egy eleven novellát játszanak el a közönségnek. Ily módon szólal meg a többi rovat is, a *Tanügy*, a *Sport*, az *Irodalom* stb. A *Nyílttér* rovatvezetője egy hordár, ki a gorombaságok árszabását ismerteti, végül apró fiúk, mint *Apróhirdetések* történnek elő a hasábközökből s befejezik a lapot."[1]

Az *Eleven Újság* — mint műfaj — tehát nem más, mint színre vitt tréfás jelenetsor, amely az egykori újságok rovatait „elevenítette meg". A sajtó és a színjátszás egyfajta keveréke, amelyet azonban a színrevitellel egyidejűleg

[1] *Eleven Újság*. Új Idők (Bp.) 1897. 375. p.

nyomtatásban is megjelentettek. Az alkalmi lapok között őrzött példányai tehát egyfajta műsorfüzetekként is felfoghatók, amelyek szóról szóra őrzik egy-egy előadás teljes szövegét.

Az *Új Idők* beszámolójára nemcsak plasztikus leírása miatt érdemes a figyelmet felhívni. Szövegét fotóillusztrációk is kiegészítik, amelyek a maguk egyediségében arról is képet adnak, hogyan, milyen körülmények között folyt le egy-egy ilyen sajátos műfajú „eleven"rendezvény.

Kuriózum? Az is, de a maga egyediségében szemléltető kifejezője a sajtó társadalmi szerepének; sajátos szociológiai kontrasztanyag, amelyet éppen ezért érdemes közelebbről is szemügyre venni.

Az *Eleven Újság* legelső „példányát" 1887. február 7-én adták elő, illetve mutatták be Kolozsvárott. Ekkor még címe is régiesen — *Eleven Hírlap* — hangzott; s bemutatásának külső körülményei és tartalma is jelentős mértékben különbözött későbbi „utódjaitól". Nem egész estét betöltő műsor volt, mint a tíz évvel későbbi győri vállalkozás, hanem csupán egy farsangi összejövetel része. Tartalma és hangvétele is komolyabbnak tetszik, bár nem nélkülözte a vidámságot. Ez természetes is, hiszen a rendezvény kezdeményezője és haszonélvezője a két évvel korábban, 1885-ben megalakított EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) volt, amely széles társadalmi összefogással az erdélyi magyar kultúra megerősítését tűzte ki céljául. E célok és tervek kaptak tehát hangot a kolozsvári *Eleven Hírlap* előadásán is, ahol a két helyi napilap, az *Ellenzék* és a *Kolozsvár* szerkesztői, Bartha Miklós és Petelei István, valamint az EMKE titkára Sándor József mutatták be nyílt színen — egy színpadra állított szerkesztőségi asztal, különféle újsághírek, olló, valamint a nézőtérről és a karzatról beérkező hírek és tudósítások segítségével — a lapszerkesztés „tudományát".[3]

Az estély háziasszonyának, De Gerando Antonina-nak felkérésére bemutatott műsor parádés szerzői gárdával dicsekedhet. Az elnöklő Bartha Miklós mellett megszólaltak Abonyi Árpád, Felméri Lajos, Gyalui Farkas, Szász Béla, Szász Károly és mások írásai, bőven teret adva a verses „klappantyukban" elmondott helyi és nemzetközi hírek humorának. (Ilyen klappantyu közölte például, hogy a kolozsvári állatkertből elszabadult egy oroszlán, de szökés közben beleragadt a Széchenyi-út sarába... Vagy azt, hogy ellopták a helybeli állomásfőnök, Sebesi Jób versköteteit, amelyekre a nyomozásra kiküldött rendőrbiztos — csomagolópapírként — egy Külmonostor-utcai sajtkereskedés pincéjében bukkant...[4])

A teljesség kedvéért meg kell még jegyeznünk, hogy a legelső *Eleven Hírlap* még nem volt „naprakész". Csak az egykori Redutban, illetve Vigadóban (ma Néprajzi

[2] A másodiknak mondott estély első részében Szász Domokos, Jakab Ödön és Gyarmathy Zsigáné műveit olvasták fel; Ágai Adolf pedig észak-amerikai útjáról beszélt. Ld. *A második Estély*. Ellenzék (Kolozsvár) 1887. febr. 8.

[3] A rendezvény korabeli leírását ld. *Az „Eleven Hírlap"*. Ellenzék (Kolozsvár) 1887. febr. 9. 1–2. p.

[4] Színes visszaemlékezések az első Eleven Hírlapra: GYALUI Farkas: *Bartha Miklós*. Ellenzék (Kolozsvár) 1926. dec. 26. — SEBESI Samu: *Az „Eleven Hírlap"*. Ellenzék (Kolozsvár) 1928. jún. 25. 4.

Győr. 1897. márcz. 20. 1. szám.

ELEVEN UJSÁG

ELŐF. ÁR: Pártolóknak 5 frt. Alapítóknak 100 frt.

FELELŐS SZERK. SZAVAY GYULA.

Minden jog fenntartva. Minden a szemnek, semmi a kéznek.

Előfizetési felhívás.

Vezérczikk.

Ujév és husvétkor minden olvasónak
A hirlapirók mai ünnepén.

Mit ma kiált az ünnepi Vezérczikk;
Hogy ez az úr, a hirlapiró — éljen!

Leyrer László.

Garmond.

Lárday, mit jeu domo
Szólsz-e a Cicero,
Ép, a Garmond betűsillusion meg.

Okot mutat egy szép napon!
S-akkor — ám az nyug most — Lapod — majd én hallok.

Vécsey Ferencz.

TARCZA.

Dal.

Irén és Adolár

(Novella.)

Adolár. Ki fogsz nem szólhatsz?
Irén. A sír magyarja, meg a könyv!
Adolár. Nem mos, akkor! — Hátuggy-e benne!

Ilonka Betka és Tarok Géza.

Tanügy.

Rov. vez.: *Csukássy Izabel.*

A győri egyetem megnyitása.

Sport.

Rov. vez.: *Wertheimer Anna.*

Nyilttér.

Rov. vez.: *Goldschmidt Károly.*

Irod. — mű v.

Rov. vez.: *Stumpf Katinka.*

Hirrovat.

Rov. vez.: *Mocsáry Olga.*

Hirrovat.

SZERK. ÜZENETEK

A Vidéki Hirlapirók Orsz. Szövetsége

Múzeum) rendezett összejövetel sikere után nyomtatták ki; hogy végül az eladásából befolyó bevételt — az egész farsangi rendezvény belépti díjaihoz csatolva — az EMKE alapítványnak ajánlották fel.

Az Eleven Hírlapok ránk maradt példányait rendezve, úgy tetszik, hogy a következő években a kolozsvári példa Erdély-szerte követésre talált. 1888-ban Szilágysomlyón, 1889-ben és 1891-ben Brassóban jelentek meg új példányaik. Szellemiségük hasonló a kolozsvári kezdeményezéshez. A szilágysomlyói például nem kis büszkeséggel állapítja meg, hogy Szilágy megyében állították föl a legelső EMKE-óvodát, s hogy ugyanitt az egyesület jelentős mértékben támogatja a papi, tanítói és óvónői fizetéseket. A lap egyik közleménye ugyanakkor kemény szavakban ostorozza a megyét, ahol az EMKÉ-nek mindössze 57 tagja van. Egyik tréfásnak induló története szenvedélyesen támadja a rövidlátó művelődéspolitikát, az iskolai oktatás alacsony színvonalát, illetve annak okait:

„...ez csaknem természetes, hisz a tanítók legnagyobb részének fizetése félannyi, mint egy vasúti bakteré; a közoktatásügyi miniszter keményen rendeli a tanítók fizetésének a kiadatását, de következetesen levon a dotátioból 20 %-tólit; a nép csak executióra fizeti a tandíjt; a bírák és szolgabírák pedig bokros teendőik miatt nem érkeznek meglátogatni az iskolát.

Míg ezek mind másképpen nem lésznek, képzett tanítók mindenütt nem lésznek..."[5]

Az EMKE szellemében írt és előadott *Eleven Hírlap*okon kívül, amelyekhez a két brassói kiadvány mellett az 1897-ben Marosvásárhelyt kiadottat is hozzászámíthatjuk, a századforduló táján egy másik típus is kialakult. Már nevében is más: a régiesen hangzó *Eleven Hírlap* helyett az *Eleven Újság* címet választja. Kezdeményezője és kialakítója — Szávay Gyula, s a szervezet, amelynek segítségével a legkülönbözőbb vidékekre is eljut — a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége.

Az indulás időpontja 1897. március 20-a, színhelye Győr. Arról az előadásról van szó, amelynek leírását az imént az *Eleven Újság* bemutatása képpen idéztünk, amelynek azonban csak a híréről tudunk, maga a kiadvány az idők során sajnos elkallódott.

A rendezvény s feltehetően a kiadvány is az újságírás jegyében készült. Azon túlmenően, hogy az összejövetel belépti díjai s a nyomtatvány eladásából származó bevételek a Vidéki Hírlapírók Szövetségének pénzalapjait gyarapították, maga a vállalkozás is az újságírást és az újságolvasást ismertette, népszerűsítette. Ezt szolgálta a bevezető szerepet játszó verses *Előfizetési felhívás* s az azt követő verses *Vezércikk* is, amely a hírlapírói hivatás céljait és szépségeit méltatta — némi vidékies szentimentalizmussal:

„Míg műveit ő (t.i. a festő — szemben az újságíróval, L. É. megj.)
A halhatatlanság számára festi
S évszázadoktól kér csodálatot
„Én a *holnapnak* rajzolok a *máról*,
S figyelemnél nem kérek egyebet".

[5] A hivatkozott Eleven Hírlapok és Eleven Újságok felsorolását ld. tanulmányunk függelékében.

Ugyancsak az újságírás tréfás népszerűsítését adja a *Garmond* című költemény, amely az apró hírek, leleplezések és zsörtölődések mozgékony műfaját méltatja.

Nem hiányzik az *Eleven Újság*nak ebből a típusából a Tárca-rovat sem. A kis költemény — *Dal* címmel — ugyancsak a hírlapírót dicsőíti, mert az a költészet virágját kiszabadítja a kötetek száraz betűrengetegéből, és az újságok széles nyilvánossága elé viszi. S a „szende dal" mellett megtaláljuk a „jelenet"-et is, amelyben *Irén és Adolár* vall egymásnak szerelmet. Majd a cívódásba hajlik, hogy a végén az ifjú pár mégiscsak összebéküljön.

E versben írt zöngemények valamennyien Szávay Gyula szellemi termékei. E mozgékony adminisztrátor és közgazdász, aki utóbb az Iparkamarában is vezető pozíciót töltött be, nemcsak az újságírást tartotta hivatásának: kollégáihoz hasonlóan — irodalmi ambíciókat is melengetett magában. Írásai azonban sajnos csupán szociológiai érdekűek: az *Eleven Újság*ban közöltek pedig kiváltképpen azok. Ezzel szemben: bennük és a kiadvány egész szerkezetében kitűnő üzleti érzékkel tapint rá: mi kell a vidéki közönségnek, hogy lehet minél nagyobb sikerrel — és példányszámban eladni vállalkozásait. Az első győri rendezvény után ugyanis — szervezésében — hasonlóakra került sor Hódmezővásárhelyen (1897), Orosházán (1897), Zentán (1899), Pápán (1904), Nagybányán (1904), Tatatóvárosban (1905), Losoncon (1906) stb.

Szávay kitűnő üzleti fogása volt, hogy az itt kiadott *Eleven Újság*ban nem a közlemények szerzőit, hanem elmondóik nevét tüntette fel; ezáltal is közvetlenné, személyessé téve az „árut". (Nem is szólva arról a leleményről, hogy helyenként — így Orosházán és Pápán — a nevek mellé még az érdekeltek fényképeit is közölte.) S ha már az üzletnél tartunk, hadd jegyezzük meg, hogy a Szávay szerkesztette lapok tartalmának java részét is maga a szerkesztő írta — többszörösen is áruba bocsátva szövegeiket. *Irén és Adolár* történetével és a *Dal* c. költeménnyel nem kevesebb, mint öt különböző *Eleven Újság*ban találkozunk. A pálmát azonban Szávay *Sport*-rovatának költeménye viszi el, amely nem kevesebb, mint hét újraközléssel dicsekedhet. „Okkal és joggal", hiszen a legújabb sportok között — a kerékpározást és fényképezést emlegeti; s ez utóbbi esetében nem csak emlegeti, hanem gyakorolja is! A szavaló az utolsó versszakot követően egyszerűen — fényképeket készít a tisztelt publikumról, amelyeket az érdeklődők (s kit ne érdekelne saját farsangi jelmeze!) a következő napokban meg is vásárolhattak...[6]

A századfordulót követően Szávay kiadványai, illetve rendezvényei immár teljes egészében az üzlet és a szórakoztatás irányába tolódnak el. *Eleven Újság*jaiból elmarad a *Vezércikk* és a *Garmond*, ha nem is komoly, de komolykodó hangvétele, hogy helyét egyre inkább a helyi vonatkozású *Hírek*nek, *Divat*nak és *Apróhirdetések*nek adja át. A humor és a nevettetés eszközei közül mutatóban megemlítjük a *Sajtóhibák*, illetve *Nyílt-tér* című rovatot. Az elsőben például az alábbi és hozzá hasonló szellemességek petárdái durrognak.

[6] Az ambiciózus Szávay Gyuláról, aki 1920 és 1925 között a Petőfi Társaság főtitkári tisztét is betöltötte Ld. Sík Sándor meleg hangú nekrológját: *Szávay Gyula emlékezete*. Koszorú (Bp.) 1938. 4. köt. 4. sz. 217—225. p.

„A lap tördelője egyszer összekevert két hírt, az egyik Tóth Aladár esküvőjéről szólt, a másik Gerzon Barnabás haláláról...

Tóth Aladár tegnap vezette oltárhoz bájos aráját Virág Borcsát — az agónia sok kínszenvedéssel járt, míg ide jutott, eszét teljesen elvesztette — a boldogság öröme sugárzott fonnyadt arcán — az enyészet kiült homlokára —, melyet kaméliák és orchideák glóriája vett körül — és menyasszonyi fátyol takart el — körülötte a temetést rendező szolgák álltak sorfalat égő fáklyával — s a vendégek sorba gratuláltak — a sikerült halálhoz..."

Nyílt-tér című jelenet viszont arról világosít föl, hogy az előfizetők által kinyomtatott nyilatkozatok, illetve azok sértő kifejezései milyen anyagi következményeket vonnak maguk után. Például: ha valaki azt írja, hogy „X.Y. úr állítása nem felel meg a valóságnak" ez nem több mint 1 frt 30 kr. Ha azt, hogy „X.Y. úr állítása közönséges hazugság" ez 2 frt 30 kr. Ha „nem közönséges hazugság" akkor 3 frt 30 kr. és így tovább... A hallgatók megnevettetését hatásosan pergő jelenet zárja.

Mondanunk sem kell, az *Eleven Újság*nak ezeket az „újításait" is viszontláthatjuk számos kiadásban. (A *Nyílt-tér* újraközlését például az orosházi 1897-es „premiert" követően viszontlátjuk Pápán (1904), Nagybányán (1904), Tatatóváros on (1905) stb.

A század első évtizede az *Eleven Újság*ok virágkoraként jellemezhető. Műfajuk fokozatosan felszabadította magát Szávay Gyula gyámsága alól: országszerte elterjedtté vált, és tartalmában mindenütt egyre inkább a „helyi színek" kezdtek dominálni.

Rendezőre, szerkesztőre természetesen ezután is szükség volt; ezek szerepét egyre meghatározóbb módon a különféle társadalmi szervezetek ragadták magukhoz. Feltűnő, hogy ilyen tekintetben milyen sokat tettek az *Eleven Újság* „életbentartása" érdekében a világi dolgokra nyitott vallási vagy legalább vallási jellegű egyesületek. A nagybányai teaestélyt (1904) az evangélikus egyház rendezte, a különféle izraelita nőegyletekhez pedig a jelmezes estélyek és bálok egész sora kapcsolódik: így például 1899-ben Zentán, 1900-ban Lippán, 1904-ben Nagybecskereken, 1907-ben Szilágycsehen és Gyulán. (Nem érdektelen megjegyezni, hogy éppen ezeken a rendezvényeken, illetve kiadványokban jut egyre gyakrabban szóhoz a női emancipáció gondolata s a társadalmi jelenségek liberális szemlélete.)

A „közreadók" egy másik köre gazdasági természetű. A tatatóvárosi „estélyt" (1905) például a helyi „Krajcár Egylet", a losoncit (1906) pedig a „Kereskedő Ifjak Egylete" rendezte. (N.b.: a tatatóvárosi egylet teljes neve: Izraelita Krajcár Egylet, s a losonci műsorfüzet előadóinak a névsora is arra enged következtetni, hogy társadalmi összetétele hasonló az előbbi szervezethez.)

A rendezvények egy további köre különféle jótékonysági egyesülésekkel kapcsolatos. Pápán a Vöröskereszt Egylet (1904), Marosvásárhelyt (1906), Hosszúfalun (1907), Hajdúszoboszlón (1907) a Jótékony Nőegylet, Ungvárott pedig a József Királyi Herceg Szanatórium Egyesület állt a farsangi bálok mögött.

Kivételként néhány kulturális szervezet rendezvénye is fellelhető. Így 1910-ben a Zilahi Dalkör, 1911-ben a Belényesi Kaszinó, 1914-ben a Lugosi Dal- és Zeneegylet adott bált, illetve műsort műfajunkban.

A világháború kitörésének az évében viszont a *Székely Napló* már arról ad hírt,

hogy ez a rendezvényforma visszhangot keltett a munkásművelődésben is: ezt a marosvásárhelyi *Eleven Újság*ot a nyomdászipari dolgozók állították össze.

Nem hallgathatjuk azonban el, hogy az *Eleven Újság*ok e sokszínű áradatának szellemi színvonala meglehetősen vidékies. A sok dilettáns írás mellett a legmagasabb mércét is legfeljebb a vidéki újságírás ismertebb képviselői: Bodor Aladár, Fehér Rezső, Harmath Lujza, Sas Ede, Szekula Jenő, Zempléni Árpád írásai alkotják.

Végül szólnunk kell az *Eleven Újság* virágkorának utolsó emlékéről is: egy New York-i kiadványról. Közreadója a New York-i Magyar Műkedvelő-kör. Tördelése, szövege rámenősebb, mint az óhazai előzményeié. Táncrendjében a csárdás és keringő mellett már ott szerepel a two step és a foxtrott. „Amerikanizmusát" címe is kifejezi: *Halva Született Eleven Újság* — szellemesen utalva a kiadványban újraközölt szövegek immár kinyomtatott, „élettelen" mivoltára. Mondanunk sem kell: az újvilágban készült *Eleven Újság* e példányának közel a fele — hirdetés.

A húszas és harmincas évekből már csak jelzésszerűen maradt ránk néhány rendezvény híre, illetve kiadványa. Ezek közül üdítő színfoltként emelkedik ki a marosvásárhelyi, illetve pécsi *Eleven Újság* rendezvénye.

Az 1925-ben tartott marosvásárhelyi újságírónap az *Eleven Újság* nemesebb, erdélyi hagyományait folytatja: a szórakoztatáson túlmenően szellemesen és színesen mutatja be a székely főváros egész kulturális életét. Érdekessége, hogy nem külön kiadványként, hanem a Fodor István szerkesztette *Színház Világ* különszámaként jelent meg — M. Timár János ragyogó karikatúráival a város újságíróiról és kulturális tényezőiről: Orbán Balázsról, Sényi Lászlóról, Osvát Kálmánról, Molter Károlyról és másokról.

A néhány hónappal később sorra kerülő pécsi *Eleven Újság*on már a tömény zsurnalizmus érezhető. Az 1926. január 16-án megrendezett reklámbál főszereplője — a budapesti *Újság* volt, amelyet csillogó női reklámalak elevenített meg s amelynek népszerűsítő műsorát a lap neves szerkesztője, Lestyán Sándor állította össze a helyszínen — Szép Ernő, Szomory Emil, Szöllősy Zsigmond, Kóbor Tamás, Kálnoki Izidor műveiből.

E két parádés rendezvény ténye azonban félrevezető. Ekkor már számos jel arra mutat, hogy a húszas években, sőt bizonyos mértékig már korábban is megindult az *Eleven Újság* műfajának elhalványodása. 1923-ban Pécsett, 1929-ben pedig Sárvárott jelent meg egy-egy ilyen című kiadvány, amely mögött azonban nincs sem teadélután, sem farsangi rendezvény. Kiadói pusztán olvasmánynak szánják.

Az 1923-as kiadvány röpiratnak nevezi magát, s féligmeddig alcímként a következőket írja: „karácsonyi üdvözletek, vidámságok és közérdekű közlemények". Ugyanez tapasztalható a sárvári izraelita leányegylet összeállításában is.

Az *Eleven Újság* régi mibenlétének szinte teljes elhalványulását jelzi a kolozsvári *Ellenzék*nek az az 1938-ból származó cikke — Sebestyén Károly tollából — amely immár az *Élő Újság*ról mint „eleddig ismeretlen, amerikai műfajról" beszél...[7]

Az elmondottak nyilvánvalóvá teszik, hogy az *Eleven Újság*ot annak idején meghatározott társadalmi körülmények hozták létre Magyarországon — hozzávető-

[7] Sebestyén Károly: *Az „Élő Újság" mint színház.* Ellenzék (Kolozsvár) 1938. nov. 6. 11. p.

legesen abban az időszakban, amikor a rotációs gépek megjelenésével robbanásszerűen megnőtt a sajtótermékek száma. Úgy is mondhatnánk: a sajtó széles körökben ható társadalmi tényezővé vált, amelynek készítése, előállítása is közérdeklődést keltett. Más szempontból tekintve: a sajtó újdonsága, illetve a lapcsináláshoz kapcsolódó jól értesültség érzése volt az, ami nagyapáink és dédanyáink e sajátos mulatságait korszerűvé és „moderné" színezte. Századunk húszas-, harmincas éveiben a sajtó már megszokott, hétköznapi tényezővé vált, amelynek egyre-másra támadtak versenytársai — részben a néma, majd a hangosfilmben, utóbb pedig a rádióban — hogy napjainkról ne is beszéljünk.

Az *Élő Újság* tehát „egyszervolt" műfaj, föl nem támasztható — bár történelmi jelentőségét kár lenne lebecsülnünk.

Tisztában vagyunk, hogy a leírtak még bőven kiegészíthetők, az *Élő Újság*nak még számos lappangó példánya kerülhet elő vidéki könyvtárainkból és levéltárainkból. Tanulmányunkban az Országos Széchényi Könyvtár állományából indultunk ki, s a további kutatások és viszonyítások érdekében munkánk befejezésében rövidített bibliográfiai leírást is adunk: néhány esetben nemcsak magukról a kiadványokról, hanem a kutatásaink során véletlenszerűen előkerült szekundér irodalomról is. Ez utóbbi számos esetben ír le olyan vállalkozást, amely hiányzik nemzeti könyvtárunkból. Reméljük, hogy közzétételük elősegíti az *Élő Újság*ok eddig rejtett vagy lappangó példányának napfényre kerülését.

FÜGGELÉK

ELEVEN (a továbbiakban: E)HÍRLAP. Kolozsvár, *1887.* febr. 7. 10 p.
Szerk. Bartha Miklós, Sándor József. Kiad. E.M.K.E.

-LY.: A második esély. Ellenzék 1887. febr. 8. 30. sz. 2.

Egy bús munkatárs: Az „Eleven Hírlap". Ellenzék 1887. febr. 9. 31. sz. 1—2.

EHÍRLAP. Sz(ilágy)-Somlyó, *1888.* márc. 15. 8 p.
Szerk. Nagy László, Hulimka Sándor. Kiad. E.M.K.E.

EHÍRLAP. Brassó, *1889.* jan. 30. 12 p.
Szerk. (Szterényi József). Kiad. Brassói magyar protestáns jótékony nőegylet.

EHÍRLAP. Brassó, *1891.* jan. 5. 22 p.
Szerk. Brauer Jánosné, özv. Veszprémi Józsefné. Kiad. Brassói protestáns jótékony nőegylet.

EÚJSÁG. Marosvásárhely, *1897. jan. 9. 7 p.*
Szerk. Jankó István. Kiad. —

EÚJSÁG. Győr, *1897.* márc. 20. Példánya ismeretlen.
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége.

Eleven Újság. Új Idők 1897. 375.

EÚJSÁG. H(ódmező)Vásárhely, *1897.* jún. 7. 1 p.
Szerk. Grosszmann Benő. Kiad. Vásárhely és Vidéke.

Újságírók népünnepélye. A „Vidéki Hírlapírók Szövetsége" javára. Vásárhely és Vidéke 1897. máj. 30. 45. sz. 2.

-ó. -s.: Újságírók népünnepélye. 1897. jún. 13. Vásárhely és Vidéke 1897. jún. 17. 2—3.

„Eleven Újság". Részlet a vasárnapi estélyről. Uo. 4.

EÚJSÁG. Orosháza, *1897.* nov. 21. 5 p.
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. az Orosházi Izr. Nőegylet vigalmi bizottsága.

EÚJSÁG. Zenta, *1899.* dec. 31. 5 p.
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. a Zentai Izr. Nőegylet.
(K.A.): Az „*Eleven Ú*jság"-ról. Zentai Híradó 1900. jan. 7. 2. sz. 1—2.
EÚJSÁG. Lippa, *1900.* jan. 13. 4 p.
Szerk. Arányi Gyula. Kiad. a Lippai Izr. Nőegylet vigalmi bizottsága.
EÚJSÁG. Szarvas, *1902.* jan. Példánya ismeretlen.
-ő: Sorok az Eleven Újságról. Szarvas és Vidéke 1902. jan. 26. 4. sz. 1—2.
EÚJSÁG. Szilágysomlyó, *1903.* febr. 21. 7 p.
Szerk. —. Kiad. —
EÚJSÁG. Nagybecskerek, *1904.* jan. 9. 10 p.
Szerk. —. Kiad. —
EÚJSÁG. Nagybánya, *1904.* ápr. 4. 4 p.
Szerk. Révész János. Kiad. Ev. Egyház tea-estélye.
EÚJSÁG. Pápa, *1904.* dec. 17. 4 p.
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. a Pápai Vöröskereszt-Egylet.
EÚJSÁG. Tata, *1905.* márc. 11. 14 p.
Szerk. Szávay Gyula, Veszprémi Arnold. Kiad. a Tata-tóvárosi Krajczár-Egylet.
EÚJSÁG. Losonc, *1906.* dec. 8. 10 p.
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. a Losonczi Kereskedő-Ifjak Egylete.
EÚJSÁG. Maros-vásárhely, *1906.* dec. 8. 16 p.
Szerk. Szebenyei Ernő. Kiad. a Marosvásárhelyi Jótékony Nőegylet.
Eleven Újság. Székely Lapok 1906. dec. 7. 280. sz. 3.
Fehér szegfü: Levél az „Eleven Újság"-ról. Székely Lapok 1906. dec. 11. 282. sz. 2.
EÚJSÁG. Szilágy-Cseh, *1907.* jan. 1. 8 p.
Szerk. Szász Antalné. Kiad. a Szilágy-Csehi Izr. Nőegylet.
EÚJSÁG. Gyula, *1907.* febr. 9. 8 p.
Szerk. —. Kiad. a Gyulai Izr. Nőegylet.
EÚJSÁG. Hosszufalu, *1907.* febr. 12. 8 p.
Szerk. —. Kiad. a Hétfalusi Jótékony Nőegylet.
EÚJSÁG. Hajduszoboszló, *1907.* márc. 2. 8 p.
Szerk. Nagy Zoltán. Kiad. a Szoboszlói Jótékony Nőegylet.
EÚJSÁG. Szászváros, *1908.* nov. 7. 8 p.
Szerk. ifj. Szántó Károly. Kiad. a Szalon-Cabaret.
EÚJSÁG. Zilah, *1910.* ápr. 2. 12 p.
Szerk. —. Kiad. a Zilahi Dalkör.
EÚJSÁG. Belényes, *1911.* jan. 28. 8+(4) p.
Szerk. —. Kiad. a Belényesi Kaszinó.
EÚJSÁG. Ungvár, *1912.* ápr. Példánya ismeretlen.
Eleven Újság. A József Kir. Herceg Szanatórium-Egyesület ungmegyei fiókjának előadása. Ung 1912. ápr. 14. 15. sz. 3.
EÚJSÁG. Marosvásárhely, *1914.* jan. Példánya ismeretlen.
Eleven Újság táncestély. A nyomdászok mulatsága. Székely Napló 1914. jan. 25. 15. sz. 2.
EÚJSÁG. Karánsebes, *1914.* febr. 1. 12 p.
Szerk. Gergely Illés. Kiad. —
ZÖLD DOMINÓ. EÚJSÁG. *1914.* febr. 8 p.
Szerk. —. Kiad. —.
A HALVA SZÜLETETT EÚJSÁG. New York, *1915.* máj. 22. 9 p.
Szerk. —. Kiad. a New York-i Magyar Műkedvelő Kör.
EÚJSÁG. Szarvas, *1922.* jun. 11. 5 p.
Szerk. —. Kiad. a Szarvasi Helyi Tanító Egyesület.

EÚJSÁG. Pécs, *1923*. dec. 30. 8 p.
Szerk., kiad. Zakár László.
EÚJSÁG. – a Színházi Világ *1925*. okt. 4-i számaként. 16 p.
Szerk. Fodor István. Kiad. a Magyar Ujságirók marosvásárhelyi csoportja.
EÚJSÁG. Pécs, *1926*. jan. Példánya ismeretlen.
Eleven Újság Pécsett. Újság 1926. jan. 17., 11.
EÚJSÁG. Sárvár, *1929*. ápr. 6. 8 p.
Szerk. Hajdu Miklósné. Kiad. a Sárvári Izr. Leányegylet.
ÉLŐ ÚJSÁG. Szatmárnémeti, *1935* jan. Példánya ismeretlen.
A Karitász farsangi előadása január 20-án. Szatmári Újság 1935. jan. 16. 13. sz. 4.
EÚJSÁG. Kaposvár, *1938*. jan. 15. 10 p.
Szerk. Waldmann Lajos. Kiad. a 672. sz. „Bem" cserkészcsapat.

ÉVA LAKATOS

Hundert Jahre der „Eleven Újság" (Lebendige Zeitung)

Die Verfasserin überblickt die hundertjährige Geschichte der „Lebendigen Zeitungen" in Ungarn. Dieser Zeitungstypus wird in den Bibliotheken im Allgemeinen unter den Gelegenheitsblättern aufbewahrt, aber sehr oft sind sie nicht einmal bearbeitet. Den Namen erhielt die Gattung von der Art und Weise ihres Zustandenkommens: es geht hier nämlich um eine „belebtes" Presseprodukt, d.h. eine witzige Szenenfolge, welche die Rubriken der Zeitungen der Epoche darstellten. Verf. betrachtet ihre Untersuchungen umso berechtigter, da dieser Zeitungstypus die gesellschaftliche Rolle der Presse anschaulich darstellt. Das erste bekannte Exemplar in Ungarn wurde 1887, an einer Faschingszusammenkunft in Kolozsvár vorgeführt *(Eleven Hírlap)*. Das Beispiel fand um die Jahrhundertwende im ganzen Land zahlreiche Nachahmer. Ihre Blütezeit fiel mit gesellschaftlichen Erlebnis und der Neuheit der Verbreitung der Presse in den weiten Kreisen der Gesellschaft zusammen.

KÖZLEMÉNYEK

RMNY 1214. Joannes Festus kassai könyvnyomtató 1621-re készített naptárából csak a C és az E ív néhány töredéke maradt fenn. Thurzó Imre most közlésre kerülő leveléből megtudhatunk még néhány apró adatot e nyomtatványról. Festus ezek szerint már novemberben készen volt a mű kinyomtatásával, s feltehetőleg el is küldte Thurzónak. A kassai városi tanácsot csak december 10-én ajándékozta meg néhány példánnyal.[1] A városi tanácstól 6 forintot és négy köböl búzát,[2] az ifjú grófnak szóló ajánlásért pedig e levél tanúsága szerint 15 forintot kapott.

Generose Domine nobis honorande,
Salutem et nostri Commendatione.

Mivelhogy Cassay Festus Janos neuő kőniyű niomtato esz jőuendeő esztendőre ualo Calendariumot my neuünk alat boczatotta ky, mys haladatos jo akaratunkatt mutatnunk eő kegeyelmeéhez, rendeltünk Thokay Jozagunknak yöuedelmebol fl. 15. magair forintot nekie adatni. Kegyelmed Uduarbiranknak mondgia megh, az megh neuezett penztt adgia eő Kegyelmének elseő alkalmatossagkor.
Cziak ezt akarok rőuideden ertesere adnunk Kegyelmednek.
Datum Thyrnauiae die 24. nouembris Anno 1620.
Dominationis Vestrae Generosae.

Dominus beneuolentissimus
Comes Emericus Thurzo mpria.

Címzés: Generoso Domino Thomae Debreczeny Bonorum nostrorum Thokaiensium Praefecto etc. Nobis honorando.
Thokainum.
Más kézzel: Novembris 28. Georgius Teifel
5. Decembris Anno 1620 in Thokay. 11 Napra jutott kezemhez.
Cassay keon Niomtatonak Festus Janosnak 15 forintot adassak.[3]

DOMÁNYHÁZI EDIT—HERNER JÁNOS

[1] ld. MKsz 1911. 155.
[2] ld. MKsz 1889. 231.
[3] Jelzete: OL Thurzó-család levéltára, E 196. 25. csomag. Az aláírás autográf.

Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején. A *Magyar Könyvszemle* 1982. évi kötetében ismertettem Iohann Kleinwächter császári hadmérnök Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratos térképének 4 szétdarabolt szelvényét, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában fedeztünk fel, és amelyekre az alapítótól származó más XVIII. századi kéziratos térképek voltak ráragasztva.[1] Most egy, szintén Széchényi Ferenc adományát képező 1682. évi rézmetszetes térképet mutatunk be, amely szoros kapcsolatban áll Kleinwächter egykori térképével és amely megerősíteni látszik az utóbbival kapcsolatban tett megállapításainkat.

A most bemutatandó térkép 89 × 39,5 cm méretű. A jobb felső sarkában lévő díszes kartus az alábbi feliratot foglalja magába:

„Illustriss[imis] excell[entissi]^{mis} et rever[endissi]^{mis} ac illustribus dominis, dominis, inclyti Austriae Infer[ioris] statibus, dominis et patronis suis gratios[issi]^{mis} novissimam accuratissimam Regni Hungariae Superioris, et max[imae] partis Infer[ioris] Austriae, et Moraviae, cum Confinijs Poloniae, Transylvaniae, Styriae, et Silesiae Delineationem humillime dedicat Ioan Alexander Reiner S[acrae] C[aesareae] M[ajestatis] Ingenieur 16 Viennae 82".

A lap jobb alsó sarkában „Matthias Greischer sculpsit" felirat jelzi a térkép metszőjét (1. kép).

Szerzőjének, egyben kiadójának, Reinernek neve ugyan ismert a szakirodalomban, de személyére vonatkozóan nem rendelkezünk sok adattal. Császári hadmérnök volt. 1679-ben tűnik fel. 1684-ben Bécsbe helyezték át almérnöknek (Unteringenieur), de még ugyanebben az évben meg is halt.[2] Tudunk egy 12 lapból álló Magyarország térképéről is.[3] Greischer majnafrankfurti rézmetsző volt, aki kb. 1670 és 1690 között könyvillusztrátorként Bécsben dolgozott. Reiner fent említett Magyarország-térképét is ő metszette 1683-ban. 1712-ben halt meg.[4]

Reiner térképének tárgya — amint az a címéből is kitűnik — alapjában véve az akkori nevén Felső-Magyarországnak nevezett országrész, de a szomszédos területekre is kiterjed, különösen nyugat felé. Északon Olmütz—Teschen és a Kárpátok északi oldala képezi a szélét, nyugaton az Olmütz—Bécs—Glognitz, délen Körmend—Székesfehérvár—Kecskemét—Mezőtúr—Nagyvárad vonala, míg keleten Sambor—Nagybánya—Kővár. Kidolgozása igen gondos, aprólékos.

A domborzatot halmosan ábrázolja, de nevet csak a Magas- és Alacsony-Tátra (Montes Karpates, ill. Mons Sucha, Montes Holle), valamint a Fehér-Kárpátok (Der Weis Berg) esetében találunk. Az ábrázolások azonban eléggé egységesek; a Gödöllő-ceglédi dombokat pl. ugyanolyan nagyságú halmok jelölik, mint a Börzsönyt, vagy a Bükköt. Téves jelölések is akadnak. Így pl. amíg a Bars és Hont megye déli részét síknak ábrázolja a térkép, a Cegléd (Cziglet) és Kecskemét (Ketzkemet) közötti vidéket, valamint Debrecen (Debreczin) környékét domborzatosnak, sőt ezt a helységet is hegycsúcson lévő várként jelöli.

Vízrajza részletes és igen sok folyó neve is ki van írva (általában német nevükön, a Duna és Tisza azonban latinul is). A Dunán Esztergomnál (Gran) és Pestnél, a Tiszán Tokajnál (Dokay) és Szolnoknál (Zolnok) híd is fel van tüntetve. Feltűnő, hogy amíg — a korabeli térképekhez hasonlóan — a Duna Esztergomtól lefelé a visegrádi ív és váci kanyar nélkül dél-délkeleti irányba fut alá, addig — azokkal ellentétben — a Tisza sokkal valósághűbben van ábrázolva; a csapi könyöke lényegesen pregnánsabban, mint Iohann Christoph Müller 27 évvel későbbi 1709. évi térképén, pedig Lazarus óta az az első, amely helyszíni felvétel alapján készült. Onnan kezdve dél-délnyugati irányba futónak van jelölve, közben meg jól szemlélteti a Sajó torkolatánál az egykori nagy meanderét is.

[1] PATAY Pálné: *Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratos térkép.* Magyar Könyvszemle 1982. 329—342.

[2] GLASER Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga* (Budapest, 1933). 131.

[3] BONACKER, Wilhelm: *Kartenmacher aller Länder und Zeiten* (Stuttgart, 1966). 190; TOOLEY, Ronald Vere: *Tooley's dictionary of mapmakers* (Tring, Hertfordshire, 1979). 533.

[4] THIEME, Ulrich — Willis, Fred. C.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler.* 14. kötet (Leipzig, 1921) 590; Tooley: i.m. 264.

1. ábra. Alexander Reiner Felső-Magyarországot ábrázoló térképe 1682-ből.

A térkép sok mocsarat is feltüntet, így a Vág alsó folyása mentén, a Hortobágyon, Nyírségben stb., nemkülönben az Ecsedi lápot.

Erdőket is jelez a térkép hellyel-közzel, de legkevésbé a hegyes vidékeken. A Zempléni, úgyszintén a Munkács (Mvngatsch) és Beregszász (Bergsas) környéki hegyek viszont szőlővel borítottaknak vannak ábrázolva (a Tokaji-hegy tetején kilátószerű torony látható). A települések körül szántóföldre utaló sematikus rajzot is találunk, míg egyébként a lapnak a fenti rajzoktól mentes részeit apró, bokrokra emlékeztető jelek (műveletlen mezők?) borítják.

Az országhatárok, még ahol folyó is alkotja azokat, pregnánsan vannak jelezve, amit kézi színezéssel még külön ki is hangsúlyoztak. A Duna—Tisza-köze és a Tiszántúl „Turcica Hungaria" névvel van megjelölve, míg a Dunántúlnak nyugati, vagyis a királyi Magyarországra eső területén „Austrica" („osztrák" — értsd osztrák uralom alatt álló) név olvasható, a keleti, azaz török uralom alatt álló felén pedig „Inferior" („Alsó"), de mindkettő mellől elmaradt az értelemszerűen odaillő „Hungaria".

A megyéket csak nevük feltüntetésével érzékelteti a térkép (megközelítő pontossággal), de a határukat nem húzza meg. A várakat általában látképesen és magas hegyen lévőknek ábrázolja, de többet pl. Győr (Raab), Komárom (Comorn), Kassa (Cashavia) stb. olaszbástyás vár alaprajzával. Egyeseknél, pl. Eger (Erlav), Nagyvárad (Groswardein), vagy Buda, külön jelöli a várat és külön a helységet (utóbbinál a települést síkon, a várat hegyen, de egészen jelentéktelen kis épülettel). Maguk a települések részben jelentőségük szerint különböző nagyságú épülettel, részben csak kis karikával vannak jelölve, de több esetben név nélkül.

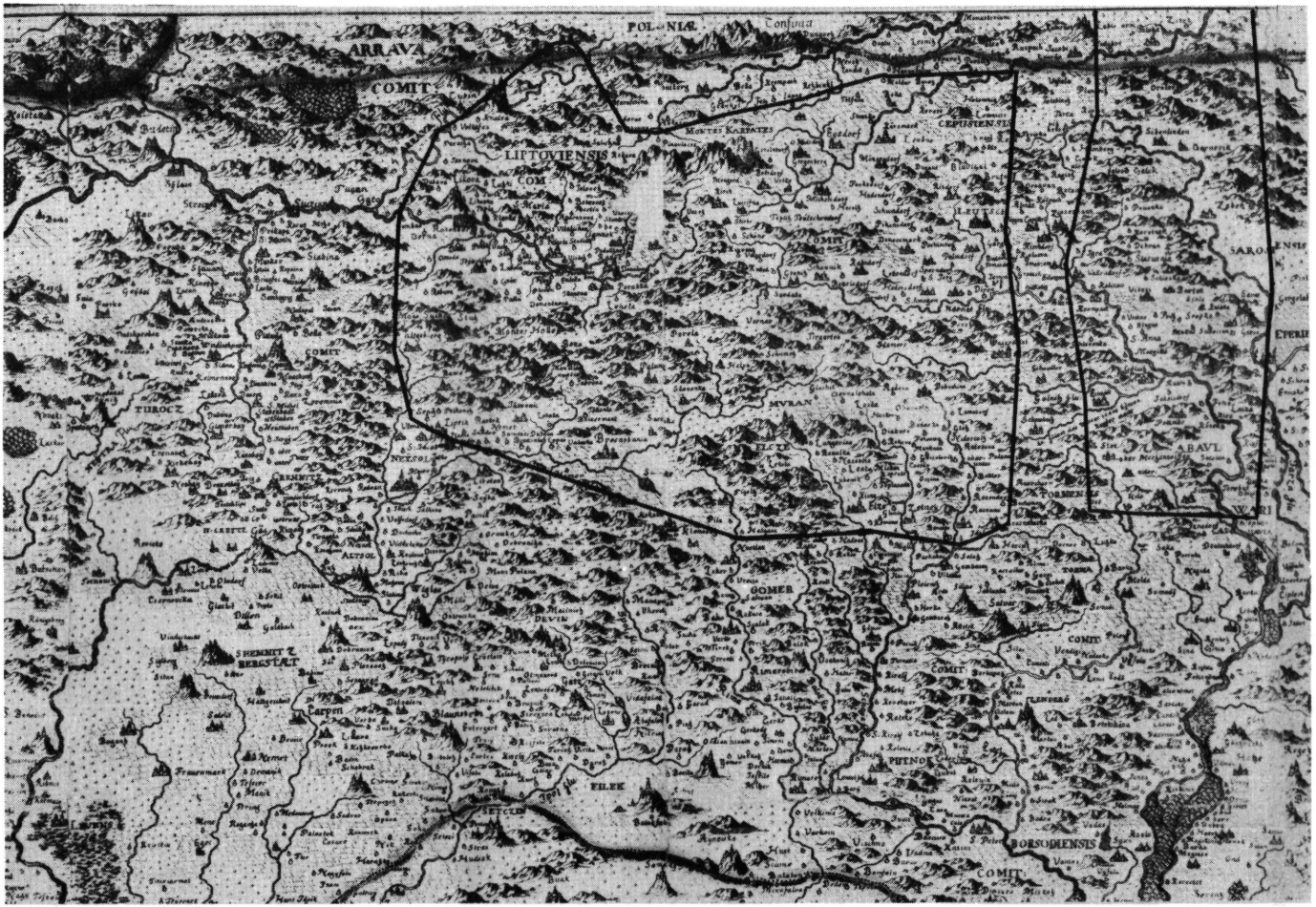
Igen feltűnő a jelzett települések sűrűségének egyenetlen eloszlása a térképen. Az természetesen érthető, hogy a török uralom alatt álló területen, különösen az elnéptelenedett Mezőföldön, Duna—Tisza-közén, vagy a Tiszántúlon eléggé gyéren fordulnak elő. Ugyanakkor azonban a Dunántúlnak nyugati részén, de még inkább a Vág és Nyitra alsó folyásának vidékén, nemkevésbé az északkeleti megyékben (Ungvár vidékének kivételével) is csak ritkán vannak jelölve, Bártfától (Bardfelt) keletre pedig a Tapoly és Laborc közötti terület lakatlannak látszik. Ezzel szemben a Felvidék középső részén Turóctól Sárosig, Honttól Zemplénig feltűnően sűrűn vannak települések feltüntetve. Sűrűbben, mint akár Morvaországnak, akár Ausztriának a térképen ábrázolt területén. Nem hihető, hogy ez a jelenség ne lenne tudatos, és ne állna összefüggésben a térkép elkészítésének indítékával, amire már Kleinwächter térképének ismertetése során is céloztunk és amire alább még visszatérünk.

Kleinwächter térképe töredékeivel összehasonlítva már az első rátekintésre is feltűnik azok nagyfokú egyezése Reiner lapjával, amely mindössze egy évvel későbbre keltezett. Már maga a kartus is hasonló jellegű és tartalmú. Fönt középen a kétfejű sas van ábrázolva, azzal a különbséggel, hogy a testét Kleinwächternél piros alapon fekete pólyával vágott pajzsalak takarja, míg Reinernél a koronás magyar címer. Ez előbbinél a kartus alján látható. Széleit is azonos elemek, mint hadi trófeák, zászlók, ágaskodó lovak kantárját tartó szirén-szerű férfiak alkotják. Egyedül az előbbinek felső részén lévő párducok hiányoznak az utóbbiról (2—4. kép).

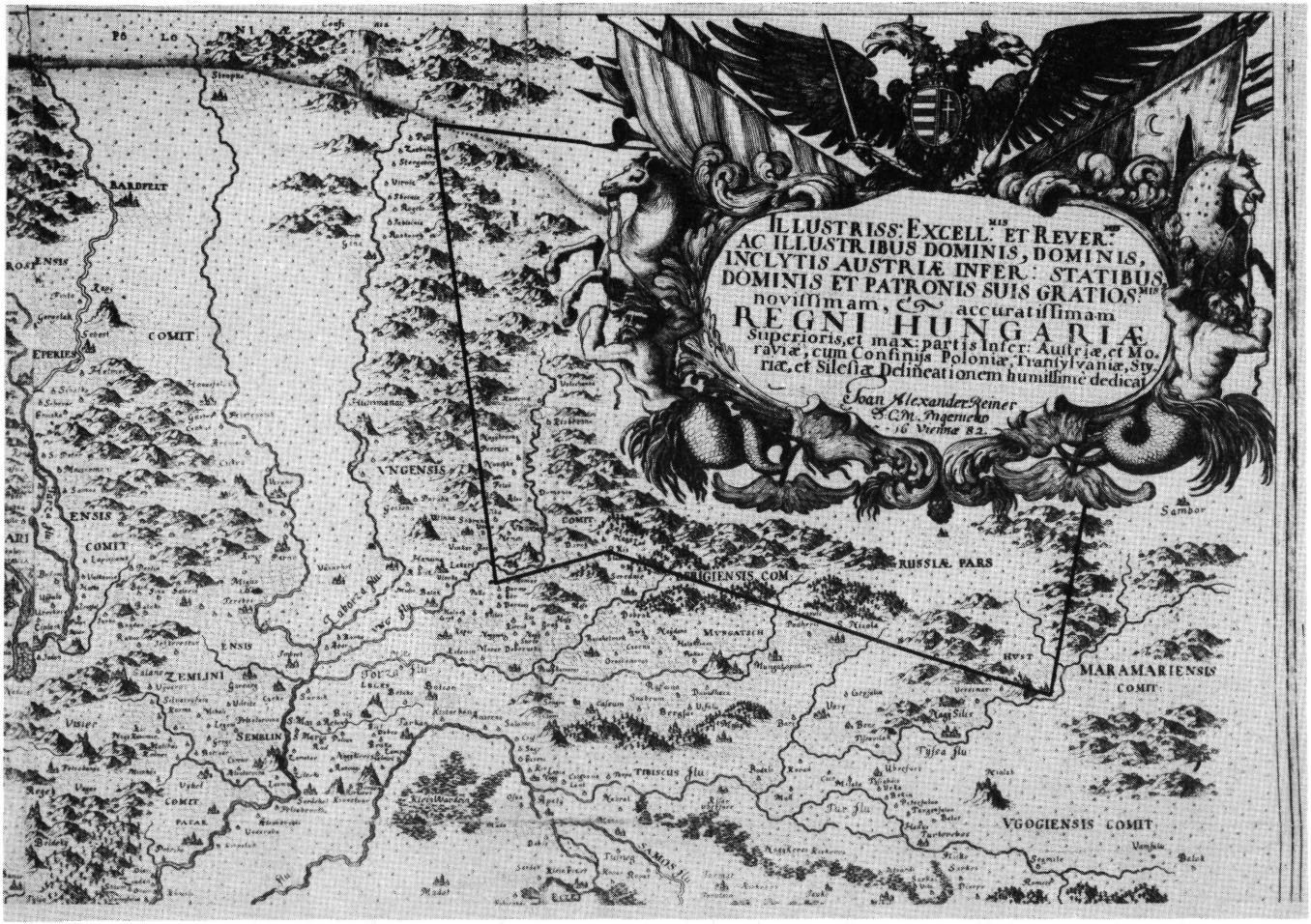
Feltűnő az is, hogy a két térképen az ábrázolt terület északi széle — már ahol a Kleinwächter-féle esetében az ismeretes, ill. következtetni lehet rá — teljesen azonos. A magyar—lengyel határ is hasonlóan van bejelölve: Gnézdától (Gnasda), Palocsától (Palatza) délre van meghúzva. A Zsigmond király által Lengyelországnak elzálogosított 16 szepesi „várost" egyik térkép sem különíti el (egyedül Gnézda = Gnasda és Lubló = Lublo arx esik a határvonalnak fent említett módon történt berajzolása miatt, lengyel területre), bár a Kleinwächternél olvasható „Dreizehen Stätte" felirat (az elzálogosított helységek közül csak 13 tartozott a 24 eredetileg kiváltságos szász település közé) kétségtelenül erre utal.

A domborzat ábrázolása nemcsak a halmos kivitelezését, hanem a tartalmát illetően is meglehetősen egyező, sőt egy esetben azonos téves jelölést is találunk: a Tarna és az Eger vize között, Egerfarmostól (Tarmas) nyugatra mindkét térkép dombokat tüntet fel. Ezzel szemben eltérő a domborzat ábrázolása az Ipoly mentén Szécsénytől (Setczin) lefelé, úgyszintén Szepesben a Poprád és a Dunajec között, ugyanis Reinernél e helyeken nincsenek halmok.

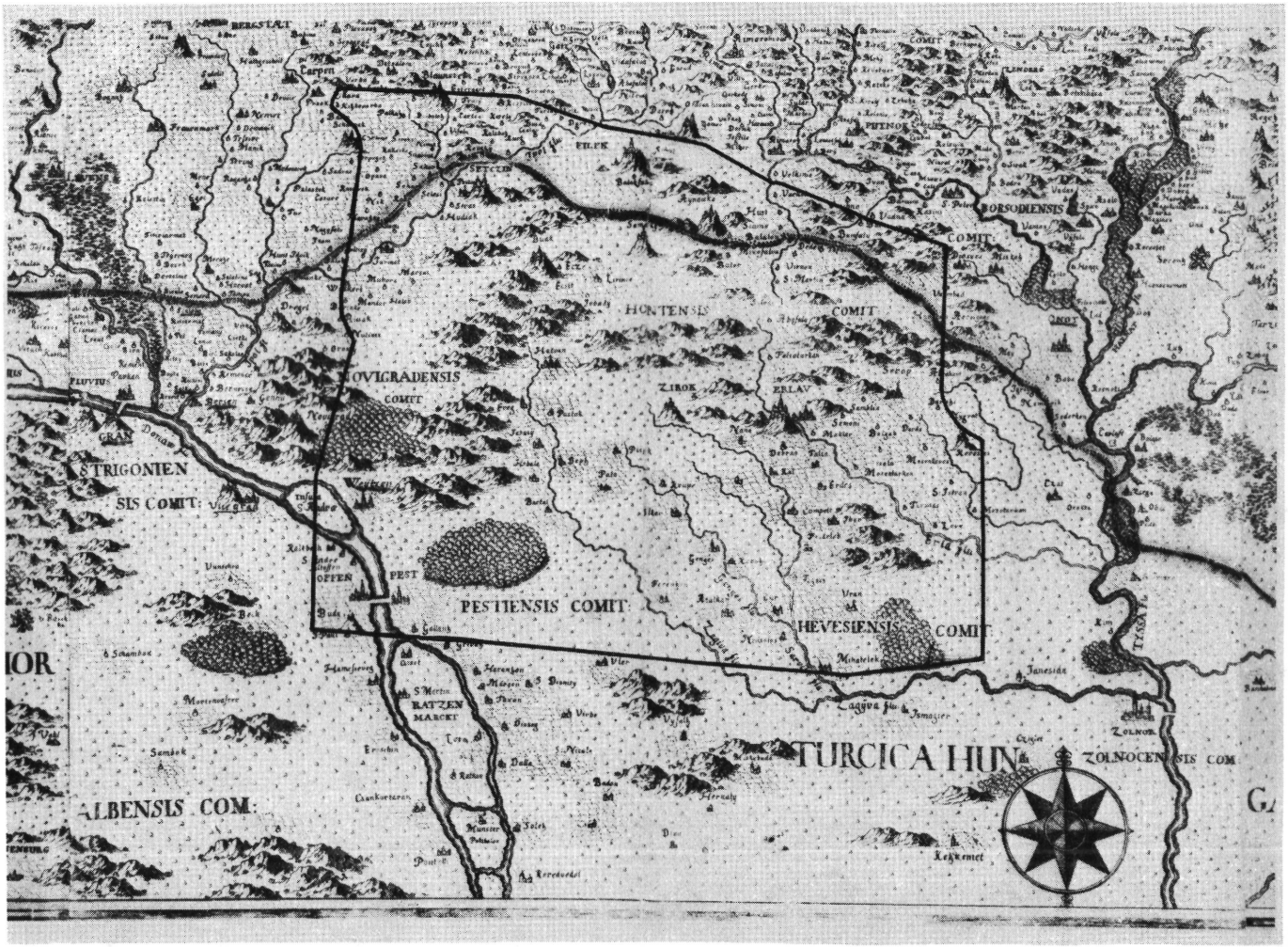
A vízrajz szintén nagy hasonlóságot tüntet fel. Igen jellemző erre, pl. az, hogy a Fekete-Vág egyik térképen sem szerepel, vagy, hogy a Hernád közvetlenül Csorbánál (Stirbe) eredne. Szinte azonos a folyók

2. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Ioannes Kleinwächter 1681 évi, töredékekben megmaradt kéziratos térképe 1. és 2. szelvényének területe).

3. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Kleinwächter térképe 3. szelvényének területe).

4. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Kleinwächter térképe 4. szelvényének területe).

neve is: Arrava (= Árva), Harnat (= Hernád), Zigava, Zagiva (= Zagyva). A kisebb patakok ábrázolása esetében azonban már tapasztalható némi eltérés. Így pl. Kleinwächter 1. sz. töredéklapján a Vágba északról 5 patak vize folyik, míg Reinerének megfelelő helyén csak 3. De utóbbinak egyike mellett „Wella flu" név olvasható, ami a kéziratos térképen nincs kiírva. Ugyanakkor utóbbin az Árvának nincs balparti mellékvize kirajzolva, Reiner lapján van. És így tovább.

Legszembetűnőbb azonban a két térkép egyezése a helységek esetében. Ezt legjobban az alábbi kimutatás szemlélteti:

Kleinwächter térképének	**1.**	**2.**	**3.**	**4.**	számú
szelvényén fel van tüntetve	**211**	**60**	**19**	**120**	helység
Ezek közül Reiner térképének a fentieknek megfelelő területéről hiányzik	**15**	**1**	**1**	**3**	„
Többlet van viszont	**4**	**6**	—	**8**	„

Nem kevésbé meglepő sok esetben a helységnevek írásának hasonlósága is, ami különösen egyes elferdített neveknél jelentkezik pregnánsan. Pl. Sikalo = Sicalo (Szihalom), Taposan = Taposam (Bántapolcsány), Cúrtes = Curtes (Kürtös), Nutincz = Nutincs (Nőtincs) stb. A hegyeknek Reiner térképén olvasható nevei, ha kissé másként is írva, de szintén szerepelnek Kleinwächterén (pl. Montes Carpaces = Montes Karpates), bár utóbbin lényegesen többet találunk belőlük.

A fentiekből viszont látható, hogy az ortográfiában már vannak eltérések, amelyek azonban sokszor következetesen ismétlődnek (Kleinwächternél y = Reinernél i, pl. Sylvas = Silvas, Pestyn = Pestin = Pöstény; cz = tz, Kallabocz = Kalabotz = Galábocs; cz = cs, pl. Riczak = Ricsak = Rétság, Czalar = Csalar = Csalár). Ez tehát egyéni vonásnak tekinthető, akárcsak számos más írásmódbeli eltérés is. Utóbbiak azonban nemcsak a szerkesztőtől, hanem a metszőtől is származhatnak.

Kleinwächter térképének ismertetése során megkockáztattam annak a feltételezését, hogy az jórészt személyes felvétel alapján készülhetett, különösen ami az 1. szelvényt illeti. Annak alapján, hogy a rézmetszetes Reiner-féle térkép egy évvel későbbi keletű, hogy feltűnően nagy közöttük az azonosság és, hogy az első sok tekintetben részletesebb (20 helység hiányzik Reiner lapjának megfelelő részeiről), arra is következtethetnénk, hogy az utóbbit az előbbiről másolták. Ha azonban a rajzokat tüzetesebben összevetjük, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy e feltevés nem lehet helytálló. Reiner térképének több részlete ugyanis nem található fel Kleinwächter szelvényein. A Pesttől keletre jelölt erdő, amelynek nyomát sem találjuk a kéziratos szelvényen, ugyan még nem tekinthető e téren bizonyítéknak. Mint ahogy az sem, hogy sok helység a két térképen más-más helyen van feltüntetve (pl. Reinernél Eger esetében a város és a vár fordított helyzetben van ábrázolva, az Ipoly mentén Szelestény (Selesy = Selesi) tévesen a Kürtös jobb partján stb.). Azonban az, hogy több esetben Reiner rajza a helyes (pl. Szepes keleti szélén Richno és Klukno = Klugno helyzete, Liptó nyugati szélén Gombásé = Gembas), ezt kétségessé teszi. Az méginkább, hogy Reinernél a kérdéses területen szerepel 18 olyan helység, amely Kleinwächternél nem található fel; többek között Sirok (Zirok) vára. Ugyanígy az is, hogy Kleinwächter 2. szelvényén a Hernád Sáros megyei szakaszán mindössze 4 helység van jelezve, az is név nélkül, míg Reinernél ezek mellett még a jobb parton létező 6 községet is megtaláljuk, méghozzá a nevükkel együtt.

Azt, hogy Kleinwächter térképe készült volna Reineré alapján eleve kizárhatjuk, egyrészt az előbbi idősebb voltánál fogva, másrészt mivel számos hegy és folyó neve hiányzik az utóbbiról. Az azonos területet ábrázoló részletek összehasonlításából tehát az tűnik ki, hogy a két térkép nem lehet egymás hű másolata. Különösen ha Reiner térképébe berajzoljuk a Kleinwächter-féle szelvényeket, amelyek nemcsak méretarányukban különböznek, hanem egymáshoz viszonyított torz voltukban is.

Feltételezhetnők még, hogy Reiner ugyan felhasználta Kleinwächter rajzát, de saját topográfiai ismeretekkel is rendelkezett és azok alapján javított, változtatott azon. Legelfogadhatóbbnak talán mégis azt tételezhetjük fel, hogy mindketten egy harmadik — mégpedig a Felvidék területének esetében eredeti helyszíni felvétel alapján készült — térkép után rajzolták meg a sajátjukat. Az átmásolásnál egyes részletekről ki-ki megfeledkezett, itt-ott elrajzolt, a már eredetileg is hibásan lejegyzett neveket hibásan

olvasott. (Megjegyzendő, nehéz eldönteni, kinek a nevei járnak közelebb a valósághoz. Pl. Kleinwächternél Bamsalu, Reinernél Bamfalu (Bánfalu), de Ipolkizy = Ipoltizy (Ipolykeszi) stb. A fentiek alapján az is igen valószínű, hogy mindkét hadmérnök rendelkezett helyi ismeretekkel, talán mindketten részt vettek a helyszíni felvételeknél.

Akármi is legyen a valóság, az nem lehet kétséges, hogy a két térkép azonos területet ábrázolt. Ebből kifolyólag hozzávetőlegesen meghatározhatjuk Kleinwächter lapjának eredeti méretét is. Figyelembe véve, hogy az átlagos méretarányát 1:430 000-nek számoltuk ki, Reineré pedig kb. 1:610 000 (5 Milliaria Hungarica = 76 mm, ill. 5 Milliaria Germanica = 62 mm), az előbbi — feltételezve, hogy nyugati irányban az is Bécsig terjedt ki — kb. 125 × 56 cm nagyságú lehetett. Az ismertetése során a magasságát legalább 60 cm-re becsültük, a szélességét pedig — csak a Morava folyóig számítva — minimálisan 75, esetleg 100 cm-t is elérőnek.

Bevezetőben említettük, hogy a most ismertetett térkép megerősíteni látszik a Kleinwächterével kapcsolatban tett megállapításainkat. Így pl. azt, hogy a Felvidék középső részének, úgyszintén az Ung völgyének ábrázolása, amely egyébként is a térkép magvát képezi, csakis a helyszínt személyesen ismerő egyén munkája révén jöhetett létre. Ugyanakkor egyéb területek, különösen a török uralom alatt állók rajza egykorú és korábbi térképek kompillációjából állt elő, mégpedig elsősorban M. Stier 1664. évi lapjának felhasználásával. Ezt az idézett tanulmányomban részletesen indokoltam.

Nemcsak alátámasztja, hanem még szembetűnőbbé teszi Reiner térképe azokat a megállapításokat, amelyeket a térkép készítés indítékával kapcsolatban tettem: az osztrák hadvezetőség számára a Thököly-féle felkelés elleni hadműveletek végett szükségessé vált az azok által érintett terület, vagyis a Felvidék tüzetes ismerete. Ezért dolgozták ki részletesen. A zempléni hegyektől keletre fekvő vidék azonban a kurucok ellenőrzése alatt állt, így ott helyszíni felvételekre már kevésbé adódott lehetőség. Kivéve az Ung völgyét, minthogy Ungvár mindvégig császári kézen volt.

A Vág völgye — bár 1680-ban Thököly portyázó csapatai oda is betörtek — méginkább a Kisalföld és a Dunántúl már távolabb esett a hadműveletek számára számításba jöhető területtől, ezért annak részletes ábrázolásától el lehetett tekinteni (az Ausztriához közeli fekvése ellenére a rajza, pl. a Fertőé, eléggé pontatlan is). A Dunántúl déli része ebből a szempontból már teljesen érdektelen is volt; ezt le is hagyták a lapról.

De lemaradt a lapról a törökök által birtokolt országrész legnagyobb része is, ellentétben a XVI—XVII. századi Magyarország-térképekkel, amelyek az országnak a török uralom alatt álló egész területét, egészen az Al-Dunáig következetesen magukba foglalják. Ami viszont ebből a lapra esett, azt is csak nagy vonásokban ábrázolta, jól-rosszul, korábbi térképek alapján. Igaz, itt egyébként sem igen tevékenykedhettek volna a császári hadmérnökök.

Ebből is látható, hogy 1680 körül a bécsi udvart még nem érdekelte különösebben az országnak a török által elfoglalt része és ha 1683-ban Kara Musztafa nagyvezér nem veszi ostrom alá a császárvárost, a Habsburg politika még sokáig nem határozta volna el magát a felszabadító háború megindítására. A Thököly-féle felkelés kezdeti sikerei viszont úgy látszik érzékenyen érintették az udvar érdekeit, amiért is a haditanács utasítást adhatott a legközelebbről érintett terület részletesebb felvételére, hiszen a nyugat-európai officinák által készített térképek (amelyekről kimutatható, hogy általában egy-egy jelentősebb török hadjárat idején kerültek kiadásra[5]) alapjában véve még mindig Lazius és Sambucus XVI. századi rajzain alapulnak. Ebből kifolyólag pedig hadműveletek számára alkalmatlanok voltak.

Végezetül Kleinwächter és Reiner térképe arra is enged következtetni, hogy a török felszabadító háború tanulságai alapján elrendelt Marsigli—Müller-féle munkát megelőzően is történt a XVII. század vége felé — ha nem is az egész országra kiterjedően — térképezés céljából helyszíni felvétel, amely munkában feltehetően mind a két említett hadmérnök személyesen is részt vehetett.

PATAY PÁLNÉ

[5] PATAY Pálné: *Die Kartographische Darstellung Ungarns im 16. und 17. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Türkenkriege.* Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86 Vortäge und Berichte. (Berlin 1987). 69—80.

Debreceni kalendárium 1752-re. Úgy tudja a szakirodalom, hogy ilyen nincs. Egy könyvtáblára ragasztott töredék viszont azt tanúsítja, hogy volt.

Jól ismert adat, hogy az 1714-től érvényes helytartótanácsi rendelet nem engedélyezte a debreceni nyomdának a naptárak nyomtatását, viszont engedélyezte az 1685-ben Komáromba távozott Töltési István számára. Debrecen tehát ez időtől elesett a jól jövedelmező füzetke forgalmazásától, és régi hagyományokra alapozott naptárkiadását csak Fazekas Mihály idejétől (1819-től) újíthatta meg.[1]

Egy 1751-ben nyomtatott debreceni könyvecske (*A Szent Írásnak épületes és idvességes olvasására oktató tanáts-adás*) kötéstáblájának belső borítására viszont a Neubart típusú kalendárium (16°) krudában maradt példányát használták.[2] A piros-fekete betűkkel készült kiadvány meghatározásával nem sokat kell bajlódnunk, mert a Tél kezdetiről szóló részben a Hold járása szerinti évszakmeghatározás: „ez' idénre kezdődött az 1751. Eszt. Dec. 9. ór. 17. m.d.ut..."

A táblaborítás szegélye a könyvecske első íve után, szintén megerősíti a következtetést, mert a papírszelet szélén piros betűvel olvasható a Kalendarium stb. szavak után: MD CC LII Esztendőre.

Az nem derül ki, hogy volt-e impressuma a naptárkának, s hogy nem titokban, vagy engedély nélkül nyomtatták-e? Méginkább nem bizonyos, hogy a tilalmat csak egyszer szegték meg. A kelendő portéka csábított, és ügyes nyomdásztól nem igényelt különleges munkát.

Magától adódik a feltételezés, hogy Bíró Mihály volt az, aki piacra dobta. (1752. január—május el. között Margitai Jánosné, 1752. június 1.— 1753. október 10. között Bíró Mihály szerepel nyomdavezetőként, de öreg legényként már két évtizedes tapasztalattal meglelte a módját Bíró, hogy az inspektor halála után, vagy már előbb, maga számára is nyomtasson.) Már Csürös Ferenc közreadta ennek a segédből vált nyomdásznak a fegyelmi elbocsátásával kapcsolatos okmányokat. A Margitai özvegye gyönge volt a vezetés ellátására, s az ügyes, vállalkozó nyomdász megtoldotta a csekély jövedelmet saját papírjára készített nyomtatványokkal. Lehet úgy is érteni a jegyzőkönyv kifejezéseit, hogy csak énekeskönyvről van szó, de mintha homályos célzás volna másra. Naptárat nem említenek. Erről vagy nem tudtak, vagy ha igen, nem csak eggyel több ok volt a nyomdász eltávolítására, hanem jobbnak láthatták, ha nem nagyon teregetik az ügyet.[3]

Akár valamelyik bibliopola, akár maga a nyomda kompaktora, az ekkoriban szintén panaszolt sok rossz árkus, defektusba ment papírív egyikéből táblaborítót csinált. Így legalább töredékesen ismerhetünk egy 18. századi debreceni kalendáriumot.

FEKETE CSABA

A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei: A magyarországi oktatástörténet egészét tekintve megállapíthatjuk, hogy Pest aránylag későn lett iskolavárossá s ezen belül egyetemvárossá. E város a nyomdászat és szakkönyvkiadás történetében is hasonló helyet foglal el, ami érthető, hiszen a könyves szakma mindig ott erősödött meg, ahol komoly permanens olvasó és vásárló közönségre számíthattak a nyomdák és üzletek tulajdonosai. E folyamatot már többen is vizsgálgatták a humaniorák vonatkozásában, de a

[1] BENDA Kálmán— IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda...* Bp. 1961. 72.

[2] Jelzete: B 1386, Lugossy gyűjteményéből került a könyvtárba a múlt század második felében, Petrik IV. 93.

[3] CSŰRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története...* 356—360 (XXXVII—XXXIX. okmány); „a maga Sallariumát a N. Tanács hire engedelme nélkül augealta" — „az egész Énekes könyvet ki nyomtatták, az Incattusok...a kárt restituállyák, ezen kívül arbitrarie érdemek szerént bűntetődgyenek". — A fenti következtetéseket, ti. hogy debreceni a nyomtatott naptártöredék, és 1752-re szól, az OSZK RMNy csoportjának nyomdai nyilvántartásai mindenben megerősítették; levélbeli tájékoztatásukat ez alkalommal is köszönöm. A század közepétől volt használatos a nyomda 85 mm-es antiqua típusában a kevert, ö/ő és ü/ű ékezet.

reáliák, s azon belül a természettan területén még nem. Az alábbiakban e hiány részleges pótlására szeretnénk vállalkozni a fizikai tematikájú szakkönyvek pesti meghonosodása (kinyomtatásuk és terjesztésük) kezdeti éveinek felvázolásával. E rövid eszmefuttatás a pesti nyomdászat, kereskedelem és oktatásügy históriájába kívánja beépíteni mondanivalóját.

A 18. század Pestjén szakkönyvek kiadására vagy a kereskedők, vagy a nyomdák tulajdonosai vállalkoztak. Néhány kiadvány megjelentetését az oktatási intézetek támogatták, de többségük kinyomtatása komoly vállalkozói szellemet igényelt. Egy-egy kötet finanszírozására — annak tudós szerzője — mecénást is talált nagyritkán, de az igazi mecénások mégis maguk a kereskedők voltak.

Az első jeles pesti könyvkereskedő, az 1748-ban itt letelepedő — s eredetileg könyvkötő — Mauss Gellért még főleg teológiai művek közreadásával próbálkozott, melyek egy részét még nem nyomtathatta Pesten, hiszen itt az első nyomda csak 1757-ben nyílt meg. Ez volt az Eitzenberger nyomda, mely a szakkönyv-kiadás komoly támogatója lett.

A piarista Desericzky József a Váci rendház főnökeként elsősorban történeti, másodsorban természettudományi dolgozatai nyomán ismert. Ezek közül néhányat egykoron sem Szinnyei, sem Petrik nem talált meg, s csak az utóbbi években került elő az egyházi gyűjtemények újrafeldolgozása során. Számunkra az utóbbiak azért érdekesek, mert épp az Eitzenberger nyomda 1763-as termékei.[1]

A nyomda első fizikai témájú kiadványa a Radics Antal írta kétkötetes fizikatankönyv (*Institutiones physicae in usum discipulorum conscriptae*), mely 1766-ban jelent meg a budai Landerer nyomdával közös kiadásban. Erről a könyvről Szinnyei még igen bizonytalan adatokkal rendelkezett. A fő problémát az okozza, hogy Radics a nagyszombati egyetem professzora volt — hiszen az egyetem akkor még nem költözött át Budára — s könyve mégis Pest-Budán jelent meg, s nem a patinásabb nagyszombati nyomdában. Ennek az a magyarázata, hogy Radics — akárcsak a csillagász és nyelvész Sajnovics János — a budai jezsuita akadémián is tanított, s 1766-os köteteit budai tankönyv gyanánt adták közre.

E kötetek Makó Pál 1762—63-ban Bécsben kiadott fizikai kézikönyvének kommentárjaként is felfoghatók, hiszen Radics hivatkozik is rá. Makó volt talán a Boskovich közvetítette newtoni tanok legalaposabb értője, ez a mű tehát a newtonianizmus fontos állomása. Hadd idézzük kettejükkel kapcsolatban M. Zempléni Jolánt: „A különböző dátumokat egybevetve nem lehet egész bizonyossággal megállapítani, hogy Radics és Makó közül melyikük ismertette először Boskovich elméletét".[2] Nos, azóta továbbléptek a kutatások s nyilván a budai Landerer nyomda fennmaradt irataiból derült fény arra, hogy Radics egy másik műve, melynek Petrik is csak a címét adja meg, 1760-as. Ez a mű az *Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boscovich accommodata*... Mivel Boskovichról Makó először az 1761-es filozófiai munkájában ír, a prioritás Radicsé. Az azonban valószínű, hogy Makó — mint kiváló matematikus — mélységében jobban ismerte a dalmát tudós tanítását.

A pesti természettudományi szakkönyvek kis számát az is indokolja, hogy aránylag kevés iskola működött itt ebben az időszakban. Köztük a legrégebbi a piarista gimnázium volt, mely 1717-ben jött létre. A többiek későbbiek: az evangélikus 1823-ban, a kir. katolikus pedig csak 1858-ban nyílt meg. Az egyetem Pestre költözése előtt tehát a könyvnyomtató természettudós-filozófus szerzők elsősorban a piarista tanárok közül kerülhettek ki. Maga a pesti piarista kollégium csupán egy fejezete az oktatásügy honi történetének, de az eddigi tudománytörténeti feldogozásokból épp az itt tanító tanárok munkásságának, az általuk írt szakkönyveknek a felsorolása hiányzott. Pedig értékes műveket köszönhetünk nekik, s mint a kollégium kissé elfogult historikusa vallja:

„itt hangzottak először Magyarországon Leibnitz, Wolff és Newton tanai, itt fejtegették először a modern eklekticizmust és a kísérleti fizika újabb vívmányait". Eduard Corsininek köszönhető ez, aki „Newton páratlan matematikai és fizikai tanait alapul vevén, Wolff Keresztély felvilágosult szellemének segítségével a metafizikai szellemű Leibnitz »theodicaea philosophia« -ját építik harmonikus egésszé".[3]

[1] Komjáthy Miklósné (szerk.): *Magyarország bibliographiája 1712–1860. V. kötet.* Bp. 1971. OSZK. 120. o.

[2] M. Zemplén Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században.* Bp. 1964. Akadémiai. 241. o.

[3] Takáts Sándor: *A főváros alapította Budapesti Piarista Kollégium története.* Bp. 1895. Hornyánszky. 178., 180. o.

Az első piarista, aki e tanokat a filozófiai kurzuson itthon is hirdette, Desericzky tanítványa, Cörver Elek (1714—1747) volt, s előadásait az 1743/44-es tanévben kezdte meg, s 1746 tavaszáig tanított itt. Ő azon kevesek egyike volt, aki Rómában sajátította el a természettudományok alapjait (1738-tól), s elsők között hangsúlyozta a Galilei-képviselte fizika értékeit; s jut el rajta keresztül a leibnizi tanokig. Cörver e kötetét még a 40-es években írta (*Compendium elementorum geometricae*...), de több filozófiai munkája is előbukkant az utóbbi években. (Öccsének, Cörver Nepomuki Jánosnak köszönhetjük, hogy a pesti piarista iskola létrehozhatta a felsőfokúnak minősíthető filozófiai osztályokat. Ő 1761-től a pesti piarista ház főnöke volt.) Utóda az 1749-ig itt működő Bajtay Antal, II. József nevelője, a későbbi erdélyi püspök lett. A fizika szakirodalmában még az elsősorban a bibliográfiájáról ismert Horányi Elek munkásságára kell emlékeztetnünk; ő Rómában tett közzé egy newtoniánus filozófiai disszertációt 1756-ban.

A kollégium filozófiai kurzusa az 1760-as évek elejétől 1784-ig „élt", amikor is II. József azt eltörölte, ekkor viszont az egyetem átkerült Budáról Pestre. Néhány tanár a főiskolai szintű intézményből átment a Királyi Tudományegyetemre, amelynek oktatását több tankönyvvel is segítette. De már az 1784-et megelőző majd negyven év alatt is születtek értékes művek itt. M. Zemplén Jolán általánosan — tehát nem Pest vonatkozásában — arra mutatott rá, hogy „a piaristák milyen fontos szerepet játszottak a magyar nyelvű oktatás terén és, hogy eklektikus, bár idealista színezetű filozófiájuk relatíve mennyivel szabadelvűbb volt a jezsuiták merev — rossz értelemben vett — internacionális dogmatizmusánál".[4]

A professzorasszony jól látta a piaristák szerepét a modern tudomány magyarországi meghonosításában, figyelmét mégis elkerülte a pesti piarista kollégium. Ezt is igazolja, hogy e tanoda egyik jeles tagjánál pontatlanul fogalmaz, amikor így ír: Benyák Bernát „már 1777-ben tanított a piaristák budai iskolájában magyarul".[5] Szinnyei fogalmazása pontosabb: „szerzetének pesti lyceumába tanárrá neveztetett ki,... tantételeit is két ízben magyarul hirdette és a gyülekezet előtt magyarul védelmezte 1777-ben".

Mivel Szinnyei műve 1891-es, a jeles bibliográfus még nem ismerhette Takáts Sándor ugyanazon évben, Benyák Bernátról írt művét és 1895-ös kollégium-történetét sem, a későbbi historikusok viszont már igen. Talán nem is annyira Benyák 1777-es kötete érdekes számunkra — mely az egyik első magyar nyelvű fizikakönyvnek is mondható — hiszen Molnár János, ennél talán gyengébb fizikájával egyidőben jelent meg —, hanem hogy a piarista Keszthelyi László (1732—1813) tanítványaként a newtoni tanok hirdetője volt. Keszthelyi tanár úr Nagykárolyban adta elő a fizikát, s bár tankönyvet, szakkönyvet nem írt, a modern szemléletet képviselő tanítványai — köztük Benyák — okán, az egyik első magyar newtoniánusnak nevezhetjük őt.[6]

Ha a monográfiákat és a könyvkereskedők és nyomdák kiadványjegyzékeit áttanulmányozzuk, a pesti természettudós piarista tanárok között olyan nevekkel találkozunk, mint az 1772 és 1774 között itt tanító Poor Kajetánnal, az 1773-től előadó Schaffrath Lipót-tal, az 1781 és 1784 között fizikát tanító Szablik Istvánnal és másokkal.

Szablik 1791-ben a Tudományegyetem fizikai katedráját is megpályázta — akárcsak Martinovics Ignác, Tomcsányi Ádám és mások —, de a professzori kinevezést Domin József nyerte el. Szablik elsősorban azzal írta be nevét a honi tudományok történetébe, hogy 1784. aug. 15-én Pesten egy, a Montgolfier fivérekéhez hasonló léggömbkísérletet hajtott végre. Ezt a következő évben Szegeden is megismételte. (Az eseményekről a korabeli *Magyar Hírmondó* is beszámolt.) Ilyen jellegű kísérletet akkor többen is végrehajtottak, mint pl. Martinovics Ignác vagy Gyarmathi Sámuel — utóbbi azért inkább nyelvhasonlító munkásságáról ismert. A léggömbbel kapcsolatos aerodinamikai elméletek legjobb szakértője azonban nem ő volt, hanem a tudományegyetemi professzor, Horváth K. János, aki erről 1780-ban önálló értekezést is közzétett.

[4] Vö. M. Zemplén Jolán id. műve 446. o.
[5] Uo. 49. o.
[6] Szinnyei József: *Magyar írók* etc. 2. köt.

A másik két piarista fizikatanárnak könyve is megjelent Pesten. 1778-ban Schaffrathé,[7] 1781-ben Pooré.[8] Mindkettő a Royer nyomdában készült. Az előbbi mű egy korai elektromosságtani értekezés, s a budai karmelita kolostort ért villámcsapást igyekezett megmagyarázni B. Franklin elvei alapján, a másik egy természetfilozófiai eszmefuttatás. (Érdekes, hogy az ő munkásságára sem M. Zemplén Jolán, sem Kosáry Domokos nem figyelt fel, köteteikben nem is említik Poor nevét!) Mindkét munka a wolffiánus szellem szülötte, sőt Poor 1783-ban újabb kötetekkel állt elő.

E tények a felvilágosodás eddig kellően nem kutatott irányát, a leibnizi—wolffi vonalat igazolják, melynek eredményeként a piaristák tananyagába is eljutottak a newtoni és általában az infinitezimális analízis elvei. A nagy szorgalmú művelődéstörténész, Takáts Sándor azon megállapítását, mely szerint a piaristák iskolájában hangzottak el először Magyarországon Newton, Leibniz és Wolff tantételei, meg kell kérdőjeleznünk, hiszen az 1740-es években már e szellemben tanított Debrecenben a református Maróthi György, majd Hatvani István.

Wolff filozófiai tanait — mint láttuk — az evangélikusok, köztük Bél Mátyás is jól ismerte, sőt Nagyszombatban is aránylag korán megíródtak az első modern, jezsuita tankönyvek, akárcsak Hell Miksa és Makó Pál kötetei. Annyi azonban bizonyos, hogy mindnyájan máshonnan indultak, s más úton jutottak — végül is azonos — következtetésekhez. A felvilágosodás kora nyomdászata és könyvkereskedelme pedig lehetővé tette, hogy e tanok ne csak egy beavatott kör előtt legyenek ismeretesek, hanem az iskolavárosoktól távolabb élők is hozzájuthassanak. A kereskedőknek az ilyen jellegű művek kiadása aligha hozott hasznot, az azokat felhasználó tanároknak, teológusoknak és orvosoknak azonban mindenképpen.

Pesten tehát az Eitzenberger és a Royer nyomda kezdte ezek közreadását. Az előbbi 1785-ig, az utóbbi csak 1783-ig volt nyomdatulajdonos, tehát körülbelül az egyetem ideköltözéséig. A korábbi évtizedben a harmadik könyv-közreadó a Weingand és Köpff cég volt. Ők jelentették meg 1782-ben Plenck József Jakab sebészeti kötetét, a budai Tudományegyetemen bonctant előadó Rácz Sámuel fordításában *A borbélyságnak eleji* címmel. Rácz szorgalmas szakíró volt. 1780-ban pl. lefordította S. Haeckelnek a salétromfőzésről írt munkáját, melyet először Budán adott ki, majd kétszer Pesten. A harmadik kiadás Lettner József nyomdász irányításával készült 1786-ban. 1784-ben Trattnernél jelent meg *A skárlátos hidegnek leírása* c. kötete, melyet még nagyszámú, többnyire magyar nyelvű kötete követett. Weingandék adták közre 1784-ben a Winterl professzor megalakította tudóstársaság egyetlen kiadványát is. Pesten akkor kevés tudós élt, legfeljebb az egyetem tanárai, külön kör alakítására már csak ezért sem volt igény. Nyilván ennek tudható be, hogy munkálataik másodikját nem adták nyomdába.

1783-ban Sipos Pál matematikusnak Teleki László gróf esküvőjére írt versei jelentek meg. Ez ugyan Pesten készült, Trattner kiadásában, de a munka természettudományos szakkönyvnek aligha nevezhető. Érdekessége mindössze az, hogy a pesti Trattner nyomda első magyar nyelvű kiadványa volt.

Mint ismeretes, a 18. századi modern természetfilozófiai irányzatok fontos láncszeme F. Bacon tanítása. Erre a pesti könyvesek is felfigyeltek, s nyilván a piaristák kérésére adták ki J. H. Pfingsten német fordításában és függelékével F. Bacon főbb műveit egy kötetbe kötve 1783-ban. A mű Weingand és Köpff forgalmazásában jelent meg, terjedelme több, mint 800 oldal volt. E kiadás a filozófiatörténészek többségének figyelmét elkerülte, pedig úgy tűnik, hogy az 1625-ben elhúnyt F. Bacon tanai elsősorban a következő, tehát a 18. században hatottak. Összegyűjtött művei Lipcsében jelentek meg 1694-ben. Hosszú időn át e kiadást használták a filozófiatörténészek, s még 1861-ben is, amikor pl. Erdélyi János e filozófusról tette közzé nagy tanulmányát a *Budapesti Szemlé*ben. Bacon 18. századi magyar követőivel azonban ő sem foglalkozik, s a Pesten forgalmazott kiadást sem ismerte.

Talán nem állunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a 18. század második felének honi filozófiatörténete még csak igen vázlatosan dolgoztatott fel. Számos tanári disszertáció vár még elemzésre és elsősorban könyvészeti feldolgozásra. Pedig látható, hogy a pesti kereskedőknél jó néhány ilyen mű

[7] *De electricitate coelesti*... Pest, 1778. 38. o.
[8] *Theoria sensuum cum propiis*... Pest, 1781. 376. o.

került forgalomba, a korai évtizedekben elsősorban a Weingand és Köpff alapította cégnél — és utódaiknál —, majd Trattnernél és Pauer Jánosnál.

1789-től a könyvkiadásba és kereskedelembe Lindauer János és Diepold Floridus is bekapcsolódott, s ettől kezdve lassan szaporodott a boltok száma, de minőségi változást csak a következő század hozott, részben Eggenbergerék, részben Wigand Ottó és sógora, Heckenast Gusztáv, továbbá az utóbbi társtulajdonosa, Landerer Lajos jóvoltából. Bekapcsolódott a kereskedelembe a Kilián család is, és még néhány, kisebb forgalmat lebonyolító szakember.[9] Az első, Pesten nyomtatott főiskolai szintű természettani munkákról már szóltunk, hadd térjünk rá az egyetemi tankönyvekre, hiszen ezeknek a szakkönyveknek a száma az egyetem 1784-ben történt Pestre helyezése után megszaporodott.

A fizika első pesti professzora Horváth K. János volt, őt Domin József követte, mindketten — továbbá a tanszék beosztottjai — szorgalmas szakírók voltak. Horváth K. János (1732—1799) nem kevesebb, mint 19 nagy művet írt, közülük néhány többkötetes, s azok néha öt-hat kiadást is megértek. Az első, Pesten kiadott fizikakönyve, a *Mechanische Abhandlung von der Statik* 1785-ös és Trattnernél jelent meg.

1797-ben viszont a budai egyetemi nyomdánál adta ki a híres kanti műről *A tiszta ész kritikájá*ról írt bírálatát, mely munkája megint csak elfeledett. Pedig nem volt veszélytelen e korban Kantról írni. Tanait a pesti egyetemen 1784-től Kreil Antal professzor, a Bécsben tanító Makó Pál barátja képviselte. Debrecenben Sárvári Pál volt kantiánus, Pápán az e tanokat meglehetősen felületesen „elővezető" Mándi Márton István ismertette e filozófiai tanításokat, míg Marosvásárhelyen Köteles Sámuel lett kantiánussá. Mint látható, e tanok igazi térhódítása a protestáns főiskolákon figyelhető meg, melynek az az oka — mint arra a filozófiatörténész Horkay László figyelmeztetett bennünket 1974-ben közzétett tanulmányában —, hogy a Helytartótanács 1795-ben megtiltotta Kant tanainak a katolikus iskolákban való ismertetését. Ezt Kosáry Domokos még azzal is kiegészítette, hogy ebben valószínűleg a Kreil-utód, Szerdahelyi György Alajosnak lehetett nagy szerepe — ő 1774-től 1784-ig volt professzor, később pedig a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja. (Hogy a természettudományok a reformkori tantervekben igen kis óraszámot kaptak, tehát hogy visszalépés történt a felvilágosult oktatásügy 1777-es rendelkezéséhez képest az 1806-os új utasításban, részben az is neki tulajdonítható. A természettan honi szakirodalma ezért lett oly szegényes az 1806 és 1850 közötti időszakban.)

Kantra visszatérve, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Horváth K. János 1797-es, 188 oldalas Kant-kritikáját még a téma legalaposabb ismerői — köztük Mitrovics Gyula — sem dolgozták fel, mert nem gondoltak arra, hogy a tiltás csak e tanok tanítására vonatkozik, de szakkönyvekben történő tárgyalására nem. A másik gond pedig az, hogy mivel híján vagyunk a szakbibliográfiáknak, egy-egy témakör valamennyi forrását fellelni évtizedeket venne igénybe, filozófiai szakirodalmunkat pedig csak 1901-től foglalták bibliográfiába, de annak egy része is még mindig kéziratban fekszik. Hogy mennyire nagyhatású szerző volt Horváth, azt az eddig ugyancsak nem kellően értékelt tény is igazolja, hogy fizikatankönyvét 1839-ben Buenos Airesben is kiadták — erről eddig életrajzírói nem szóltak —, mely mű az ottani állami nyomda első kiadványa volt. A kötetet nyilván valamelyik tanítványa nyomatta ki.

Domin József (1754—1819) nevét a katedráért folyó pályázattal kapcsolatosan már említettük. Ő megint csak egy nemzetközi hírű szaktekintély volt, tagja a nápolyi és firenzei tudóstársaságnak, 1800-tól pedig zágrábi kanonok. Az azt megelőző évtizedben volt a Tudományegyetem professzora. Elektromosságtani szakkönyveivel vált igazán ismertté, melyek közül három Pesten jelent meg 1793 és 1799 közt. 1798-tól az egyetem rektori székét is betöltötte. Az orvoslással is összefüggő kísérleti fizikai szakkönyvei e kor legalaposabb kézikönyvei voltak, s ezek nyomán néhány kutató őt tartja az elektromos terápia első nemzetközi szaktekintélyének. Köteteit Makó Páléival azonos mélységűnek mondhatjuk. (Makó egyik munkája egyébként annyira megnyerte a fiatal Révai Miklós tetszését, hogy 1781-ben magyarra is lefordította *A mennykőnek mivoltáról s eltávoztatásáról való böltselkedés* címmel. E kötet még nem Pesten, hanem Pozsonyban és Kassán jelent meg, a később a jakobinus mozgalom nyomán elítélt Landerer Mihály nyomdájában.)

[9] Lásd ezekről részletesebben: GAZDA István: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében.* (Bp. 1988. Akadémiai) c. műben.

Ne feledjük azonban, hogy a Tudományegyetem professzorai által publikált művek egy része a mérnöki oktatást segítette, hiszen a Bölcsészeti Karon létrejött az Institutum Geometricum, amely a gyakorlati fizika alapműveire „vágyott". Így Horváth K. János olyan statikai műveket is közzétett, amelyek elsősorban a mérnökképzést szolgálták, s megint csak munkát adtak a pesti nyomdáknak és kereskedőknek. A vásárlói réteg tehát szélesedett: a teológus, orvos és tanár mellett jó könyvekre vágyott az agrárszakember és az általános mérnök is.

Pasquich János, a csillagászat későbbi szaktekintélye, akinek működését még Gauss is elismerte, 1785—86-ban, fiatal tanárként fordította németre Horváth három, a mérnökök számára írt latin munkáját, mely egy kötetben jelent meg Trattnerék jóvoltából. (Érdekes módon Petrik könyvészete nem említi, hogy itt egy fordításról van szó, pedig a fordító — ha szabad ilyen összehasonlítást tenni — , talán még kiválóbb szakember volt, mint maga a szerző.) Pasquich természetesen még mint Horváth professzor adjunktusa fordította németre e köteteket, de később (1788) ő maga is tanszékvezető lett, mégpedig először a matematika, majd a csillagászat tanszékére nyert kinevezést.

E tanszék asszisztense lett később Nemetz József János, aki műszaki szakember volt, jó technikai érzékkel rendelkező, az elméleti alapokhoz kevéssé értő, közepes tehetségű feltaláló. Nem jutott olyan eredményekre, mint kortársa, Kempelen. Alkotásai leírását azonban 1784-ben Pesten Trattnernél mégis kinyomatta, mely bizony nem nyerte el későbbi főnöke, Horváth professzor tetszését, aki külön, nyomtatott bírálatot tett közzé e műről. E kis kötet érdekessége, hogy felkeltette a kereskedő Eggenberger József érdeklődését, aki 1822-ben, tehát 38 évvel megjelenése után újra közreadta.

GAZDA ISTVÁN

Vuk és az egyetemi nyomda. Ahogyan az írást nagy jelentőségűnek tartjuk az emberiség fejlődésében, ugyanolyan nagy lépésnek kell tekintenünk a nyomda feltalálását és működését, s azt a jelentőségét, hogy az emberi gondolatot nemcsak rögzíti, hanem meg is sokszorozza. Minden nép művelődéstörténetében külön fejezetet képez a nyomdák története és szerepe az irodalom, a tudomány és a haladó eszmék terjesztésében — vagy a haladó eszmék térhódítása ellen, s eszköz a régi eszmék megőrzésére. Amilyen hatékony fegyver a toll, épp olyan szükséges, hogy egy nép nyomdával is rendelkezzen.

A 18. században Szerbiában nem működtek nyomdák. (A rézlemezekről készült kiadványokat nem tekintjük klasszikus értelemben nyomdatermékeknek.) A szerb könyveket külföldön készítették: a romániai Rimnik-ben és Balázsfalván (Blaj), vagy Oroszországban Pétervárott, illetve szórványosan Ausztriában és Magyarországon. Mivel a könyvek iránti igény rohamosan nőtt, több fiatal aki a külföldi egyetemen végezte tanulmányait, mind jobban érezte a szerb könyvek hiányát — az egyházi könyvek mellett a világi tárgyúakét is —, nyilvánvalóvá vált az osztrák hatóságok számára is, hogy engedni kell a követelményeknek és engedélyt adni valamelyik nyomdának szerb nyelvű könyvek készítésére. Így kapott privilégiumot Josef Kurzböck 1770-ben, hogy a szerbek és más keleti népek számára nyomdát nyisson, s számukra kizárólag ő nyomtasson könyveket. Kurzböck nyomdáját 1792-ben Stefan Novaković vette meg, majd — nyilván anyagiak miatt — ő is tovább adta cirillbetűs készletét, négy sajtóját és a cirillbetűs könyvek nyomtatására nyert privilégiumát, amelyek már 1795-ben a budai Egyetemi Nyomdába kerültek. Az Egyetemi Nyomda kizárólagos privilégiumot élvezett az illir (szerb) könyvek nyomtatására egészen 1830-ig. Ez a privilégium az Egyetemi Nyomda történetében két okból is jelentős volt: egyrészt jó üzletnek bizonyult, másrészt ezáltal kapott jelentős szerepet a „délkelet-európai irodalmak fejlődésében" (Käfer I.: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve*. Bp. 1977).

A magyarországi könyvtörténészek nem foglalkoztak részletesen az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű kiadványaival, létrejöttüknek körülményeivel. A szerb művelődéstörténeti kutatókat jobban foglalkoztatta a pesti egyetem nyomdájának szerepe a szerb nyelvű kiadványok létrehozásában. Az Egyetemi Nyomda kiadványainak bibliográfiája — amely a könyvtörténeti kutatók feltételezése alapján — korántsem teljes — csak kiindulópontul szolgálhat az itt nyomtatott szerb könyvek megismerésére az

1795—1830-as periódusban. Az Egyetemi Nyomda privilégiuma 1829-ben elévült, nem újították fel, jóllehet a nyomda továbbra is tevékenykedett e téren (1848-ig főleg tankönyveket, 1864-ig a szerb Matica kiadványait nyomtatta). Függetlenül attól, hogy 1830-ig az osztrák hatóság kizárólagosan az Egyetemi Nyomdát bízta meg a cirillbetűs könyvek nyomtatásával, mindamellett jelentek meg szerb könyvek Ausztria területén a 19. század elején Bécsben is. Az országos rendelkezést könnyű volt kijátszani, mert a privilégium csak könyvek nyomtatására vonatkozott. Újságok és más időszaki kiadványok megjelentetésének kérelmével bárhol engedélyért folyamodhatott az illetékeseknél a vállalkozó szellemű nyomdász — ha megfelelő betűkészlettel és anyagiakkal rendelkezett. S ha már volt betűkészlete, újságkiadásra engedélye — egy-két könyvet is elkészített, amennyiben volt megrendelője. Jan Kopitar érdeme volt, hogy Bécsben Schnirer engedélyt kapott a *Srpske Novine* nyomtatására, hangsúlyozva, hogy csak erre és nem könyvnyomtatásra szól az engedély, mégis sikerült néhány könyvet is kiadnia. Így történhetett meg tehát, hogy Vuk műveinek nagy része is Bécsben látott napvilágot, nem Pesten. (Vuk népdalai 1815-ben, szótára 1818-ban stb.) Vuk azért is nyomtatott Bécsben, mert ott Jan Kopitar, az ismert szlavista volt a cenzor, aki Vuknak barátja, ösztönzője és mecénása is volt. Kopitar pártfogása mellett első műveit tehát logikusan itt adta nyomdába. Más oka is volt, hogy miért nem az Egyetemi Nyomda szolgáltatásait vette igénybe: az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű nyomdatermékei tele voltak sajtóhibával és esztétikailag sem voltak kielégítőek. Kopott betűi cseppet sem tekinthetők szépnek. Kopitar szavaival „betűi csúnyábbak az oroszországiakétól". (Idézve: Ljub. Stojanović: *Život i rad Vuka Stef. Karadžića.* — Bgd, 1924. 28 p.) Hogy ezt kiküszöböljék, új beruházásokkal betűöntő műhelyt szereltek fel az Egyetemi Nyomdába, amihez új metszőműhelyre is szükség volt.

A Helytartótanács 1789-ben Bikfalvi Falka Sámuel betűöntő és tipográfust nevezte ki a betűkészlet felújítására. Bikfalvi ekkor már jó hírnevet szerzett magának szép metszésű betűivel a hazai és a külföldi piacon egyaránt. Ő készítette el az Egyetemi Nyomda számára az új cirill betűkészletet, amelyekkel már a húszas évek elején is nyomtattak. Ezek a szép metszésű betűk megtalálhatók a nyomda 1824-ben megjelent betűmintakönyvében (Käfer I.: *i. m.* 119.).

Vuk kapcsolata az Egyetemi Nyomdával kettős volt. Egyszer műveinek kiadása miatt fordult meg barátainál Pesten és a nyomdában, máskor megélhetési lehetőséget keresett ott magának.

Vuk életrajzírói gyakran hangoztatták — főleg Ljub. Stojanović —, hogy a szellemóriás olykor anyagi gondokkal küzdött, családja nélkülözött, s ez a nélkülözés sokszor a kétségbeesés küszöbére sodorta. Leveleiből kiviláglik, mennyire kilátástalan volt anyagi helyzete biztosított havi járandóság nélkül. Függetlenül attól, hogy Vuk is — mint a többi szerbiai menekült — csak ideiglenesnek képzelte ausztriai tartózkodását, az írás mellett állandó megélhetési lehetőséget keresett. Több ízben folyamodott nyugdíjért Miloš Obrenović szerb uralkodóhoz, akit emlékeztetett a szerb kultúra terén tett érdemeire, arra, hogy mit tett azért, hogy a külföld megismerje a szerb nép hagyományait, történetét és egyáltalán, hogy tudomásul vegye létezését. A kért segély Miloštól nem érkezett meg, ezért Vuk megkísérelt valamilyen állás után nézni. Különösen nehéz volt anyagi helyzete 1825/26-ban. Jóllehet a *Danica* (Hajnal) 1826-os évre tervezett almanachja előfizetői 1825-ben kissé segítettek rossz anyagi helyzetén, ez az összeg azonban csak pillanatnyi segítséget jelentett, és nem volt tartós megoldás számára. 1826 tavaszán kénytelen volt zálogba helyezni ami értéke csak volt (burnót szelencéjétől az orosz cártól kapott arany érdemrendjéig mindent), s miután már egyéb értéke nem maradt amit eladhatott, vagy elzálogosíthatott volna, Vuk szavai szerint, feleségével és három gyermekével formálisan éhezett. Milošnak írta, hogy nem marad más számára, mint a kéregetés, amit már rég megtett volna, ha nem tartaná vissza a szégyen, amit ezzel népére, s az uralkodóra hozna. (Prepiska III. 126 p.; Prepiska II. 575 p.)

Ugyanez év tavaszán Lukijan Mušickihoz írt levelében arra utalt, hogy ha minden jól megy hamarosan végleg hátat fordít Bécsnek. Ljub. Stojanović (i. m. 285 p.) szerint már akkor a budai Egyetemi Nyomda korrektori állásának megszerzésére gondolhatott.

A múlt század húszas éveinek elején a korrektori teendőket Petrovics György (Đorđe Petrović) cenzor töltötte be az Egyetemi Nyomdában. 1823-ban más feladattal bízták meg Petrovićot, így a nyomda korrektor nélkül maradt, ami érezhető volt a szerb nyomtatott könyvek minőségén. A nyomda azzal

védekezett, hogy egységes helyesírási szabályok nélkül nem is lehet hibátlan könyveket készíteni. (Käfer I.: i. m. 135 p.) A magyar cenzúra szervezet amúgy sem működött elég egységesen, munkája rendszertelen és ingadozó volt, hiszen a cenzorok és revizorok inkább csak mellékesen foglalkoztak ezzel a munkával, fő hivatásuk más volt: akadémiai professzorok, gimnáziumi igazgatók. (Felhő Ibolya—Vörös Antal: *A Helytartótanácsi levéltár.* — Bp. 1961. 225 p.)

Régebben is sok volt a panasz az Egyetemi Nyomda kiadványaira a sajtóhibák sokasága miatt, ettől fogva még több lett a kifogás. Egyik szerző (Mrazović) beperelte a nyomdát Bécsben a helytartótanácsnál, s miután meggyőződtek róla, hogy Mrazovićnak igaza van, elrendelték a nyomdának, hogy a szerb és román könyvek minőségére különös gondot fordítsanak, alkalmazzanak képzett korrektorokat. A határozatot nem hajtották végre a jelzett időben, ezt az állást szerette volna Vuk megszerezni, mert ez állandó járandóságot biztosított volna számára. A fizetés ugyan nem lehetett nagy, hiszen egy későbbi adat alapján a cenzor évi járandósága 1838-ban 800, a revizoré 600 forint volt. (Felhő—Vörös: i. m. 226. p.)

1826 áprilisában Vuk Budára ment, hogy felkeresse a nyomda akkori gondnokát, az energikus Sághy Ferencet, mert tőle függött elsősorban a munkaerő alkalmazása. Mikor Vuk Pestre érkezett, Sághyt nem találta ott (ő ez időben Pozsonyban, majd Bécsben tartózkodott). Kopitar segítségét kérte: ajánlja be a Helytartótanácsnál ismerősei révén. Kopitar intézkedett, de levelére — mint írta — nem érkezett válasz. Időközben Sághy hazaérkezett Pestre, Vuk fel is kereste, s Ljub. Stojanović feltételezi, hogy kérvényét is neki adta át, majd Újvidéken át Zimonyba utazott. Kopitarhoz írt levelében Vuk arról számolt be, hogy Sághyval való találkozása „elég jól indult", s ha visszamegy Budára meglátja lesz-e a munkából valami. (Prepiska, I. 269, 279. idézve: Ljub. Stojanović i. m. 285 p.)

Vuk kérvényét megtalálhatjuk latinul egész terjedelmében levelezése között. A beadvány 1826. június 30-i dátummal volt iktatva. (Prepiska V. 412—415 p.)

A magyar királyi helytartótanács nádorának címzett kérvény hosszan sorolja fel Vuk érveit: miért is pályázott a fent említett állásra. A közvetlen ok, hogy kérelmezte a korrektori állást Petrovics György cenzor és korrektor magasabb tisztségre való kinevezése volt, ami miatt 1823-tól a korrektori hivatal megszűnt működni. Érve (beadványa alapján — nem szó szerinti fordításban):

1. Közvetlenül az illír Budára való áthelyezése után a görögkeleti könyvek cenzori teendőivel bizonyos Ragázzy Sándort bízták meg (Alexander), annak ellenére, hogy katolikus volt és nem értett a munkához. Mivel a munka felgyülemlett, Petrovicsot nevezték ki az illír könyvek korrektorának teljes évi fizetéssel — míg a cenzori munkáért semmilyen juttatást nem kapott. Tekintve, hogy G. Petrović megválik a korrektori állástól, a munka pedig amint bebizonyosodott igen nagy méretű, ezért valóban szükséges erre az állásra valakit felvenni.

2. Időközben Ragáczy meghalt és ezzel az egy személyhez fűződő cenzori és korrektori hivatal megszűnt. Őfelsége 1814-ben kiadott engedélyével megengedte, hogy a korrektori munkára a cenzortól különálló személyt vehetnek fel a nagy igény miatt.

3. A budai Egyetemi Nyomda illír könyveinek a korrigálására olyan egyéneket vettek fel, akik nemigen voltak járatosak az illír irodalomban, s a szerb könyveknek a minőségén meglátszik ezeknek a korrektoroknak az irodalmi és nyelvi járatlansága — ez nagyban veszélyezteti a nyomda hitelét.

4. A gondosan javított és a sajtóhibáktól megtisztított könyvek emelik a nyomda tekintélyét, emiatt éber korrektor kell. Az illír irodalmat tekintve még inkább szükséges a képzett ember — több dialektusban beszélnek, írásmódja sem azonos és többnek az irodalma csak most kezd kibontakozni. A Kir. Nyomda is gyakran panaszkodott erre, de orvoslására nem talált módot. Vuk szerint, erre az munkára gyakorlott és állandó korrektor fokozottabban szükséges, mint a latin vagy más nyelvű művek korrigálására. A korrektor rendszerint kézzel írott szöveget korrigál, gyakran előfordul, hogy a kézirat nehezen olvasható. Ilyenkor vissza kell küldeni a szerzőnek, vagy ha az már meghalt, akkor a szerző javítása nélkül nyomtatják. Ilyen esetekben is fontos, hogy a korrektor segítséget tudjon nyújtani. Az is megtörténhet, hogy a szerző teljesen megelégedett az írásával, de a nyelv helyesírását nem veszi tekintetbe, vagy nem is ismeri. Ennek ellenére sem akarja elfogadni a korrektor beavatkozását. Ez pedig minden alkalommal előfordulna, ha a nyomda nem rendelkezne jó korrektorral. Az alaposságot és megbízhatóságot a kérvényezőtől alig lehet elvitatni.

5. A nyomda érdeke, hogy az értékes illír kéziratok szerzőit a maga számára megnyerje és minél nagyobb számban kiadja őket — ne engedje meg, hogy a kéziratok tulajdonosai külföldön nyomtassák ki munkájukat. Mint ahogyan azt a mellékelt jegyzék illusztrálja. (Sajnos a jegyzéket nem közölték, így nem hivatkozhatunk név szerint senkire: kit tartott Vuk értékes kézirat szerzőjének.)

A Kérelmének megindoklására felsorolta saját kvalitásait:

— egyaránt ismeri a magasabb ún. egyházi illír nyelvet és a szerb nyelvet, amelyet egyszerűbben rác nyelvnek hívnak (ez lévén az anyanyelve),

— ismeri a német nyelvet, amelynek a műveit elsőnek fordította le saját nemzete számára; kiadta a szerb-német-latin szótárt, (Fordításainak jegyzéke a kérvényhez mellékelve.)

— három kötetben kiadta a szerb népdalokat (melléklet), amelyeket neves német költők és több irodalmi folyóirat dicsérettel emlegetett és többeket németre fordított. Ezenkívül szerb Almanach néven folyóiratot adott ki. (Melléklet.) Magasabb stúdiumokat végzett amint azt a mellékelt diploma bizonyítja és ezért több tudományos társulat tagságát érdemelte ki. Mindezek bizonyítják, hogy olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek révén az összes illír tudományos munkák (dalmát és horvát nyelvűt is) korrektúráját képes vállalni.

Érvei után megismételte kérését és jelezte, hogy a mellékelt hat könyvet visszakéri. A kérvény egyes pontjaiban jelzett mellékleteket sajnos nem közli a kötet, s mivel nem volt módunkban levéltári kutatást folytatni a témával kapcsolatban — meg kell elégednünk a kérvény alapszövegének ismertetésével.

Vuk kérvényére meglepően gyorsan elkészült az elutasító válasz. Négy nap múlva meghozták a döntést: a július 4-i ülésen hozott határozat értelmében közlik vele röviden, minden indoklás nélkül gróf Pongrácz János aláírásával a Kir. Egyetemi Nyomda nevében:

„Supplicantem cum petitio suo ad Typographiam Regiae Universitatis relegari.

Ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico."

Vagyis a kérvényező a kért Királyi Egyetemi Nyomda állásától eltanácsoltatik.

Ha rendelkezésünkre állna a július 4-i ülés jegyzőkönyve egész terjedelmében, valószínűleg tisztább képet kaphatnánk az elutasítás okáról. Így csak következtethetünk arra, hogy miért nem volt érdeke 1826-ban az egyébként jól működő Egyetemi Nyomda vezetőjének a szerb könyvek jobb minőségű kiadása, nemcsak tipográfiailag szebb külalakja (ezt Bikfalvi betűi és jó ízléssel összeállított szövegszerkesztése formailag szavatolta), hanem a hibamentes, tiszta, érthetőbb szövegközlés is. Talán Sághy felfelé ívelő pályájának megtorpanását jelentette, vagy mások is közbeszólhattak? Jól tudjuk, hogy Vuk ez időben folytatta ádáz küzdelmét az új ortográfia bevezetéséért és nincs kizárva, hogy a reakciós, maradibb felfogású írógárda és a papság szólt közbe a Letopis köréből. Tény, hogy kérvényét visszautasították, s kénytelen volt visszautazni Bécsbe.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: mi történt volna, ha Vuk megkapja az annyira óhajtott korrektori állást? Vajon milyen irányba fejlődött volna alkotói tevékenysége? Egyáltalán alkotott volna-e tovább, vagy elveszett volna a polgári élet biztosított jólétében, avagy állását kihasználva még több művel gazdagította volna a szerb irodalmat? Fejlődés, vagy megtorpanás lett volna-e további munkássága?

Sikertelen próbálkozása nem szüntette meg későbbi kapcsolatait az Egyetemi Nyomdával. Amikor arra számított, hogy megkapja a korrektori állást, azt tervezte, hogy ott nyomtatja ki a *Danica* c. almanachjának 1827-re szóló kötetét és Dorde Arsenijević Emanuel életét (*Žitie Georgie Arsenieviča Emanuela*, 1827). Mielőtt Bécsből Pestre indult volna, levélben érdeklődött barátjától Milovuktól, hogy megegyezésükhöz híven metszetett-e Sághy ђ betűket — mert ez a betű hiányzott a betűkészletéből. Sághy azt is ígérte Vuknak, hogy könyveit olcsóbban fogja előállítani, mint bárki. (Prepiska V. 312. p.) Milovuk válaszából kiderül, hogy Sághy addig nem hajlandó betűket önteni, amíg meg nem kötik az egyezséget, de nem kell emiatt aggódnia, mivel a betűöntés mindössze néhány nap alatt elkészül, s mire a kéziratot átfésüli a cenzúra, készen is lesznek. (Prepiska IV. 228. p.) Vuk Budán csak Arsenijević kéziratára kötött szerződést, s az előfizetési felhívásokat szét is küldte (a régi helyesírással szedve, mivel az új betűk nem készültek el). A *Danicát* nem adta nyomdába, mert Sághy ígérete ellenére túl magas volt a nyomdaköltség. (Végül csak a *Danica* 1829. évre szóló kötetét nyomták Budán.)

Az említett életrajz (Žitie...) 1827 tavaszán jelent meg Arsenijević Emanuel képmásával, sok sajtóhibával. Vuk nem tartózkodott Budán amikor a könyv készült, s barátját Dimitrije Tirolt kérte meg, akinek ugyancsak könyve készült Budán, hogy felügyeljen a munkára. Mivel Tirol könyve hamarabb elkészült, mint a *Žitie*, Jovan Sterija Popovićot bízta meg a korrektori feladattal. Vuk, érthetően, nem volt megelégedve munkájával, s megjegyezte, hogy többet ne bízzon rá ilyen munkát mert nem megbízható. A *Žitie* ... tartalmilag sem volt kimagasló alkotás, de Vukot jobban elkeserítették az értelemzavaró hibák. Beigazolódott állítása, miszerint pontos szövegközlés nem jöhet létre megbízható, hozzáértő korrektori munka nélkül.

A budai Egyetemi Nyomdából került ki másik történeti tárgyú műve is. 1828-ban készült el a *Miloš Obrenović knjaz Serbii ili građa za Srpsku istoriju našega vremena* Miloš Obrenović arcképével, letisztult klasszicista címlappal. A cím németül is fel van tüntetve a címlapon. A szerzőségi adatokban Vuknak minden titulusát feltüntették: a filozófia doktora, több akadémia tagja stb. (Napisao Vuk Stef. Karadžić filosofije doktor, i učeni društva: Sanktpeterburgskoga ljubitelja Ruske Slovesnosti, Krakovskoga Tpringsko Saksonskoga za istraživanje ošač. starine i Kraljevsko-Gešinskoga član korespodent.) Mikor Vuk 1826-ban anyagi támogatást kért Miloštól rendszeres járandóság formájában — „vagy legalább 1000 ezüst forintot pillanatnyi segély címén nyomdaköltségekre", ellenszolgáltatásként azt ígérte, hogy megírja és megjelenteti Miloš Obrenović életrajzát arcképével, előbb szerbül, azután németre is lefordítaná. Szerinte be kellene tartani ezt a sorrendet, hogy elmondhassák „szerbről fordították". (Prepiska, IV. 103 p.) Erre a levélre választ ugyan nem kapott, az életrajz, vagy adalék a korabeli szerb történelem írásához, 1828-ban mégis megjelent. A tipográfiailag szépen megszerkesztett kötet könyvészetileg valóban reprezentatív kiadvány. Tartalmilag annál több elmarasztalás hangzott el róla. Sokan támadták miatta a szerzőt, akit a történelem meghamisításával vádoltak — pedig ő „csak elhallgatott" bizonyos dolgokat...

Szórakoztató almanachja, a *Danica* kiadása csak részben tartozik Vuk és az Egyetemi Nyomda kapcsolatához. A megjelent öt évfolyam előfizetési felhívásai felváltva jelentek meg Bécsben és Budán. Az 1826-os évi kötetre Bécsben (még 1825. aug. 1-jén), az 1827-esre Budán (1826. aug. 16-án), mert azt remélte, hogy ott olcsóbban fogják kinyomtatni az Egyetemi Nyomdában, az 1828-as évre Bécsben (1827. szept. 23-án), az 1829-es évre Pesten (1828. május 15.) — amelyben az ígérte, hogy a novemberi pesti vásáron már kapható lesz a kalendárium. Az előbbi évfolyamok tartalmához híven az „olvasók kérésére" tartalmazni fogja a magyarországi és környékbeli országok vásárainak jegyzékét. Az előfizetési felhívás szövegéből megtudjuk, hogy az előfizetők kedvezményben részesülnek, s az előfizetők gyűjtőit külön jutalomban részesítették: minden tizedik előfizető után egy ajándék kötetet kaptak.

Az 1830, 31, 32 és 33-as évre nem jelent meg a kalendárium. 1833-ban, amikor kiadta népdalgyűjteményeinek 4. kötetét, jelezte ismét, hogy a *Danica* újra megjelenik az 1834. évre. Ez a kötet is Bécsben látott napvilágot. Több kötet nem jelent meg, mert „megszűntek az okok ami miatt megindította".

1829 után az Egyetemi Nyomda jelentősége hanyatlásnak indult a szerb irodalom terjesztésében, mivel privilégiumát nem újították fel. Nyomtatott ugyan „illír" könyveket, de vezető szerepét lassan át kellett adnia más nyomdáknak.

Az 1830-as évek elején Vuk már Miloš Obrenovićot igyekezett meggyőzni, hogy létesítsen nyomdát Szerbia területén. Nyomdaalapítási elképzeléseit előbb nagy tervvel kezdte; papírmalom működésétől a könyv végső megformálásáig több műhelyt javasolt megvételre. Később már csak azt sugallta: vegyenek legalább cirill betűkészletet és egy sajtót. Ez nem kerülne sokba és egyelőre kielégítené a nyomtatás szükségleteit (Prepiska, II. 80 p.). 1832-ben Vuk kezdeményezésére megvalósult, s a „knjaževska tipografija" elkezdte a munkát. Eleinte körülményesen, a cenzúra miatt csak nehezen tudott bármit is kiadni, és amit nyomatott, azt sem Vuk eszméinek szellemében készítette. Ez a nyomda tehát Vuk kezdeményezésére létesült, de korántsem jelentette eszméinek, helyesírásának a diadalát. A végső győzelemig csak jóval később jutott el ...

CSÁKY S. PIROSKA

Iparosok naptára. 1843. Egy megvalósulatlan kísérlet. A szegedi Grün nyomda legnépszerűbb terméke a *Magyar, és Erdély országi új és ó kalendáriom* volt. Az elsőt 1804-ben adta ki Grün Orbán, a nyomdaalapító. Évtizedeken át rendszeresen jelentek meg a naptárak,[1] hamarosan 40-50 ezres példányszámot elérve.[2] 1843-ban határozta el Grün János, hogy kiadja az *Iparosok naptárát*, terve nem valósult meg, mert nem tudta engedélyeztetni az elképzelései szerint megszerkesztett első évfolyamot. Jóllehet, a nyomda működésével foglalkozó tanulmányok Grün két újságalapítási kísérletéről is tájékoztatnak, erről a próbálkozásáról nem olvashatunk.[3]

Táncsics Mihály *Életpálya vagy emlék-iratok* című művében részletesen ír a vállalkozásról.[4] A memoár idézett fejezetéből kiderül, hogy Táncsics – bár életkörülményeinek jelentős javulását várta a szegedi munkától – sejtette, hogy vidéken sem bújhat ki a cenzúra ellenőrzése alól.

„Ilyenek valának körülményeim, midőn a szegedi nyomdász Grün János fölkeresett arra szólítván föl, hogy vállalnám föl azt általa kiadni szándékolt: » Iparosok naptára « szerkesztőségét. Én örömmel ajánlkoztam, de a mellett kötelességemnek éreztem őt jó eleve arra figyelmeztetni, hogy nekem a censura ellenségem, s annyi akadályt fog elém gördíteni, hogy a vállalat személyem miatt sükerre nem igen számithat. Ezt ő nem akarta hinni. De utóbb azt irta, hogy ha a budapesti censura ellenségem, az ne csüggeszszen, mert ő majd a szegedi censorral vizsgáltatja meg a kéziratokat, ha Budapesten meg nem engednék. Ebben megnyugodtunk, következőleg szerződtünk is; melynek értelmében 200 pforint évi fizetésem leendett; azon fölül hogy érdekemben legyen a naptár évrül évre minél jobbá tenni, bizonyos számu példányokon kivül a tiszta jövedelembül engem 25 százalék fog illetni."...

„Az első évi naptárba való czikkek készen voltak. Elküldém Grünnek Szegedre, és ő sietett az ottani Katona [Dénes][5] nevü censorhoz adni, de a ki belőle oly sokat kitörölt (utasitása levén már erre Budárul), hogy nem leendett érdemes akként adni ki, hanem Grün ur kénytelen volt azt a budai censuracollegium elé fölterjeszteni azon reményben, hogy ez majd törlés nélkül megengedni. Itt a mi naptárunkat huzták halasztották. Hiában másztam meg sokszor a budavárhegyet; hiában sürgettem az elintézést, csak késett, mig végre, mikor azon évre kiadni már késő lett, érkezett a határozat, hogy annak kihagyásával, mit a szegedi censor kitörölt, sajtó alá adathatik. E közben a vidéki censorokhoz azon utasitó parancs küldetett, hogy naptárt nem szabad nekik censurálniok, hanem minden naptárt a budai collegiumhoz kell censurálás végett fölterjeszteni. Valóban adatott-e ki ily rendelet, vagy csak a szegedi censor által hirdettették ezt ámitásul, s csak irányomban-e? nem tudhattam meg.

Én eleinte abban a hitben éltem, hogy ha nem is az én kedvemért, de Grün iránti méltányosságbul kedvezésbül a szegedi censor megengedi, de csalódtam. Kézzelfogható volt, hogy ha Grün ur más valakit hivott volna meg szerkesztőül, a naptár akadálytalanul jelenhetett volna meg; tanácsoltam is neki, hogy igy cselekedjék, de ő ugy volt meggyőződve, hogy éppen csak én fogom a naptárt olyanná szerkeszthetni, milyenné ő óhajtotta. S nemcsak előbbi munkáimbul következtetheté, hogy főkép én teremthetem meg olyanná, hanem még inkább azon czikkeim győzték őt meg arrul, miket éppen az első évi folyamba szántam, s azok közt főleg a programszerü előszó, melyhez a naptárnak állandó czímképét is mellékeltem, mely a polgári társaság három nagy osztályát ábrázolta: tudniillik: az úgynevezett urak (értelmiség) kézművesek és földmivelők osztályát; magyaráztam, hogy iparosok, azaz iparkodók alatt nem csak azokat érteni, kik mind a maguk egyéni és családi, mind pedig közvetve a haza jobb létének megteremtésén iparkodnak; kifejtém, hogy a mi hazai viszonyaink között nálunk az az ipar, mit e néven értünk, soha sem születhetik meg, mig a földbirtokos osztály csak élvezni tud és törekszik, de fekvő javakbul annyi hasznot huzni nem képes, mennyit azokbul meriteni lehetne, és azon kevés hasznot is nem a hazában költi el, hanem idegen országok készitményeire vesztegeti; mig a földmivesek tulajdon birtokot nem szerezhetnek.

És éppen az volt fő oka, hogy iparos naptárunkat gátolták, megjelenhetését akadályozták, mivel nem akarták, hogy annak alap okát fejtegessem, miért vagyunk mi annyira hátra, holott a független, gazdag nagy nemzetekkel egy sorban állhatnánk."

[1] Reizner János: *Szeged története. 3. kötet.* Szeged, 1900. 350. p.

[2] Novák László: *A nyomdászat története. V. könyv: 1801—1867.* Bp., 1928. 74. p.

[3] Szabó Ferenc: *A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből (1801—1848).* Magyar Könyvszemle, 1970/4. 343—349. p.

[4] Táncsics Mihály: *Életpálya vagy emlék-iratok.* Pest, 1873. 151—154. p.

[5] Reizner, Im: 349.

Táncsics tisztában volt tehát azzal, hogy forradalmi programja ütközni fog a cenzúrával, s azt is jól gyanította, hogy a naptárakra előírt új engedélyeztetési eljárás csak ürügy. Azt viszont nem vette figyelembe, hogy a Grün nyomda és a cenzúra kapcsolata sem volt konfliktusmentes. Ezért gondolhatta, hogy a szegedi nyomda szabad fóruma lesz gondolatainak, együttműködésük hosszabb időre szólhat, „mert ha majd a naptár nagy kelendőségnek örvend, más munkákat is készitvén, a kiadó Grün azokat is megveszi".

A sikertelen naptárkiadási kísérlet ellenére sem szűnt meg a kapcsolat Táncsics és Grün János között, hisz' a sajtószabadságról vallott nézeteit[6] is megkísérelte Szegeden kiadatni.[7] A szabadságharc idején (1849) a *Tiszavidéki Ujság* című politikai lapban is publikált Táncsics, Grün nyomtatta ezt a hetenként kétszer megjelenő lapot. Az újság címét egy háromalakos grafika köré szedték, a metszeten az egymással „szövetkező" földműves, úr (értelmiségi) és kézműves szimbolikus figurája látható, ahogy azt Táncsics az *Iparosok naptára* állandó címképeként tervezte.

NAGY ERZSÉBET

Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára. 1916-ban a berlini egyetemen magyar szeminárium alakult, amelyet rövidesen tanszékké, majd Magyar Intézetté bővítettek. Gragger Róbert, a kiváló hungarológus és kultúrpolitikus, a Magyar Intézet alapítója, az egyetem első magyar professzora, 100 éve született. Ez az évforduló adott alkalmat a berlini Humboldt-Universität hungarológiai és finnugor tanszékén az egykori berlini Magyar Intézet, e fontos hungarika gyűjtemény iratanyagának rendezésére. Az Intézetre vonatkozó iratok szétszóródtak: egy részüket Farkas Gyula professzor a háború után magával vitte az NSZK-ba, másik része ma is Berlinben van Szent-Iványi Béla professzor hagyatékában, de mindeddig nem hozzáférhető, ezen kívül a tanszéken is található tetemes mennyiségű iratanyag és levelezés. A könyvtár ezzel szemben majdnem teljes épségben megmaradt, és ma is tanszéki könyvtárként működik.

Gragger 1916-ban kezdte meg a szakkönyvtár felállítását, mégpedig úgy, hogy saját könyveinek egy részét beolvasztotta a könyvtárba. Erről tanúskodik a könyvtár leltárkönyve, melyben az első évben gyakran szerepel a bejegyzés: „Geschenk des Professors Gragger". A leltárkönyvből állapítható meg a többi beszerzési forrás: sok kötetet ajándékozott a Nemzeti Múzeum (Széchényi Könyvtár), a Tudományos Akadémia, egyetemi könyvtárak, kiadók, különböző magánszemélyek. Gragger a pesti Ranschburg Gusztáv-féle antikváriumot is megbízta könyvek megvételével.[1] Finnországból, sőt halála előtt még a Szovjetunióból is szerzett könyveket.

Az újonnan létesített könyvtár alapját két fontos könyvgyűjtemény képezte. 1917-ben került a Magyar Intézethez az 1842-ben Berlinben alapított Magyar Diákok Egyesületének (Bund Ungarischer Hochschüler) és a hozzá kapcsolódó Magyar Könyvtárnak (Ungarische Bibliothek) mintegy 1100 kötete. A Magyar Könyvtárat a diákok maguk gyűjtötték össze annak érdekében, hogy tanulmányaikhoz segítséget nyújtson, később jelentős adományokkal, köztük Kossuth, Vörösmarty és Bajza saját kezű bejegyzéseit tartalmazó kötetekkel szaporodott. 1844-től a berlini egyetemi könyvtárnak adták át, ahol egy a diákok által választott könyvtárőr segítségével, külön, „Magyar Könyvtár"-ként kezelték. Az egyesület fontos dokumentuma a berlini magyarok emlékkönyve, melybe minden magyar, aki az egyesület tagja volt, vagy Berlinben járva hozzájutott, beírta a nevét. Az emlékkönyvet ma is a tanszéken őrzik. 1848-ig 281 bejegyzést találunk, ma több, mint 2000-nél tartanak. Ebben az érdekes autográf

[6] TÁNCSICS Mihály: *Sajtószabadságrul nézetei egy rabnak*. Lipcse, 1844.

[7] TÁNCSICS: *Életpálya*. 155. p.

[1] KERESZTURY Dezső emlékezése berlini tartózkodására. (Déry Tiborral való kapcsolatára, berlini találkozásaikra.) Az interjút 1987. május 11-én készítette Botka Ferenc, akinek ezúton mondok köszönetet szíves segítségéért. (Petőfi Irodalmi Múzeum, hangtár 286. számon.)

aláírásgyűjteményben sok kiemelkedő ember: művészek, írók, politikusok aláírása szerepel. Gragger e könyvgyűjtemény megszerzésével kívánta a német fővárosban a reformkorban kialakult magyar kultúrpolitikai hagyományokat feleleveníteni.[2]

A másik jelentős forrás, a hallei egyetemi könyvtártól 1921-ben 99 évre kölcsönbe átvett ún. „Bibliotheca Nationis Hungariae". Ennek a könyvtárnak a gyökerei wittenbergi tanárok és diákok 17. századi könyvgyűjteményéig nyúlnak vissza. A könyvtárat Cassai (Kassai) Michaelis György (1640 - 1725) protestáns emigráns, wittenbergi egyetemi tanár alapította. Halála után az állomány magyar diákok ajándékaival szaporodott tovább. 1755-ben sikerült megvenni Rotarides Mihálynak (1715—1747), a magyar irodalomtörténetírás egyik úttörőjének hagyatékát, mely értékes kéziratokat is tartalmazott. Mikor a wittenbergi egyetem megszűnt, a könyvtár 1823-ban Halléba került, ahol a diákok tanulmányaikat folytatták. 1890-től a hallei egyetemi könyvtár gondozta a gyűjteményt, melynek Gragger mintegy negyedét, csak a magyar vonatkozású anyagot vette át.[3]

A könyvtár felépítését, rendszerét Graggernek a berlini Tudományos Intézetről szóló cikkéből rekonstruálhatjuk.[4] A könyvtár elsősorban hungarológiai szakkönyvtár volt, az Intézetben folyó oktató és kutató munka megkönnyítésére szolgált. Gyűjtőkörébe tartozó tudományterületek a nyelv- és irodalomtudományon, a történettudományon kívül az országismeret, állam- és jogtudomány, nemzetgazdaság, művészet és néprajz voltak. A könyvtár könyv-, valamint folyóirat- és hírlapgyűjteményből állt. Gragger tanulmányában részletesen beszámol az állomány összetételéről. A nyelvtudományt a magyar és a többi finnugor nyelvvel kapcsolatos művek képviselték, gyűjtötték ezen kívül a magyar nyelvkönyveket és tankönyveket is. Az irodalomtörténet három fő csoportra osztható fel: az elsőt képezték az irodalomtörténeti kézikönyvek, bibliográfiák és a tanulmányok. A második részben gyűjteményes kötetek, többek között a magyar klasszikusok művei kaptak helyet. A harmadik részben kronologikus sorrendben felállítva a szépirodalom következett. A történeti részben helyt kaptak munkák a magyar történetírás köréből, forrásművek és időrendben politika-, kultúra- és gazdaságtörténeti művek. A művészet a magyar népművészet, zene, építészet és régészet tárgyköréből tartalmazott műveket. A jogtudományhoz az önálló műveken kívül rendeletek gyűjteménye is kapcsolódott, rendelkezésre álltak ezen kívül államtudományi, nemzetgazdasági, iskola- és egyházüggyel foglalkozó könyvek is. Az országismereti rész értékes térképgyűjteményt is magába foglalt. A folyóiratgyűjtemény kb. 200 bekötött kötettel rendelkezett, gyűjtötte a legfontosabb általános, nyelvtudományi, irodalomtörténeti, jogi, gazdasági és szociológiai folyóiratokat. Az olvasóterembe naponta kb. 30 féle különböző napilap érkezett a történelmi Magyarország egész területéről. A könyvtár nagysága Gragger halála után, 1926-ban kb. 22 000 kötet volt.

A könyvtár folyamatosan tovább gyarapodott, s az Intézetben 1928 és 1936 között lektorként, majd könyvtárosként működő Keresztury Dezső az állományt mintegy 35 000 kötetre becsülte.[5] A háborút sikerült az akkor már 40 000 kötetet számláló könyvtárnak nagyobb veszteség nélkül átvészelni.[6] Az 1945 utáni anyagról betűrendes és szakkatalógus áll rendelkezésre, ma mintegy 60 000 kötet van a

[2] SZENT-IVÁNYI Béla: *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarnkunde an der Berliner Universität.* = Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin. Beiheft zum Jubiläumsjahrgang. (IX.) 1959/60. 48. o.

SZÁSZ Gerő: *A berlini magyar könyvtár érdekében.* = Szépirodalmi Közlöny 1858. 2082-83, 2102-2105. Itt köszönöm meg Fried Istvánnak, hogy a könyvtárról szóló egyik legelső tudósításra felhívta figyelmemet.

[3] SZENT-IVÁNYI: I. m. 55. o.

BUCSAY Mihály: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban.* Budapest, 1941. 8 9. o.

[4] GRAGGER, Robert: *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin.* = Weltpolitische Bildungsarbeit an Preußischen Hochschulen. Berlin, 1926. 47—58. o.

[5] KERESZTURY Dezső. ld. 1. jegyzet.

[6] *Bestände der Fachbibliothek Finno-Ugristik der Universitätsbibliothek Berlin.* Auswahlkatalog. 1—3. Geschichte. Bearb. v. Edward ROY. Einleitung v. Paul KÁRPÁTY. = Schriftenreihe der Universitätsbibliothek Berlin. Nr. 47. I. o.

hungarológiai és finnugor tanszék könyvtárában. 1984 óta folyamatosan jelenik meg füzet alakban a könyvtár fő gyűjtőköreinek anyagából összeállított katalógus, a tervek szerint egy-egy füzet egy-egy tudományterületről válogat majd.[7]

Gragger Róbert 1887. november 5-én született Aranyosmaróton (ma Zlaté Moravce, Csehszlovákia) félig német, félig magyar eredetű családban. Ez a nagyon fiatalon, 1926. november 10-én elhunyt tudós és kultúrpolitikus rendkívül sokat tett a német – magyar kulturális kapcsolatok fejlesztése érdekében.

Mivel kétnyelvű családból származott, érdeklődése a német nyelv, a német kultúra iránt adott volt. 1905 és 1909 között az Eötvös Kollégiumban tanult magyar, német és francia szakon. Tanárai és későbbi tudományos munkájában példaképei voltak Heinrich Gusztáv, Riedl Frigyes és Katona Lajos.[8] Rövid ideig középiskolai tanárként dolgozott, majd a polgári iskolai tanárképző intézetben tanított. A Klebelsberg Kunó-féle kultúrpolitika jegyében 1916-ban került sor a berlini egyetemen magyar szeminárium megalapítására, Gragger ez időtől dolgozott Berlinben.[9] 1917 októberében a szemináriumot Magyar Intézetté alakították át, majd finnugor tanszékkel egészítették ki. Graggert 1921-ben nevezték ki a magyar nyelv és irodalom rendes professzorává.[10] A berlini Magyar Intézet tevékenysége igen sokrétű volt. Egyrészt szemináriumokat, előadásokat tartottak itt, másrészt információkat, felvilágosításokat adtak különféle tudományos kérdésekkel kapcsolatban a hozzájuk forduló kutatók és érdeklődők részére. Ehhez nyújtott segítséget a könyvtár is. Gragger másik kiemelkedő tette a kultúrpolitika terén a Collegium Hungaricum megalapítása 1924-ben.[11] Gragger modern kifejezéssel élve tudományos menedzser is volt, hiszen felismerte, milyen nagy jelentőségű, hogy a fiatal kutatók külföldön is szervezetten képezhessék tovább magukat. Gragger magára vállalta az összes ezzel kapcsolatos feladat koordinálását, kezdve az épület kiválasztásától, a berendezéssel összefüggő anyagi kérdések megoldásán át az oktatás megszervezéséig, sőt az egyes hallgatók előmenetelét, kutatási területeit is figyelemmel kísérte.[12] „A Collegium mint „graduate college" legfőbb céljának tekinti, hogy hazánk új szellemi arisztokráciájának kiművelésére használja fel a Németországban felhalmozódott kulturális energiákat, lehetőségeket." – írta Gragger Klebelsberg Kunónak 1924. szeptember 2-án Hágából.[13]

Nem választhatók el egymástól Gragger tudományos és pedagógiai munkássága, valamint szervezői tevékenysége. Ez a rendkívül sok energiával, sokirányú érdeklődéssel és tehetséggel bíró ember mindhárom téren jelentőset alkotott. Mindig szorgosan kutatta fel a német és a magyar irodalom kapcsolódási pontjait, vizsgálta a köztük lévő párhuzamokat, illetve kölcsönhatásokat. 1909-ben megjelent doktori disszertációjának témája Beck Károly és a német politikai költészet volt.[14] Beck, a magyar származású német költő 1848 előtt a magyar puszták idealizáló verseivel, politikai és szociális indíttatású műveivel vált német nyelvterületen népszerűvé. Doktori értekezésében Gragger kimutatja a Lenau és Beck, valamint a Heine és Beck közti életrajzi, költői tematikabeli párhuzamokat. Természetesen nyomatékosan kiemeli, hogy Beck költői kvalitásait tekintve nem egyenrangú velük. Érdekes megemlíteni Beck kapcsolatát Petőfivel. Beck a *Frische Quellen* c. folyóiratban megjelentette néhány Petőfi-fordítását és tervezte további versek átültetését is, de Petőfi maga kérte – s ebben kritikáját juttatja finoman kifejezésre – „Önnek nem szabad engem fordítania, igazi költő nem fordíthat

[7] I. m.

[8] Bessenyei Ákos: *Gragger Róbert*. Budapest, 1944.

[9] Becker, C. H.: *Robert Gragger*. Eine Gedächtnisrede. Gehalten in der Alten Aula der Berliner Universität. + Bibliographia Graggeriana. = Ungarische Jahrbücher 1927. 1–32. o.

Szekfű Gyula: *Gragger Róbert művelődésünk történetében*. = Minerva 1927. VI. évf. 28–42. o.

[10] Farkas Gyula: *Gragger Róbert emlékezete*. Kiadja az Eötvös-Kollégium volt Tagjainak Szövetsége. Pécs, 1927.

Magyary, Zoltán von: *Robert Gragger als Wissenschaftspolitiker*. Berlin–Leipzig, 1927.

[11] Gragger, Robert: *Die Auslandstudien und Ungarn*. = Nord und Süd, 1918. Jan. 61–67. o.

[12] Gragger Róbert levelezése Klebelsberg Kunóval. OSZK Kézirattár.

[13] Gragger Róbert Klebelsberg Kunóhoz. Hága, 1924. szeptember 2. OSZK. Kézirattár.

[14] Gragger Róbert: *Beck Károly és a német politikai költészet*. Budapest, 1909.

más költőt, ez nem az én versem többé."[15] (Egy konkrét Beck fordításra vonatkozik.) Disszertációjának kéziratos jegyzetei, egyébként sok más publikálatlan Gragger-kézirattal együtt, a Humboldt-Universität hungarológiai tanszékén találhatók.

Gragger tervbe vette a magyarországi németség irodalmának feldolgozását, egy irodalomtörténet megírását Mária Terézia korától kezdve a 20. század elejéig, de csak az 1848-at megelőző rész, a *Vormärz* jelent meg 1914-ben. Mivel a német nyelv ismerete Magyarországon széles körben volt elterjedt, valamint az Ausztriához fűződő szoros gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok következtében a német nyelvű irodalom szerepe, befolyása nálunk mindig nagy jelentőségű volt. A munka egyes részleteiben Gragger foglalkozik a német színházakkal, a német nyelvű sajtóval, az irodalomközvetítő személyek, például a magyar származású, de németül író költők, írók szerepével.[16]

Irodalomtörténeti forrástanulmányok című művében a Peleskei nótárius alakjának fejlődését kíséri végig a magyar irodalomban, kezdve Berzsenyi Pontyiján, majd Gvadányinál, Gaál Józsefnél és Kisfaludy Károlynál folytatva egészen a legújabb korig. Bebizonyítja, hogy egy irodalmi mű esztétikai értéke nem a téma egyediségétől függ, hanem a téma alkotói feldolgozásától. A műelemzés szempontjából rendkívül fontosnak tartja a források, az átvett motívumok tanulmányozását. A filológiai összehasonlítás célja a mű esztétikai értékeinek megítélése és a mű lehető legtökéletesebb megértése.[17]

Szerkesztői tevékenységének egyik legfontosabb mozzanata az 1919-ben alapított „Ungarische Bibliothek" sorozat, melynek törekvése, hogy a magyar szellemi élet legkülönbözőbb területein megjelenő publikációkat németül a külföld számára hozzáférhetővé tegye. Ebben a sorozatban jelent meg például Bartók tanulmánya a magyar népdalról, ami azért jelentős, mert Bartók akkor még itthon a támadások keresztttüzében állt.[18] Gragger másik kiemelkedő tette az *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóirat elindítása volt, melyet haláláig szerkesztett. A művészet, filozófia, pedagógia, nép- és országismeret, nyelvtudomány, nemzetgazdaság és szociológia tudományköréből jelentek meg itt tanulmányok. Rendkívül fontos rovata volt a könyvszemle, amelynek rövid kritikai cikkei, ismertetései minden lényeges kiadványról beszámoltak. A könyvtárfejlesztés számára sem volt elhanyagolható, hogy az ismertetési példányként megkapott kötetek a könyvtárat gyarapították.[19] Gragger egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a magyar tudomány nyelvi izoláltságát megszüntesse, s ezáltal hozzájáruljon a népek egymással való jobb megismertetéséhez és egymás jobb megértéséhez, mert mint az *Ungarische Jahrbücher* programját körvonalazó cikkében írja, a világháború egyik okát a népek egymást nem ismerésében és az ebből fakadó félreértésekben látja.[20] A napi politikai események értékelésétől azonban mindig távol tartotta magát, szilárdan hitt a humanizmus eszméiben.

1922-ben kiadta a magyar nyelvű *Anthologia Hungarica* című versgyűjteményt, mely a leghíresebb magyar költők néhány versét tartalmazza, kezdve Balassitól egészen Kosztolányiig, Babitsig és Adyig.[21] Gragger meglepően tisztán látta a korabeli költészet fő vonulatait, erről tanúskodik nem publikált előadása is, mely szintén a Humboldt-Universitäten található. Már 1919-ben, röviddel Ady halála után, amikor még az Ady értékelése körüli viták folytak, leszögezi, hogy bár Adynak sokan vetették szemére, hogy idegen hatások alatt áll, mégis költészete erősen kifejlett költői egyéniséget mutat és mélyen gyökerezik a magyar életben és a magyar tájban. Szimbolista kifejezésmódjával, a lírai benyomások impresszionista visszaadásával, a szerelem modern ábrázolásával, az elmaradott magyar viszonyokat

[15] I.m. 59. o.

[16] GRAGGER, Robert: *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn.* Von Maria Theresia bis zur Gegenwart. I. Vormärz. Wien, 1914.

[17] GRAGGER, Róbert: *Irodalomtörténeti forrástanulmányok.* Budapest, 1916.

[18] BARTÓK, Béla: *Das ungarische Volkslied.* Versuch einer Systematisierung der ungarischen Bauernmelodien. Mit 320 Melodien. Deutsche Übersetzung der Liedertexte von Hedwig Lüdeke. Berlin—Leipzig. 1925. = Ungarische Bibliothek, Reihe I. Bd. 11.

[19] KERESZTURY Dezső. Ld. 1. jegyzet.

[20] GRAGGER, Robert: *Unser Arbeitsplan.* = Ungarische Jahrbücher 1926. 1—8. o.

[21] *Anthologia Hungarica. — Kiad. Robert Gragger. Leipzig, 1922.*

ostorozó és ezáltal újfajta patriotizmust hordozó verseivel Ady a 20. század eleji magyar költészet egyik korszakalkotó megújítója.[22] Gragger Ady és kortársainak költészetét a társadalmi-történeti illúzióvesztés szükségszerű következményének tekinti, csak csodálhatjuk máig is érvényes ítéleteit a korabeli magyar költészet, így például az expresszionizmus és a modernizmus egymástól való elhatárolását illetően.[23]

Gragger nagy érdeme az 1922-ben felfedezett *Ómagyar Mária-siralom* szövegének német és magyar nyelvű publikálása, a hozzá kapcsolódó tanulmányban foglalkozik a felfedezés körülményeivel, a kézirat eredetével, a magyar író személyével és méltatja a Mária-siralom irodalomtörténeti jelentőségét.[24]

1923-ban az ő válogatásában látott napvilágot egy német nyelvű Petőfi-kötet. Németül írt utószavában fogalmazza meg a kötet célját: a „Petőfi-jelenséget", a „természeti tüneményt", az „abszolút lírikust" akarja közelebb hozni a német olvasóhoz. Mint írja, a válogatásnál inkább az újabb fordításokat vette figyelembe, a régebbiek hiányosak voltak, néhány fordítást pedig, így Hedwig Lüdekéét, Ludwig Fuldáét és Lorenz Landgrafét ő tette először közzé.[25] *Die jüngste ungarische Dichtung* című előadásában Gragger kifejti, hogy Petőfi a világirodalom egyik legtöbbször félremagyarázott és félreértett költője. Romantikus életű szabadságharcost, hőst, egy egzotikus vidék fiát látták benne. Itt utal Gragger a fordítások problematikájára, arra, hogy a fordításnál az eredeti szöveg óhatatlanul csorbát szenved, veszít hatásából. Petőfi fordításainál is ez a helyzet, mert bár rendkívül sokat fordították és Aranyhoz és Vörösmartyhoz képest még ő fordítható viszonylag a legkönnyebben, mégis sok a félreértés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbiaknak nem lenne világirodalmi értékük — írja Gragger — csak azért, mert „lefordíthatatlanságuk" miatt Magyarország határain kívül nem tudtak népszerűségre szert tenni.[26]

A magyar irodalom német nyelvterületen való megismertetésében a következő lépés az 1926-ban megjelentetett, általa válogatott és jegyzetekkel ellátott *Ungarische Balladen* kötet, mely széles közönség számára tette ismertté a magyar balladát.[27] A háromkötetes *Bibliographia Hungariae* szorgalmazója és szerkesztője is Gragger volt. Ez a bibliográfia a Magyarországról szóló, vagy magyar vonatkozású nem magyar nyelvű irodalmat tartalmazza.[28]

Az összehasonlító irodalomtörténet számára a német—magyar irodalmi kapcsolatok felkutatása, a forrástanulmányok igen jelentősek. Gragger nem csak a Németországból hazánkba irányuló hatásokkal foglalkozott, figyelme kiterjedt a német irodalom felé küldött magyar impulzusokra is. Mivel lehetetlen lenne valamennyi e témakörrel kapcsolatos tanulmányát részletesen ismertetni, a következőkben csak a jelentősebbeket kívánjuk kiemelni.

Lenau és Fontane kapcsolata azért fontos, mert Fontane Lenau által szerette meg Magyarországot és Magyarországról alkotott képe több regényében tükröződik. Fontane *Irrungen, Wirrungen* és *Der Stechlin* című regényeiben feltűnnek magyar mellékszereplők, sőt *Graf Petőfy* címen magyar tárgyú regényt is írt. Gragger Fontane természeti lírájában Lenau hatását véli felfedezni. Fontane, „a német realista regény klasszikusa" rajongott ezért az „egyéni és világfájdalom szkeptikusan lemondó költőjéért" — írja. Sok versében utánozta a Lenau-i balladák melankóliáját, Lenau kedvelt

[22] GRAGGER, Robert: *Die jüngste ungarische Dichtung*. Vortrag gehalten in der Deutschen Gesellschaft. Berlin, 1919. XII. 15. Megjelenés alatt.

[23] TARNÓI, László: *Robert Gragger*. Versuch eines Porträts des Gelehrten und Wissenschaftsorganisators. Előadás a Gragger 100. születésnapjának tiszteletére 1987. novemberében Berlinben rendezett tudományos tanácskozáson. Megjelenés alatt. [Berliner Beiträge zur Hungarologie] A cikk szerzőjének ezúton köszönöm, hogy kéziratába betekintést nyerhettem.

[24] GRAGGER, Róbert: *Ómagyar Máriasiralom*. = Magyar Nyelv, 1923. 1—13. o.
u.a. németül: *Eine altungarische Marienklage*. = Ungarische Bibliothek, 1923. Reihe I. Bd. 7.

[25] PETŐFI, Alexander: *Gedichte*. Auswahl und Nachwort v. Robert Gragger. Leipzig, 1923.

[26] Gragger fentebb idézett eddig publikálatlan előadása: *Die jüngste ungarische Dichtung*. (ld. 22. jegyzet.)

[27] *Ungarische Balladen*. Übertragen von Hedwig LÜDEKE. Ausgewählt und erläutert von Robert GRAGGER. Berlin—Leipzig, 1926.

[28] *Bibliographia Hungariae*. Hrsg. Robert GRAGGER. Bd. I—III. Berlin, 1923—1927.

versformáját.[29] Gragger még más magyar hatásokat is kimutat Fontanénál. Fontane Arany *A rab gólya* című versét Kertbeny Károlynak, a magyar irodalom németországi népszerűsítőjének fordításában ismerte meg. Gragger összeveti Arany versét (címe a német fordításban: „Der gefangene Storch) Fontane „Der Kranich" című versével. Arany allegorikus verse a Világos utáni Magyarországot és a költő tehetetlenségét, megkötöttségét ábrázolja, Fontaneé saját életére vonatkozik. Tematikájukban, technikájukban rokon versek ezek, a különbségek a két költő eltérő lelki alkatából, helyzetéből erednek. Mai szemmel nézve feltűnik azonban — s ez áll Gragger más ilyen jellegű komparatisztikai tanulmányaira —, hogy Gragger összehasonlításaiban nem tesz különbséget tudatos átvétel és az érzelmek, szituációk hasonlóságából eredő tipológiai párhuzamok között. Gragger véleménye szerint Fontane sokat tanult a magyar ballada mesterétől, sőt rajta keresztül jutott el a magyar népballadák tanulmányozásához. Egy híres székely balladát, a *Barcsait* a *Graf Petőfy*ben a közelgő katasztrófa előérzetének érzékeltetésére használ fel.[30]

Gragger a Németországban nagy népszerűségnek örvendő Jókai fordítóinak ismertetésén kívül[31] behatóan foglalkozott másik nagy regényírónk, Jósika németországi fogadtatásával is. Az *Abafi* német folyóiratokban megjelent ismertetéseit tárgyalva arra a meggyőződésre jut, hogy a kritikák alapjában véve pozitívak, dicsérik a fordítót, mert a regény nemzeti jellegét híven átmentette és az írót, mert a hős morális fejlődését hitelesen és meggyőzően ábrázolta, csak a történeti elemek halmozását tartják helyenként soknak és néhány leírást túlzott részletességük miatt unalmasnak.[32]

Egy másik tanulmányában Gragger azt a következtetést vonja le, hogy Karl Holtei német regényíró és számos színdarab szerzőjének regénye, a *Der letzte Komödiant*nak keletkezéséhez jelentősen hozzájárult Gyulai Pál *Az öreg színész* című novellája, melyet Holtei *Ein alter Schauspieler* címen német folyóiratban olvasott. Gragger utal arra, hogy Goethe *Wilhelm Meister*je nyomán divatba jöttek a vándorszínész-életrajzok, s Goethe művének hatása érezhető Holtei regényében is. A történet kerete és magva Gyulai novellája nyomán jött létre, az egyes részletek, epizódok, valamint az elméleti kitérők alapanyagát Holtei saját életéből, saját színészi élményeiből merítette.[33]

Szövegkritikai alapokon nyugvó tanulmánya *Mischka an der Marosch* Vörösmarty és Lenau kapcsolatával foglalkozik. Mivel Lenau tudott magyarul és érdeklődött a magyar irodalom iránt, Gragger feltételezi, hogy olvasta Vörösmarty *Szép Ilonkáját*. Az idős apával egyedül élő lány csendes tragédiája, a vadász motívuma, Lenau költeményében is szerepel, sőt a *Mischka an der Marosch* meseszövésben, a részletek kidolgozásában is függ a *Szép Ilonkától*. Gragger véleménye szerint azonban, „Vörösmarty költeménye minden tekintetben fölötte áll a Lenauénak", „Vörösmartynál mindvégig uralkodik az elhallgatás művészete", míg „Lenau minden érzelmet kimond és ezáltal sokat veszít hatásából".[34]

Összefoglalólag elmondhatjuk, hogy Gragger működése mind a német, mind a magyar nép számára igen jelentős. Pedagógusi, tudósi tevékenysége, kiadói, szerkesztői munkássága mellett a magyar irodalom németországi megismertetőjeként, propagátoraként alkotott maradandót, adott követendő

[29] GRAGGER, Robert: *Lenau és Fontane*. Budapest, 1912.

[30] GRAGGER, Robert: *Ungarische Einflüsse auf Theodor Fontane*. = Ungarische Rundschau, 1912. 220—224. o.

[31] GRAGGER, Robert: *Jókai und seine Übersetzer*. = Ungarische Jahrbücher, 1925. 305—307. o.

[32] GRAGGER, Robert: *Die Aufnahme Nikolaus Jósikas in der deutschen Literatur*. = Ungarische Jahrbücher, 1926. 122—127. o.

[33] GRAGGER, Robert: *Paul Gyulais Einfluß auf Karl von Holtei*. = Ungarische Rundschau, 1916. 272—277. o.

[34] GRAGGER, Róbert: *Mischka an der Marosch*. Vörösmarty hatása Lenaura. = Philológiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről. Szerk.: GRAGGER, Róbert. Budapest, 1912. 208—227. o.

példát az utókor számára. Gragger egész életművével hozzájárult a német—magyar kulturális kapcsolatok fejlődéséhez, a két nép egymáshoz való közeledéséhez. Mivel a berlini hungarológia megalapítóját is benne tiszteljük, születésének 100. évfordulója alkalmából magyar és német tudósok részvételével 1987 novemberében Berlinben nemzetközi hungarológiai tanácskozást rendeztek. Gragger műve ma is él, tudományos eredményei a kutatókat további munkálkodásra ösztönzik, a berlini Humboldt-Universität hungarológiai és finnugor tanszékén a Gragger kezdeményezte hagyományokat méltón őrzik és fejlesztik tovább.

RÓZSA MÁRIA

FIGYELŐ

Sz. Koroknay Éva (1925—1987). Halálával nagy veszteség érte a könyvművészeti és könyvtörténeti szakmát. Évek óta sejtettük, hogy súlyos beteg, de ahogyan ő, mi is bizakodóak voltunk, s így halála váratlanul ért. A budapesti Egyetem Bölcsészettudományi Karán művészettörténetet, klasszika archeológiát és keresztény régészetet hallgatott. 1948-ban kapott végbizonyítványt. 1950. jan. 1-jén lett a budapesti Iparművészeti Múzeum munkatársa mint a Kisgyűjtemények osztályának csoportvezetője, később, 1970-től osztályvezetője. Sokat tett az osztály szerteágazó gyűjteményének sokoldalú gyarapításáért. Az eredeti, egykorú könyvkötések feltárását és vizsgálatát Dobrovits Aladártól, az Iparművészeti Múzeum akkori főigazgatójától kapta tudományos feladatul, s a következő évtizedekben ez vált érdeklődése fő területévé. Ez irányú könyvtári kutatásait a Ráday Gyűjteményben kezdte el.

1954-ben a győri Xantus János Múzeumban rendezte a „Győri könyvkötészet" c. kiállítást, melyről nyomtatott katalógusa, majd egy részletes tanulmánya *(Győr régi könyvkötészete,* MKsz 1955/1—2.) jelent meg. Koroknay huszonkét győri könyvkötő tevékenységéről tudósít a XVII. század végétől 1830-ig, s bár ezek önálló céhet nem alkottak (feltehetően a pozsonyi céhhez tartoztak), igen fontos helyet foglalnak el a magyar kötéstörténetben.

Egy évvel később már Kecskeméten mutatta be kiállításon az *Alföldi városok könyvművészetét* (katalógus Kecskemét Város Tanácsa kiadásában, 1955-ben), s vette számba név szerint a könyvkötőket, valamint a Nagykőrösön, Kecskeméten, Kiskunhalason, Cegléden fellelhető egykorú kötéseket. Külön említést érdemelnek a félbőrös *papírkötésű* számadáskönyvek.

Az Iparművészeti Múzeumban az európai könyvkötésművészet XV—XX. századig terjedő időszakának gótikus, reneszánsz, barokk, rokokó, klasszicista, historizáló és szecessziós remekeivel ismertette meg 1964-ben a szakembereket és a nagyközönséget. Ezt a bemutatót azonban két kamarakiállítás előzte meg ugyanitt. Először, az 1450—1500 között készült — feltehetően magyar — bőrkötéseket, másodszor a festett pergamenkötések legszebb darabjait válogatta össze. A csúcspontot, több mint egy évtizedes kutatás eredményét, mindenképpen az 1966—67-ben a „Magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek 1470—1520" címmel rendezett országos kiállítás jelentette. A nyolcvanhárom magyar reneszánsz könyvkötés nagy része először akkor került a nyilvánosság elé. (Nemzetközi visszhangjáról ld. *Gutenberg Jahrbuch* 1972, 383—384.) Koroknay bizonyítani kívánta, hogy a világhírű aranyozott korvina kötések nem előzmény nélküliek. Megalkotta a vaknyomásos korvinák fogalmát *(A vaknyomásos corvina kötésekről* = Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei III—IV. 1959. Bp. 1960); vizsgálta a kolostori könyvkötőműhelyek tevékenységét: *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről.* = Esztergom Évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve I. Bp. 1960; írt a budai domonkos és ferences műhelyekről: *Die Blinddruck-Einbände in der Bibliotheca Corvina und die Probleme der klösterlichen Buchbinderwerkstätten in Ungarn* = Acta Historiae Artium ASH, XI/1—2, Bp. 1965; *Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe* = Gutenberg Jahrbuch 1966. Összefüggést keresett a XVI. század elején alakuló polgári műhelyek és a királyi könyvkötőműhely működése között Ulászló királysága idején: *A korvina kötések Ulászló-kori periódusáról* = Művészettörténeti Értesítő 1962/2—3. Kimutatta a keleti hatást a magyar reneszánsz kötéseken: *A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai* = Művészettörténeti Értesítő 1968/1—2. Kiterjesztette a korvina kötések fogalmát a Mátyás halálát követő három évtized magyar reneszánsz

kötéseire. *Corvinen Einbände* (1490— etwa 1520) = Acta Historiae Artium ASH, XV/3, 1969. Végül mindezen kutatásait összegezte könyvében, amelyben 327 magyar (és közép-európai) reneszánsz könyvkötést tárgyal: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek.* Bp. 1973 = Művészettörténeti füzetek 6. Könyvében nem foglalkozik a Mátyás király számára készült kötésekkel, vagyis a szoros értelemben vett korvinákkal, de tervezett egy második kötetet, s egész reneszánsz kötéskutatása ezt volt hivatott előkészíteni. 1968-ban ki is állította a Magyar Nemzeti Múzeumban néhány nagyon rossz állapotban lévő kivételével együtt az összes Magyarországon őrzött korvinát. („Magyarországi corvinák kiállítása".) Talán az idő sem kedvezett neki, hogy a világban szétszóródott korvinák kötéseit vizsgálja, hiszen anélkül összeállítani a tényleges korvinák bélyegzőkészletét, hogy valamennyit kézbe vegye, nem lehet. A Budapesten található aranyozott, Mátyás-címeres kötések bélyegzőtáblázatát összeállította (Műv. tört. Ért. 1962/2—3, 134. p.), de hogy ez nem elegendő, bizonyítja, hogy nem egyezik a Ráth György összeállította bélyegzőtáblázattal (MKsz 1897/3, 263. p.). Az 1970-es évek elejétől kezdve azonban mintha megtört volna lendülete a magyar reneszánsz kötések kutatásában. Az aranyozott korvinák kötéseiről szóló kötete sohasem készült el.

1971-ben a szombathelyi Savaria Múzeumban megrendezte a „Nyugat-Magyarország könyvművészeté"-t reprezentáló kiállítást, győri, kőszegi, soproni és szombathelyi könyvtárak anyagából válogatva. 1972-ben az Iparművészeti Múzeum százéves jubileumi kiállításának társrendezője volt. Ezért és egész munkássága elismeréséért akkor a Munka érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki. Utolsó alkalommal 1983 őszén rendezett kiállítást az Iparművészeti Múzeum Nagytétényi Kastélymúzeumában *Művészi könyvkötések 1700 előtt* címmel.

A német nyomdokokon járó reneszánsz kötések együttesét vizsgálta az *Egy XVI. századi nagyszombati kötéscsoport* (MKsz 1977/1.) c. cikkében, majd a bőrmetszéses és levélreliefes kötések salzburgi, de Pozsonyban is tevékenykedő mesteréről, Ulrich Schreierről írt: *Ulrich Schreiers Pressburger Einbanddekkel* (= Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum ... Évkönyve 6. Bp. 1979).

Mint munkatárs több szócikk szerzője a *Művészeti Lexikon*ban (1—4. köt. Bp. 1965—68.). *Az Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei* (szerk. és bev. Miklós Pál. Bp. 1979.) c. kötetben az elenfántcsontfaragásról, ill. a művészi bőrmunkákról és könyvkötésekről írt egy-egy fejezetet. A *Régiségek könyvé*ben (szerk. Voit Pál. Bp. 1983.) ezeken kívül a legyezőkről és a miniatűrökről is, mint ugyancsak a Kisgyűjteményekbe tartozó tárgyakról, tájékoztatja a régiségek iránt érdeklődő művelt nagyközönséget.

Magyar kötéseket feltáró útjai során vidéken elsősorban az egyházi gyűjteményeket látogatta, és felfigyelt az ott őrzött könyvek, kódexek rossz állapotára, majd szorgalmazta azok helyreállítását igénybe véve ehhez restaurátorait és osztálya saját restauráló laboratóriumát. Vezető szakfelügyelőként a megyei múzeumok iparművészeti anyagát gondozta, s időnként a vidéki muzeológusok számára — e tárgykörön belül — továbbképzést szervezett.

1957-től kezdve vett részt az ELTE Könyvtártudományi Tanszéke munkájában. Speciál kollégiumot vezetett az ez iránt érdeklődő hallgatóknak (e sorok írójának is) a könyvkötésművészet történetéről. Nyugdíjba vonulása után (1983. dec. 31.) az Egyetemi Könyvtár szolgálatába állt, s ott folytatott kötéskutatást.

Sajnos, nem sikerült iskolát teremtenie, tanítványokat, utódot kinevelnie. Eredményei meghatározóak a magyar könyvkötés történetében, ha egy-egy feltevése, következtetése vitára is késztet, s további kutatás tárgyát kell, hogy képezze. Feltáró, elemző munkájával egyszer s mindenkorra kijelölte az irányt a hazai kötéskutatásban. Bár többen is és nagy nevek viselői, Römer Flóris, Ráth György, Gulyás Pál stb. foglalkoztak kötéskutatással, ő az egyetlen, aki egész munkásságát a magyarországi kötéstörténetnek szentelte, s a magyar reneszánsz kötések terén úttörő munkát végzett.

A svájci Centro del bel libro 1987. szeptemberére Bázelban kurzust hirdetett a kötések meghatározásáról, s vezetőnek Sz. Koroknay Évát kérték fel. De ezt már nem tarthatta meg.

ROZSONDAI MARIANNE

A Marginalien magyar száma. A Német Demokratikus Köztársaságban működő Pirckheimer Gesellschaft kiadásában megjelenő évnegyedes folyóirat *(Marginalien. Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie)* 1987-ben megjelent, 107. füzetét tartjuk kezünkben. Bár e színvonalas folyóiratot e terület hazai kutatói jól ismerik és gyakran tanulmányozzák, jegyezzük fel a szerkesztői kollégium nemzetközileg is számon tartott tagjainak neveit: Elmar Faber, Prof. dr. Horst Kunze, Prof. dr. Friedhilde Krause, Prof. dr. Wolfram Körner. A magyar szám szerkesztői német részről Prof. dr. Friedhilde Krause, magyar részről pedig dr. Soltész Erzsébet és dr. Németh Mária voltak. A fordítás nem könnyű munkáját dr. Karl-Heinz Jügelt, Erika Tröger és Klara Waitkus végezték.

A füzet különös jelentőségét számunkra az adja meg, hogy a *Marginalien* először jelentet meg teljes magyar számot a hazai könyvtörténet és könyvművészet témaköréből, sok figyelemreméltó információt közölve könyvnyomtatásunk, könyvgyűjtésünk, továbbá olvasási kultúránk területéről is. A kiadvány célja pedig az, hogy betekintést adjon, elsősorban a Német Demokratikus Köztársaságban élő, de általában a német nyelvű, németül tudó kutatók és olvasók számára — hat tanulmány segítségével — e fontos művelődéstörténeti ágazat néhány hazai szektoráról.

A több mint ötszáz éves német-magyar könyves kapcsolatok ily módon történt további erősítésére most a berlini Staatsbibliothek és az Országos Széchényi Könyvtár hagyományosan jó együttműködése eredményeként kerülhetett sor.

Ami az egyes tanulmányokat illeti: Soltész Erzsébet írása *(Über die Anfänge der ungarische Buchillustration)* a 16. és 17. századi magyar könyvillusztrációk, metszetek világába kalauzolja el az érdeklődőt. Rámutat arra, hogy egy 15. században élt budai kiadótól származik az a meghatározás, amit Theobald Feger írt le a Thuroczy-féle *Chronica Hungarorum* 1488-as augsburgi kiadásában, és ami az ő megfogalmazásában vált közismertté: Legendi laborem levare: az olvasó munkáját megkönnyíteni. Ez azt jelenti, hogy a korszak kiadói nem csupán díszíteni kívánták képekkel könyveiket, nem csak az esztétikai követelményeket tartották szem előtt, hanem felismerték az illusztrációk ama fontos művelődéstörténeti szerepét is, hogy azok a tartalom megértéséhez, alapvető információk átadásához nyújtsanak segítséget. Ez a felfogás jellemző volt ez időszak egészére és mindenfajta kiadványára.

E kiváló tanulmány szerzője a korabeli magyar kiadványok egész során bizonyítja a fenti tétel itthon is érvényesülő igazságát, mégpedig mind a történeti művek, mind pedig az egyre jobban tért hódító, a nép művelődését szolgáló, magyar nyelvű népkönyvek vonatkozásában. Hivatkozik Ferenczffy Pál 1624-ből származó megállapítására, melynek értelmében a kisebb jövedelmű olvasók számára is szépen illusztrált könyveket kell kiadni. Elemzése végén, e két idézet tükrében jut a szerző arra az eredményre, hogy a magyar kiadók és nyomdászok felismerték az illusztrációk közelésének fontosságát.

Somkuti Grabriella *(Ungarische Büchersammlerinnen im 18. Jahrhundert)* c. tanulmánya a kor nyelvi, művelődési, társadalomtörténeti — elsősorban a török megszállás alól mentesült Erdélyre vonatkozó — hátterének elemzése után ad igen jó és sokoldalú összefoglaló képet — a fennmaradt kéziratos könyvjegyzékek alapján — az elsősorban arisztokrata származású, többségében erdélyi magyar nők (Bethlen Kata, Ráday Eszter, Gyulai Klára, Nemes Júlia, Bethlen Zsuzsanna, Ujfalvy Krisztina, Erdődy Júlia, Berényi Erzsébet) által gyűjtött könyvekről, könyvtáraik tartalmi, nyelvi, műfaji megoszlásáról. Ezzel bizonyítva azt, hogy az olvasás nemcsak divat volt, hanem művelődési szükségesség is; e könyvtárak sokszínű képe igazolja, hogy a pietizmustól kezdve az évszázad ideológiai forradalmáig a könyvgyűjtő magyar leányok és asszonyok benne éltek a kor szellemi áramlataiban. Így eljutottak a szinte kizárólag vallásos műveket magukban foglaló gyűjteményektől a felvilágosodás irodalmának színe-javát magában foglaló tékákig, a kizárólagos magyar nyelvűségtől a francia nyelvű kiadványok gyűjteséig. Művelődési hatásuk átsugározta családjaik, rokonságaik szélesebb körét is.

A szerkesztők itt átváltottak már a 19. századra: Kelecsényi Gábor *(Die beiden Emich. Eine bibliophile Verlegerfamilie in Ungarn im 19. Jahrhundert)* c. tanulmánya a bibliofília irányzatainak rövid, de igen figyelemreméltó elemzése után a német származású, de magyarrá lett Emich-család két kitűnő, könyvvel és könyvkiadással foglalkozó tagjának, az idősebb és ifjabb Emich Gusztávnak a magyar könyvkiadásban betöltött szerepével foglalkozik, utalva az első magyar király, Szent István figyelmeztetésére: gyenge és törékeny az az ország, amely egyetlen nyelvhez és szokásrendhez igazodik, abba zárkózik be. Id. Emich

Gusztáv (1814–1869), az Európát megjárt könyvkereskedő a magyar reformkor Nemzeti Kaszinójának tagja a legjelesebb tudósokat és írókat fogadta üzletében, majd kiadója lett a legjobb magyar íróknak, köztük Petőfi Sándornak. Fia, ifj. Emich Gusztáv (1843–1911) átvette apja tevékenységét, s az akkor legnagyobb irodalmi kiadóvállalatot, az Athenaeum részvénytársaságot alapította meg.

Berlász Jenő, az Országos Széchényi Könyvtár történetének (1802–1867 közti korszak) jeles írója *Die prominenten Sammler der Bücherschätze der Ungarischen Nationalbibliothek* címen közli összefoglaló tanulmányát. A Mátyás király (1458–1490) által létrehozott Bibliotheca Corvinianatól indulva a Nemzeti Könyvtár megalapítójának, gróf Széchényi Ferencnek érdemeire mutat rá. Ezután sorra veszi a 19. század további kiemelkedő adományait (a gróf Illésházy-család, Jankovich Miklós, Horvát István könyvtárait), majd a Nemzeti Könyvtár hungaricum-jellegét kidomborító, felbecsülhetetlen értékű gyűjteményeket elemzi, amelyek már századunkban gazdagították a Széchényi Könyvtár állományát. Todoreszku Gyula (1866–1919) és gróf Apponyi Sándor (1844–1925) könyvgyűjteményei a Nemzeti Könyvtár legnagyobb kincsei közé tartoznak.

A mai magyar könyv- és nyomdaművészet egyik kiváló mestere, Haiman György, *Zur Erneuerung der ungarischen Buchkunst* címen a téma 19. és 20. századi vonatkozásait tárja fel, a hazai jelenségeket együtt látva és vizsgálva a külföldi fejlődéssel. A 19. századi történeti előzmények (a tipográfiában bekövetkezett ipari forradalom, a papír- és nyomdaiparban létrejött változások) hatása a századfordulóra Magyarországon is érvényesült. Ugyanakkor megújult a magyar könyvművészet is. A szerző ezután áttekintést ad e folyamat magyarországi mestereinek tevékenységéről, a könyvművészekéről és nyomdászokéról egyaránt, kiemelten foglalkozik Hirsch Lipót, Szana Tamás, Falus Elek, Kozma Lajos, Kner Izidor és Imre, Tevan Andor, Reiter László, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László munkásságával. Szól arról a jelentős szerepről, amit a Magyar Bibliofil Társaság foglalt el a hazai könyvművészet ápolása területén 1920 és 1940 között.

Szilágyi János *Arbeiter als Leser und Arbeiterbibliotheken in Ungarn im 19. und 20. Jahrhundert. Ein kurzer Überblick* címen foglalja össze a történeti fejlődés irányát. A kezdeti feudális viszonyok ábrázolása után az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc íróinak (Petőfi, Vasvári, Táncsics) mindenki számára műveltséget követelő küzdelmeiről szól, majd az 1867-es kiegyezést követően a fokozatos fellendülés tényeit rögzíti (munkásújságok, szocialista tematikájú könyvek kiadása, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a *Népszava* szerepe, munkáskönyvtárak szervezése, Szabó Ervin hatása, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság nagyszabású művelődési és könyvtári programja). Foglalkozik a két világháború közti időszak munkásművelődésével, a szakszervezeti könyvtárakkal, az illegális Kommunista Párt hatásával, valamint az 1945 utáni kulturális felemelkedéssel.

Elolvasva a tanulmányokat, meg kell jegyezni azt, hogy a szerzők kivétel nélkül a legmagasabb szakmai szinten fejtették ki mondanivalójukat, ugyanakkor a külföldinek szóló világos megfogalmazás és jó stílus is kitünteti ezt a kiadványt. Érdeme ez a szerzőknek, szerkesztőknek és fordítóknak egyaránt.

Emeli a szám értékét, hogy a *Marginalien* szerkesztői a füzet magyar jellegét, a magyar–német kulturális kapcsolatok hagyományait hangsúlyozni kívánván — négy színezett betétlapon közlik József Attila Erdélyi Ferenc készítette portrérajzát s a nagy költő 1937-ben Thomas Mannhoz intézett üdvözlő versét *(Thomas Mann zum Gruss)* Stephan Hermlin műfordításában.

Külön kell szólni a szám elsőrangú nyomdai kivitelezéséről: a tipografizálást Hans-Joachim Walch végezte, az előállítása a lipcsei Offizin Andersen Nexő grafikai nagyüzem munkáját dicséri. A jól válogatott, kitűnő minőségű illusztrációk is kifejezésre juttatják a folyóirat könyvművészeti és bibliofil profilját.

Csak örömünknek adhatunk hangot azért, hogy a *Marginalien* magyar száma minden tekintetben kiemelkedő szinten valósult meg, köszönettel tartozunk ezért Prof. dr. Friedhilde Krause főigazgató asszonynak: energiája, széles skálájú szaktudása, magyar kollégái iránt érzett megbecsülése nélkül ez a szám nem jöhetett volna létre.

HARASZTHY GYULA

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben

Rövidítések:

Acta Litt.	=	Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae
Adalékok	=	Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerkesztette BÁLINT István János. Bp. 1987, Országos Széchényi Könyvtár
Angol életrajz	=	Angol életrajz Zrínyi Miklósról. Bevezette és szerkesztette, jegyzetekkel ellátta KOVÁCS Sándor Iván. Bp 1987, Zrínyi Katonai Könyvkiadó
Kvt	=	Könyvtáros
MG	=	Magyar Grafika
MKsz	=	Magyar Könyvszemle
Mozaikok	=	Mozaikok Csongrád Város Történetéből
A Nemzetközi	=	A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből Évkönyv 1987. Bp. 1986, Kossuth Kiadó
Nyomdatörténeti	=	Nyomdatörténeti és nyomdászéletmód-kutatási tanulmányok. Debrecen város 625., a debreceni nyomdászat 425. évfordulójára. Szerkesztette TÓTH Béla—DANKÓ Imre. Debrecen 1986, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
OSzK Évk. 1982/83	=	Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982/83. Bp. 1984 [1987!]
150 éves	=	150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. Emlékülés Gyula 1986. november 26. [Békéscsaba] (1987), Békés Megyei Könyvtár
Zrínyi dolgozatok I—III	=	Zrínyi dolgozatok I—III. Szerkesztette KOVÁCS Sándor Iván etc. Bp. 1984—1986, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalmi Tudományos Diákkör Acta Juvenum

Általános és elvi kérdések

HOPP Lajos: Könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelországban = MKsz 1986. 4. 327—330.

VÉRTESY Miklós: Könyvtárosok kis lexikona. Bp. 1987, Múzsák Közművelődési Kiadó. 249 p.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok, bibliográfiák története

BAKÓ Dorottya: A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1985-ben = MKsz 1986. 4. 331—343.

BAKÓ Dorottya: A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban = MKsz 1987. 4. 332—341.

BERENTE László—TAMÁS Katalin: A Tiszavidék csongrádi hetilap repertóriuma, 1914. 1. = Mozaikok, 1985. 215—222.

BORSA Gedeon: Hol tartanak a régi hungarika bibliográfiák munkálatai? = Kvt 1987. 6. 347—350.

BUSA Margit: Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. (Kézirat gyanánt) Bp. 1986, Országos Széchényi Könyvtár. I–II. LXXVIII, 1137 p.

HARMAT Béla: Új Helikon (Irodalmi és művészeti folyóirat) Antológia és repertórium 1936–1937. Érd. 1986. (XV), 44 p.

HÉTHY Zoltán: Kelet Népe. Válogatott bibliográfia. Debrecen 1985. [Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár]. 31 p.

HUBER Kálmánné: A Minerva folyóirat története és repertóriuma, 1922–1944. Pécs 1986, Baranya Megyei Könyvtár. 63 p. (Pannónia könyvek)

IMREH Csanádné KANÁSZ Judit: Tolnai Könyvtáros 1957–1960, 1970–1985. Repertórium. = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. [melléklet] 1–33.

INDALI György: Újabb munkásmozgalmi vonatkozású grafikai plakátok a Budapest Gyűjteményben 1948-ig = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1985. 86–89.

KÁTAI Judit–LAKATOS Anikó: A Csongrádi Proletár bibliográfiája (1–2) = Mozaikok 1985. 223–253; 1986. 142–174.

KATHONA Géza: Ismeretlen régi magyar nyomtatványok Johann Samuel Klein „Nachrichten...” c. művének kéziratában levő negyedik kötetéből = MKsz 1987. 1. 64–67.

KÄFER István: 1918 előtti szlovák és cseh nyelvű periodikumok Budapest könyvtáraiban. Bp. 1985, Állami Gorkij Könyvtár. 269 p.

KEVEHÁZI Katalin–MONOK István: Régi könyveink és kéziratainak katalógusai. XVI. századi könyvek. Szeged 1986. XII, 217 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Bibliothecaria Tomus IX. Fasciculus 3.)

KLINDA Mária: Régi nyomtatványok feltárása a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1981–1982. Bp. 1985. 47–56.

KOMJÁTHY Miklósné–KERTÉSZ Gyula: Magyar Könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke III. Társadalomtudományok 2. Jog — Közigazgatás — Népjólét — Pedagógia — Néprajz. Bp. 1985 [1986], Országos Széchényi Könyvtár. 715 p.

LAKATOS Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. A Reggel — Székely Hírmondó. Bp. 1986. 2069–2405. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei A. sorozat 23–26.)

MASLER Jenő: Az esztergomi Népakarat repertóriuma. Esztergom [1986]. 35. p. (Tanítóképző Főiskola Esztergom Kiskönyvtár, 4.)

POGÁNY György: Szerencsi Nagy István ajánló bibliográfiája 1783-ból = Kvt 1986. 11. 689–691.

SASI Margit: Felsőbb leányiskolai tankönyvek 1868–1926. Bp. 1985, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. (7), 36 p. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Kiadványai. Kötetkatalógusok.)

STAUDER Mária: Vigilia repertórium, 1935–1984. Bp. 1987, Actio Catholica. 384 p.

A Századok repertóriuma. 1867–1975. DIÓSZEGI Mária és KULCSÁR Erzsébet közreműködésével szerkesztette PAMLÉNYI Ervin. Bp. 1987, Akadémiai Kiadó

SZEIFERT Dezső: A Világtörténet repertóriuma (Új folyam 1979–1984) = Világtörténet 1986. 1–2. 287–394.

TILCSIKNÉ PÁSZTOR Ágnes: Vasi Honismereti Közlemények repertóriuma. 1974–1986. = Vasi Honismereti Közlemények 1986. 1–2. 171–190.

TÖRÖK Lajosné: Forum, 1946. szeptember — 1950. augusztus. Repertórium. = Debrecen 1986, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár. 104 p.

VARGA Katalin: A magyar irodalomtudomány bibliográfiája = Hungarológiai Értesítő 1985. 1–2. 15–130.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

BALOGH Elemér: Az első magyar szerzői jogi javaslatról = Napjaink 1987. 12. 12—13.

LENGYEL András: Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila = MKsz 1987. 2. 150—152.

NAGY Csaba: Kísérletek a betiltott Szép Szó újjászervezésére = Irodalomtörténeti Közlemények 1985. 4—5. 520—527.

M. PÁSZTOR József: A Kassák-kör küzdelme a cenzúrával az ellenforradalmi Magyarországon = Párttörténeti Közlemények 1987. 2. 54—71.

RÉVÉSZ T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867—1875. Bp. 1986, Akadémiai Kiadó. 253 p.

Papírtörténet

BALÁZS József: A diósgyőri papírmalom alapítója = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 1986. 69—70.

DABROWSKI, Jozef: A papírkészítés aranykoráról a Lengyel Nemesi Köztársaságban = MG 1987. 2. 63—66.

KONCZ Pál: Pápa XVIII. századi papírmalma. Bp. 1986, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 29 fol. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság 17. közleménye.)

KONCZ Pál: Igal (Pápa) XIX. századi papírmalma. Bp. 1987, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. (4), 23, (3) p. [14] t. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság 18. közleménye.)

KUNSZERI Gabriella: Pauzpapírok története és restaurálása. (Az „Új irányzatok a papírrestaurálásban" c. Oxfordban rendezett nemzetközi konferencia tapasztalatai.) = Papíripar 1987. 6. 216—219.

SZÉNÁSSY Árpád: Feszty Adolf találmánya és az Eszterházy-papírgyár = Soproni Szemle 1987. 1. 69—73.

Nyomdatörténet

Több évszázadot átfogó művek

DEDINSZKY Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Cesta slovenskej litery na Čabe. Békéscsaba 1987, Békés Megyei Tanács. 293 p. („Fekete könyvek" kultúrtörténeti sorozat 7.)

ECSEDY Judit, V.: A régi magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533—1800) = MKsz 1986. 4. 249—255.

EGYED Béla: Korszakok a magyar réznyomású bélyegek történetében = MG 1987. 17—24.

VÉGH Oszkár—L. VINCZE Judit—TAMÁSKA Péter: A nyomtatott betű szabadságáért. A Nyomda-, a Papíripar, a Sajtó és a Könyvnyomtatás Dolgozói Szakszervezetének története, 1862—1987. (Bp.) 1987, A Nyomda-, a Papíripar, a Sajtó és a Könyvkiadás Dolgozóinak Szakszervezete. 351 p.

15—16. század

BORSA Gedeon: Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" első kötetéhez VI. = MKsz 1987. 1. 57—64.

BORSA Gedeon: A Szentlélekről elnevezett ispotályrend búcsúlevele Esztergomban = OSZK Évk. 1982/83 207—220.

SCHMIDT Erzsébet: A Schmidt Múzeum aldinái = Vasi Szemle 1987. 4. 589—591.

SCHMIDT Erzsébet: A Schmidt Múzeum XVI. századi franciaországi könyvnyomtatványairól = Vasi Szemle 1987. 3. 413—415.

SOLTÉSZ Zoltánné: Az Országos Széchényi Könyvtár ritka Luther-nyomtatványairól = OSZK Évk. 1982/83 221—239.

SZÉKELY András Bertalan: Egy lengyel származású tipográfus család a középkori Magyarországon = Honismeret 1987. 2. 16—17.

TORDA István: A naptár vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1585-ből = MKsz 1987. 3. 217—220.

ZSIGMONDY Árpádné: Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575—1605) = OSZK Évk. 1982/83 297—410.

17. század

DÁN Rólert: Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológia = MKsz 1987. 1. 32—36.

GÖMÖRI György: Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről") = MKsz 1987. 2. 119—122.

HAIMAN, György: Blank spots in the history of Nicholas Kis Tótfalusi's = Acta Litt. 1986. 3—4. 261—265.

KOVÁCS Sándor Iván: A Tótfalusi-kurziválások és az elveszett „Valedictoria" részletei a „Mentség"-ben = MKsz 1987. 1. 39—44.

PAVERCSIK Ilona: Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdája? (Újabb adatok id. Csécsi Jánosról, a pataki kollégium kassai „tulajdonosáról" és a kassai nyomda sorsáról) = MKsz 1987. 3. 173—183.

SOLTÉSZ Zoltánné: Tótfalusi Kis Miklós kiadványai = MKsz 1987. 1. 36—38.

TOLNAI Gábor: Transylvania and the Netherlands, at the end of the XVIIth century = Acta Litt. 1986. 3—4. 253—260.

18. század

BENKŐ Ferenc: Debrecen város nyomdája és patikája a XVIII. században = Nyomdatörténeti 377—471.

BORSA Gedeon: A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata = MKsz 1987. 4. 265—277.

BORSA Gedeon: A 18. századi magyarország törvénykiadások nyomdai vizsgálata = MKsz 1987. 3. 184—205.

HORVÁTH J. József: A kolozsvári Ibrahim efendi = A Könyv 1987. 2. 131—134.

KUNTÁR Lajos: 200 éves Szombathely első nyomdája = Vasi Szemle 1987. 4. 583—588.

SIPOS Gábor: Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdákban = MKsz 1987. 2. 88—101.

TAPOLCAINÉ SÁRAY Szabó Éva: Töltési István nyomdája és kiadványai 1705—1721 között = József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1985. Tatabánya 1986. 114—137.

19—20. század

ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Nyomda Rt. története, 1893—1949. Eger 1986, Heves Megyei Levéltár. 150 p. [16] t. (Tanulmányok Heves megye történetéből 9.)

BOTSCHNER István: Emlékeim a Hollósy nyomdáról = Balassagyarmati Honsimeret Híradó 1986. 1—2. 104—110.

DANKÓ Imre: Az Alföldi Nyomda erőfeszítései a debreceni könyvkultúra fejlesztéséért = Nyomdatörténeti 473—482.

DANKÓ Imre: Morvay Zoltán élete és munkássága = Nyomdatörténeti 147—164.

GAÁL Endre: Szeged nyomdaipara az 1850-es évektől 1891-ig Békéscsaba—Gyoma 1987, Kner Nyomda. 48 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 12.)

HORVÁTH J. József: Címekkel a címkórság ellen = A Könyv 1987. 1. 159—161. (Kner Izidorról)

IMOLAY LENKEY István: Vázlatos áttekintés a Debrecenben 1849—1949 között működött kisnyomdák történetén = Nyomdatörténeti 165—175.

KELECSÉNYI Gábor: A pesti Emichek = Budapest 1987. 3. 37—40.

Fél évszázad mesgyéjén. Kner Izidor ismert és ismeretlen emlékezéseiből. (A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta HAIMAN György.) Bp. 1987, Gondolat Kiadó. 300 p., [8] t., [1] t. fol.

KOROMPAI Gáborné: A nyomdák szerepe a város és környéke művelődésében = Nyomdatörténeti 85—129.

Kovács Imre és Kner Imre levelezése. 1936—1937. [Közreadja, bevezette és jegyzetekkel ellátta] ERDÉSZ Ádám. Kovács Imre pályaképéhez = Levéltári Szemle 1986. 3. 49—67.

LENGYEL András: Dézsi Lajos, Kner Imre és a Magyar Bibliofil Szemle = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1986. Szeged 1986. 349—363.

NYAKAS Miklós: Tanulmányok a debreceni nyomdászok társadalmi és kulturális törekvéseiről = Nyomdatörténeti 243—298.

PETŐCZ Károly: Betű és körzetminták dr. Drechsel Géza könyvnyomdájában Békésen = MG 1987. 1. 59—68.

PETŐCZ Károly: Réthy Lipót szarvasi nyomdája. Békéscsaba—Gyoma 1986, Kner Nyomda. 74 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei 11.)

STAUFFACHER, W., Jack: Nicholas Kis and America = Acta Litt. 1986. 3—4. 279—283.

P. SZALAY Emőke: A városi nyomda termékeinek iparművészeti vonatkozásai = Nyomdatörténeti 299—376.

V. SZATHMÁRI Ibolya: A debreceni nyomdászság életmódbeli sajátosságainak szervezeti alapjai. (A múlt század második felétől napjainkig.) = Nyomdatörténeti 179—241.

100 levél. Tevan Andor és Kner Imre levelezése. 1915—1944. Összegyűjtötte és a jegyzeteket írta VÖIT Krisztina. HAIMAN György bevezetésével. Bp. 1986, Zrínyi Nyomda. 209 p., [32] t.

TAKÁCS Béla: A debreceni nyomdászegyesületek, a nyomdász szakszervezet működése 1949-ig = Nyomdatörténeti 25—83.

TAKÁCS Béla: Az utóbbi száz év debreceni nyomdászélete a visszaemlékezések tükrében = Nyomdatörténeti 131—145.

TÓTH Béla: Nyomdász-tipografus szakkörök a debreceni iskolákban = Nyomdatörténeti 483—498.

VARGA László: Nyomdák és nyomdászok a Magyar Tanácsköztársaságban = MG 1987. 1. 74—80.

Könyvművészet

KELECSÉNYI Gábor: Horatiust olvasni a méhesben. „Tisztelet a magyar tipográfiának" = A Könyv 1987. 1. 55—69.

JANKA Gyula: Vita a legkisebb formátum felett = Mikrobibliofilok 16. 1986. 64 p.

Szántó Tibor tipográfus, könyvtervező kiállítása a Vigadó Galériában. 1987. május 7. — június 7. [Bp. 1987], Vigadó Galéria. 12 p., [52] t.

Tisztelet a magyar tipográfiának. Ötszáz év szép könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban. A kiállítást rendezte az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Bibliofil Társaság 1986. június 24. — augusztus 31. . . . Rendezte . . . szerkesztette . . . tipografizálta KELECSÉNYI Gábor . . . WIX Györgyné . . . SZÁNTÓ Tibor. Bp. 1986, Magyar Bibliofil Társaság. 68. l.

Könyvillusztráció, térképészet

BEDE István: Lázár: a deák, és térképe = Geodézia és Kartográfia 1987. 5. 367—374.

CENNERNÉ WILHELMB Gizella: A londoni Zrínyi-portré és ikonográfiai rokonsága = Angol életrajz 369—387.

CSENDES László: Térképek, metszetek Budavár visszavívásáról = Hadtörténeti Közlemények 1986. 4. 724—739.

DEÁK A. András: Johann Christoph Müller (1673—1721) = Dunakanyar 1987. 2. 74—76.

GOSZTALA Annamária: Szerelmey Miklós litográfus (1803—1875) = Művészettörténeti Értesítő 1985. 1—2. 11—31.

HORVÁTH Gergely: Gönczy Pál kartográfiai munkássága = Geodézia és Kartográfia 1986. 5. 363—368.

KÁDÁR Zoltán: From Gessner to the big Brehm. The development of zoological book illustration from the 16th century to the middle of the 20th century = Interpress Graphic 1987. 3. 45—51.

KISS Lajos: Aszalay József, XIX. századi magyar térképszerkesztő = Geodézia és Kartográfia 1987. 2. 114—117.

PAPP Júlia: Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach = MKsz 1987. 4. 278—293.

PAPP-VÁRY Árpád: Magyar iskolai térképek készítése Gothában a múlt században = Földrajzi Közlemények 1987. 80—86.

PLIHÁL Katalin: A Tiszántúl térképe a XVII. századból = Geodézia és Kartográfia 1987. 1. 48—53.

ZOLTAI Márta: A térképkészítés művészete. (Holland térképkiállítás a Kossuth Klubban.) = Föld és Ég 1987. 1. 23—25.

Könyvkötés-történet

DÓKA Klára: A pesti könyvkötők 1855-ben = MKsz 1986. 2—3. 226—233.

FERENCZI Ilona: Einband des Tabulaturbuches Vietoris = Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1985. 1—4, 295—303.

HAIMAN György: Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között = MKsz 1987. 4. 315—317.

HAIMAN György: Művészi könyvkötések régen és ma = MG 1987. 2. 28—32.

ÍRÁSNÉ MELIS Katalin: A Mátyás-kori királyi könyvkötőműhely leletei = Művészettörténeti Értesítő 1985. 1—2. 48—60.

SZ. KOROKNAY Éva: Művészi könyvkötések régen és ma = MKsz 1987. 2. 153—154. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításáról 1986. december 15. — 1987. február 14.)

TÁBORI György: A rézveretes Tranoscius. A magyarországi evangélikus szlovákok régi, vallásos énekeskönyve. Békéscsaba 1986, Békés Megyei Tanács. 149 p. („Fekete könyvek" kultúrtörténeti sorozat 6.)

Könyvkereskedelem-történet

GAZDA István: Révay Leó egykori antikváriuma — a kortárs szemével = Honismeret 1987. 2. 20—21.

35 éves az Állami Könyvterjesztő Vállalat. 1951—1985. [Török Ottó]. Bp. 1986, ÁKV. 8 p. [4] t.

INDALI György: A kassai akadémia nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei = MKsz 1987. 2. 122—126.

NÉMETH S. Katalin: Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacon = MKsz 1986. 4. 305—309.

SZABÓ Kálmán: Az első könyvünnep Sopronban 1929 = Soproni Szemle 1987. 73—77.

Kiadástörténet

Több évszázadot átfogó művek

BÉNYEI Miklós: A debreceni könyvkiadás múltja és jelene = Debreceni Szemle 1987. 2. 99—113.

VARGA Alajosné: Adatok a könyvkiadás múltjából = A Könyv 1987. 4. 135—149.

15—16. század

MAZAL, Otto: Die spätantike Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Szeged 1987, Hungaria. 76 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Bibliothecaria IX. Fasciculus 4.)

MÉSZÁROS István: Középkori hazai iskoláskönyvek = MKsz 1986. 2—3. 113—134.

17. század

BENE Sándor: „Lacrymae Hungaricae" A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek = Angol életrajz 355—368.

BENE Sándor: „Lacrymae Hungaricae" (A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott latin gyászversek) = Zrínyi dolgozatok II 85—86.

BUKOVSZKY Andrea—GÖMÖRI Éva—ZAJKÁS Péter: Angol életrajz Zrínyi Miklósról (London 1664) = Zrínyi dolgozatok II 83—84.

DUKKON Ágnes: The outfolding of Nicholas Kis Tótfalusi's program of popular education during his Netherlands years = Acta Litt. 1986. 3—4. 273—277.

HAJDÚ Demeter Dénes: Kájoni János emlékezete = Honismeret 1987. 2. 7—12.

HERNER János—KESERŰ Bálint: Some additional remarks on the history of the Amsterdam Bible = Acta Litt. 1986. 3—4. 267—271.

MONOK István: Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban = MKsz 1987. 4. 317—327.

TARNAI Andor: G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadása = MKsz 1986. 4. 302—305.

18. század

ENYEDI Sándor: Aranka György erdélyi társaságai = MKsz 1987. 4. 249—264.

ENYEDI Sándor: Aranka György magyarországi levelei Bánffy György gubernátorhoz 1794-ből = MKsz 1987. 3. 224—228.

FEHÉR Katalin: Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan = MKsz 1986. 4. 316—320.

FEKETE Csaba: Az első hazai konfirmációs ágenda kiadásai és szerzője = MKsz 1986. 2—3. 219—220.

FEKETE Csaba: Tormássi János (1744—1814) országgyűlési prédikációinak második kiadása. = MKsz 1987. 1. 44—46.

GONDÁNÉ SALÁNKI Márta: A földrajz oktatása a Debreceni Református Kollégiumban 1777—

1806 között = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1987. 4. 19–28.

NÉMETH S. Katalin: A tudományszervező Bod Péter = Confessio 1987. 2. 67–70.

SZELESTEI NAGY László: A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon = MKsz 1987. 3. 161–172.

TORDA István: Egy különös köszöntő = A Könyv 1987. 2. 134–137. (Gvadányi Józsefről)

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből = Irodalomtörténeti Közlemények 1985. 4–5. 415–436.

ZÁVODSZKY Béla: Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője. (A Dissertatio statistica de potestate exsequente Regis Angliae szerzőségéről) = MKsz 1987. 1. 10–18.

19. század

BÉLL Béla: A Magyar Tudományos Akadémia meteorológiai kiadványai a XIX. században = Időjárás 1986. 5. 300–309.

CSERBÁK András: Kalendárium típusok a Néprajzi Múzeum Gyűjteményében. + Trattner és Károlyi Nemzeti Kalendárioma 1849.-dik esztendőre [editio facsimile] Bp. 1987, Múzsák Közművelődési Kiadó. 156 p. ill. + [108] p. (Néprajzi Közlemények 29.)

FEHÉR Katalin: Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben = MKsz 1986. 135–148.

FÜLÖP Géza: „Csín, műízlés, európai szellem és józanul számító üzletiesség." 175 éve született Heckenast Gusztáv = A Könyv 1987. 1. 39–54.

HAUSNER Gábor: Kazinczy Ferenc Zrínyi-kiadása és kéziratos Zrínyi-jegyzetei = Zrínyi dolgozatok II 150–151.

MAY István: A sárospataki kézirattár Tompa variánsa = MKsz 1987. 1. 51–53.

VARGA Sándor: Kiegészítések a „Petrik 1712–1860" kiadástörténethez = MKsz 1987. 2. 146–150.

VARGA Sándor: A „Petrik 1860–1875" kiadástörténete = MKsz 1987. 1. 19–31.

20. század

KLANICZAY Tibor: A Zrínyi-kritikai kiadás 1957. évi tervezete (Készült az MTA Irodalomtörténeti Intézetében, megvitatták 1957. október 11-én.) = Zrínyi dolgozatok III. 124–133.

G. MERVA Mária: A Turul Könyvkiadó = Literatura 1985. 3–4. 387–398.

PENKE Olga: Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében = MKsz 1986. 2–3. 171–191.

PETŐVÁRI Ágnes: A Mustármag Kiadó. Szabó Imre és az Exodus-munkaközösség tevékenysége = Napjaink 1987. 7. 18–21.

PETŐVÁRI Ágnes: A nemzet szolgálata. A Sarló és a Misztótfalusi kiadó = Napjaink 1987. 10. 37–39.

PETŐVÁRI Ágnes: Püski Sándor az egység kovácsa = Somogy 1986. 5. 29–32.

TOKAJI NAGY Erzsébet: Adalékok Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységéhez = MKsz 1986. 2–3. 237–243.

Torquato Tasso műveinek nemzeti kiadásáért (Bergomun 1985. Fordította BODÓ Éva, EZER Andrea, FEJÉR Viola.) = Zrínyi dolgozatok III. 134–146.

VÁRKONYI Endre: A Cserépfalvi. Egy kiadó útja Cserépfalvától Párizsig = Olvasó Nép 1986. 4. 27–34.

Sajtótörténet

17–18. század

BATÁRI Gyula: A Nova Posoniensia orvos-egészségügyi vonatkozásai = Orvosi Hetilap 1987. 38. 2001–2002.

FRIED István: Eine unzeitgemässe wissenschaftlichen Zeitschrift am Ende des 18. Jahrhunderts. (Neues Ungarisches Magazin) = Német Filológiai Tanulmányok. Arbeiten zur deutschen Philologie 16/1985. Debrecen 1985. 49–55.

FUTAKY István–SCHWAM, Kristin: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739–1839. Bp. 1987, MTA Könyvtára. 309 p.

IMREGH Mónika: Francesco Moneta Rómában kiadott beszámolója Zrínyi Miklós 1663–1664. évi csatáiról = Zrínyi dolgozatok II 81–82.

KÓKAY György: A bécsi publicisztika és a magyar felvilágosodás = MKsz 1987. 3. 229–231.

PETÁK Eleonóra: Illusztrált velencei röplap Zrínyi Péter 1663. október 13-i csatájáról = Zrínyi dolgozatok II 77—78.

SZTANÓ László: Olasz beszámoló Zrínyi Miklós 1663. november 27-én vívott Mura menti ütközetéről = Zrínyi tanulmányok II 77—78.

PÉTER Katalin: Zrínyi Miklós angol rajongói = Angol életrajz 27—59.

TÓTH László: „Szándékunk, haszna hazánknak." Az első magyar irodalmi folyóiratok Kassán = Napjaink 1987. 6. 32—35.

19. század

BATÁRI Gyula: Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása = MKsz 1987. 3. 206—216.

BERLÁSZ Piroska: Kísérlet egy tudományos évkönyv megindítására a XIX. század elején. Az Acta Musei Nationalis Hungarici sorsa. = OSZK Évk. 1982/83 465—488.

LE CALLOC'H, Bernard: Un témoignage capital sur la vie d'Alexander Csoma de Kőrös. Le Journal de Victor Jacquemont = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1986. 2—3. 249—281.

H. HARASZTI Éva: Kossuth, mint angol újságíró = Századok 1985. 5—6. 1157—1167.

HARASZTI Éva: The Northern Star (1837—1852) = A Nemzetközi 163—166.

KAPRONCZAY Károly: Fodor József és az Egészség című folyóirat = Egészségügyi Munka 1987. 2. 58—59.

KÁRPÁTI Tamás: Nyomdászok és a régi magyar sajtó = Magyar Sajtó 1987. 7. 6—7.

KERÉNYI Jánosné TANOS Ilona: A Tanító — sokak tanítója = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 127—134.

KERESZTURI Dezső: „Se dicsekedni ösztönt, se pirulni okot." Arany, az igazgató-szerkesztő = Irodalomtörténet 1986. 2. 279—315.

KISARI BALLA György: A magyar irodalom fogadtatása a bécsi folyóiratokban 1800—1820 között = MKsz 1987. 3. 235—237.

KLEINNÉ HORVÁTH Magda: A török sajtótörténet kezdetei = Könyvtáros 1987. 8. 489—491.

KOROMPAI Gáborné: A Debreczeni Ellenőr helyi vonatkozású közleményei a lap első korszakában, 1874—1890. I. rész = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1986. 133—141.

LUDASSY Mária: Egy francia szabadelvű szocialista újság 1848 tavaszán = Valóság 1987. 9. 63—74.

LUKÁCSY Sándor: Nagy Miklós a Honismertető Album szerkesztője = Honismeret 1987. 5. 17—19.

MADERTHANER, Wolfgang: Die Gleichkeit (1886—1889) = A Nemzetközi 167—171.

RITTER Aladár: Kossuth Lajos néplapjai = Jelkép 1987. 3. 133—140.

SZECSKÓ Károly: Az első hazai munkás szaklap volt. A Gutenberg 1865—1867. = Hevesi Szemle 1986. 6. 72—74.

SZŐNYI Éva: A Fővárosi Lapok és Budavár visszafoglalásának kétszáz éves évfordulója = MKsz 1986. 2—3. 234—237.

TAXNER TÓTH Ernő: A Tudományos Gyűjtemény = Budapest 1987. 4. 37—38.

19. és 20. század

CSABA Gabriella: Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón = MKsz 1987. 294—305.

KEMPLER Kurt: A magyar nyelvű gyógyszerészeti szaksajtó megindulása hazánkban = Egészségügyi Munka 1987. 5. 154—159.

KEMPLER Kurt: A Gyógyszerészeti Hetilap megindításának 125. évfordulója = Gyógyszerészet 1987. 5. 167—170.

KEMPLER Kurt: 125 éve indult meg a Gyógyszerészeti Hetilap = Orvosi Hetilap 1987. 10. 525—532.

MAJOROSNÉ KÁLLAI Edit: Az Óvodai Nevelésről = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 135—141.

MISÓCZKI Lajos: A Tanítóbarát krónikája = Hevesi Szemle 1987. 4. 71—73.

SZÁLLÁSI Árpád: Az „Egészség" című lap alapításának centenáriuma = Orvosi Hetilap 1987. 24. 1259—1261.

SZECSKÓ Károly: A Hevesi Szemle elődei voltak. Megyei folyóirataink múltjából = Hevesi Szemle 1987. 6. 51—56.

SZELEI Béla: Kezdettől a sorsfordulóig. Fejezetek Hatvan sajtótörténetéből = Délsziget 1987. 41—44.

SZILÁGYI Gábor: Tájkép csata után. Fejezetek a hadi fotográfia hőskorából. 1—7. = Foto 1987. 2. 75—77.; 3. 125—127.; 4. 167—169.; 6. 266—268.; 8. 356—358.; 11. 507—509.; 12. 552—554.

VARGA Sándor: „A Könyv" című folyóiratok nemzeti könyvtárunk gyűjteményeiben. 1—3. = A Könyv 1987. 1. 175—185.; 2. 141—147.; 3. 149—153.

VASS Márta: Reklám megyénk első újságjában a „Békés"-ben = Békési Élet 1987. 2. 243—256.

ZIMONYI Zoltán: Irodalmi lapok, lapkísérletek Miskolcon. 1880—1956: Miskolci Társalgó, Hölgyvilág, Legyező, Miskolci Szemle, Termés, Új Utakon, Kohó (Széphalom). Miskolc 1987, Városi Könyvtár. 199 p. (Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti Füzetek 15.)

20. század

ACSAY Judit: Jelbeszéd az életünk. 100+1 éves a magyar plakát = Propaganda Reklám 1986. 4—5. 17—22.

BÁBA Iván: Die tschechische bürgerliche Nationalideologie im Spiegel einer Zeitschrift. (Nové čechy 1918—1924) = Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel und Osteuropa. Herausgegeben von Vera BÁCSKAI. Budapest 1986. 735—818.

BAKONYINÉ VINCE Ágnes: Gondolatok az Óvodai Nevelés negyven évéről = Pedagógiai Szemle 1987. 877—888.

BALOGH László: A Pedagógiai Szemle múltjáról és jelenéről = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 117—126.

BÉKÉS Mária: Gyermekünk. A család és az iskola képes lapja = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 143—147.

BÉNYEI Miklós: Menekültek Értesítője — egy elveszettnek hitt lap 1945-ből = MKsz 1986. 4. 322—324.

BOTLIK József: Emlékezetes indulások. A szlovákiai magyar irodalom és az Irodalmi Szemle = Napjaink 1987. 1. 26—29.

BOTLIK József: A vajdasági magyar irodalom és a Kalangya = Somogy 1987. 5. 61—67.

CSAPLÁR Ferenc: Az Alkotás szerkesztőjének levelezéséből = Jelenkor 1987. 3. 262—269.

CSAPODY Miklós: Program és nemzedék. (Fejezet az Erdélyi Fiatalok előtörténetéből 1923—1929.) = OSZK Évk. 1982/83 565—591.

DEREGÁN Gábor: Pedagógusok Lapja — a pedagógusok lapja = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 101—107.

FEHÉR András: Egy legitimista folyóirat és a konszolidáció elvei. A Magyar Helikon, 1920—1922 január = Magyar Történeti Tanulmányok 1986. 95—111.

GAZDAG István: Adalékok a „Régi Okiratok és Levelek Tára" című folyóirat történetéhez = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1986. 143—149.

GEREBEN Ágnes: Milyen legyen az új irodalom? Tanácskozás a bolsevik párt sajtóosztályán 1924-ben = Valóság 1987. 8. 66—78.

GYÖRGY Péter: „Szemtől szembe." Kassák: Az Alkotás és a Kortárs szerkesztője. = Jelenkor 1987. 3. 253—261.

GYURÁCZ Ferenc: Az Írott Kő emlékezete = Életünk 1987. 2. 179—184.

HAJDUSKA István: Egy sárguló zsebnaptár = Jelkép 1986. 4. 193—216.

HALÁSZ Imre: Az 1917. évi oroszországi forradalmak Zala megyei sajtóvisszhangja = Évkönyv. A MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság 1987. 39—58.

HEGEDŰS Éva: 25 éves a Fejér Megyei Könyvtáros = Fejér Megyei Könyvtáros 1986. 2. 21—26.

HEGEDŰS Sándor: Aranyossi Pál (1887—1962) = Párttörténeti Közlemények 1987. 2. 184—201.

HEVERDLE László: A Martinovics páholy és a Világ = MKsz 1987. 2. 102—118.

HORN Emil: Bíró Mihály, a magyar politikai plakát megteremtője = Honismeret 1986. 6. 22—25.

HUBER Kálmánné: A Minerva (1922—1943) = MKsz 1986. 2—3. 192—200.

JEMNITZ János: La Gauche Révolutionnaire (1935—1936) = A Nemzetközi 172—175.

JÓZSEF Farkas: Hivatástudat és erkölcs. 1919 sajtójának üzenete = Magyar Sajtó 1987. 3. 6—10.

KIKLI Tivadar: A Nép és Nyelv története = Jelkép 1987. 3. 141—147.

KUNTÁR Lajos: A század eleji „Testvériség" = Vasi Szemle 1986. 3. 437—447.

KUTASI KOVÁCS Lajos: A brazíliai magyar sajtó történetéből = Nyelvünk és Kultúránk 1987. 68. 29—32.

LÉVAY Botond: Dokumentumok a Protestáns Szemle műhelyéből = Confessio 1987. 21—27.

LISZTÓCZKY László: Benedek Elek és a Cimbora = Magyartanítás 1986. 5. 236—240.

LUKÁCSY Sándor: Egy fényes nap a debreceni sajtó történetéből = Alföld 1986. 12. 86—90.

MUCZ Sándor: A felszabadult Magyarország sajtója a hadseregszervezés néhány kérdéséről 1944 vége — 1945 április = Hadtörténeti Közlemények 1987. 1. 35—60.

MURÁNYI Péter: A Vasmegyei Lapok indulásának körülményei = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 1986. 3. 31—35.

NAGY Sándor: A Magyar Pedagógia negyedszázada = Köznevelésünk Évkönyve 11. 1986. 109—115.

NYÉKI Károly: Egy kis sajtótörténet = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1986. 1/2. 69. (Szatmarer Jüdische Zeitung)

PÁSZTOR József, M.: A Híd máig tartó folytonossága = Napjaink 1987. 6. 21—24.

PETHŐ Gyula: Ötven éve jelent meg az „Írott Kő" = Vasi Honismereti Közlemények 1986. 1—2. 17—20.

PETŐVÁRI Ágnes: A Nemzeti Parasztpárt Békés megyei lapja, a Békés (1947—1949) = Békési Élet 1987. 3. 397—405.

PÓK Attila: Gondolat és cselekvés konfliktusai a Huszadik Század körében = Valóság 1987. 9. 45—54.

POMOGÁTS Béla: Magyar és Műhely. A 25 éves Magyar Műhelyről — Az Életünk avantgardevitája ürügyén = Életünk 1987. 5. 433—437.

PRAZNOVSZKY Mihály: A nógrádi sajtó 1945—1948 között = Nógrádi Történeti Évkönyv 1985. Salgótarján 1985. 64—80.

RÁCZ Gábor — PÉTER H. Mária: Történeti áttekintés a magyar nyelvű gyógyszerészeti irodalomról Erdélyben = Gyógyszerészet 1987. 8. 305—308.

RITTER P. Tibor: Harc a hirdetőkért. Az Est Lapok pályázata = Propaganda Reklám 1987. 1. 40—43.

RUSZOLY József: Zsedényi Béla, a közíró = Napjaink 1987. 5. 14—19.

SALAMON Konrád: A Kelet Népe = Literatura 1986. 1—2. 229—241.

SIMON Imre: A Bervai Figyelő negyedszázada = Hevesi Szemle 1987. 4. 64—66.

SÍRÓ Judit: Északi fény. A nagy októberi szocialista forradalom a korabeli debreceni sajtóban = Debreceni Szemle 1987. 2. 131—138.

SOMOS Ágnes: Az elkötelezett magyar kommunista újságírás kezdete = Magyar Sajtó 1987. 1. 7—9.

SZABÓ Ágnes: Aranyossi Pál (1887—1962) = Pártélet 1987. 7. 89—91.

SZALAY Károly: „Egyoldalú beszélgetés" Karinthy Frigyes publicisztikája a 30-as években és a publicista megítélése, elítélése = Új Írás 1987. 10. 26—39.

SZÉCHENYI Ágnes: Sznobok és parasztok? A Válasz történetéhez = Kortárs 1986. 10. 109—121.

TASI József: Gábor Andor publicisztikájáról = Gábor Andor emlékezete. Centenáriumi tanácskozás Barcson [szerkesztette LACZKÓ András] Kaposvár 1986., KISZ Somogy Megyei Bizottsága. 134—142.

TASI József: Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője levelezéséből = Tiszatáj 1987. 1—2. 142—151.

TŐKÉCZKY László: Áprily Lajos és a Protestáns Szemle = Confessio 1987. 3. 16—20.

TÜSKÉS Tibor: A „Minerva" mai szemmel = Janus 1986. ősz 1—12.

Válasz 1934—1938. [Válogatta, szerkesztette és az utószót írta SZÉCHENYI Ágnes.] Bp. 1986, Magvető Kiadó. 671 p.

VÁMOS György: 30 éves a „Papíripar" = Papíripar 1987. 3. 86—87.

VÁSÁRHELYI Miklós: A Magyar Nemzet a szellemi ellenállásban = Olvasó Nép 1986. 3. 119—126.

ZIMONYI Zoltán: Írócsoport, Kohó, Széphalom. Irodalmi élet Miskolcon az 50-es években = Napjaink 1986. 12. 31—36.

ZÖLDI László: Az ÉS vitái. Az Élet és Irodalom három évtizede. Bp. 1987, Múzsák Közművelődési Kiadó. 191 p.

ZÖLDI László: A hatvanas évek. Az Élet és Irodalom történetéből = Jel-kép 1987. 1. 84—97.

Könyvtártörténet

Több évszázadot átfogó művek

ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története. Bp. [! Eger] 1986, [Egri Főegyházmegyei Könyvtár]. 39 p.

BAKONYI Ferencné: Az Állatorvostudományi Egyetem Könyvtárának két évszázada = Könyvtáros 1987. 5. 299—306.

CSAPODI Csaba—TÓTH András—VÉRTESY Miklós: Magyar Könyvtártörténet. Bp. 1987, Gondolat Kiadó. 541 p.

DUSNOKI József: A gyulai könyvtár története 1957-ig = 150 éves 15—24.

FÜLÖP Géza: A magyarországi városi könytárak az első világháborúig = 150 éves 15—24.

JÓNÁS Károly: A Képviselőházi Könyvtár katalógus és raktározási rendszerének fejlődése 1945 előtt = MKsz 1986. 2—3. 201—214.

NÉMETH Elek: Százhúsz éves a Hajdúböszörményi 2. sz. Általános Iskola könyvtára = Kvt 1986. 12. 741—745.

REISZ László: Fejezetek a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának történetéből = Statisztikai Szemle 1987. 1126—1133.

SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története = Adalékok 65—95.

SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története = MKsz 1986. 2—3. 149—172.

VARGA András: A szegedi piarista rendház könyvtára = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 3—4. 157—162.

15—17. század

BALÁZS Mihály MONOK István: Szamosközy István és a Corvina = MKsz 1986. 2—3. 215—219.

CSAPODI Csaba: Újabban ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák = MKsz 1986. 4. 295—301.

FEKETE Csaba: Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén = MKsz 1987. 4. 312—315.

LÁSZLÓ Mihály: Pázmány Péter könytárának két kötete = MKsz 1987. 3. 221.

MONOK István: Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században = Adalékok 55—63.

NAGY László, Sz.: Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei = Adalékok 97—128.

NÉMETH István: A humanista Zsámboky János és az Osztrák Nemzeti könyvtár = Levéltári Szemle 1987. 1. 38—43.

ORLOVSZKY Géza: Esterházy Pál könyvjegyzéke = Zrínyi dolgozatok II. 125—126.

ORLOVSZKY Géza: A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa = Zrínyi dolgozatok I. 8—71.

SZABÓ András: 16. századi tanárok könyvei Sárospatakon = MKsz 1987. 4. 306—312.

18. század

FEHÉR Katalin: A felvilágosodás európai gondolkodóinak pedagógiai művei a hazai gyűjteményekben = MKsz 1987. 1. 48—51.

HOPP Lajos: Mikes fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából = MKsz 1986. 4. 283—294.

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár 1772-ből = Adalékok 129—142.

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár 1772-ből = MKsz 1987. 1. 1—9.

TORDA István: A könyvgyűjtő Bethlen Kata = A Könyv 1987. 3. 137—142.

TORDA István: A könyvgyűjtő Bod Péter = A Könyv 1987. 4. 128—130.

19. század

BÉNYEI Miklós: A Ráday-könyvtár megvételének terve a reformkori országgyűléseken = MKsz 1986. 2—3. 220—224.

BODOSI Mihály: Emlékezés a megye orvosi könyvtárainak múltjára = Az Orvosi Könyvtáros 1987. 3. 158—165.

BUKOVSZKY Andrea: A „Hármas História" népszerűségéhez = MKsz 1987. 1. 47—48.

FÉNYES Miklós: A pécsi Klimo-könyvtár múlt századi forgalmáról = MKsz 1986. 4. 309—316.

GIDAY Kálmán: Az első tanyai népkönyvtár = MKsz 1986. 320—322.

KLEIN Róbert: Az Országos Színészi Tanoda könyvtárának megalakulása = MKsz 1987. 2. 140—144.

KUNTÁR Lajos: Kölcsönkönyvtárak Szombathelyen a Bach-korszak kezdetén = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 1986. 2. 30—33.

MURÁNYI Gábor: Egy „tündérmese" alkotója Somogyi Károly = A Könyv 1987. 4. 113—122.

PÁLVÖLGYI Endre: Adalékok a Magyar Könyvtárosok Egyesületének előtörténetéhez = Kvt 1987. 2. 87—94.

„Szülőföldemnek örök időkre visszavonhatatlanul." Források a gyulai könyvtár alapításáról: 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. (Bevezette DUSNOKI József.) Békéscsaba 1986. [! 1987], Békés Megyei Könyvtár. 28 p.

TELEKI Gyula—TÖRÖK Pál: Körlevél a Ráday könyvtár megvásárlása ügyében. 1860. Közli SZABÓ György = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1984/85. Bp. 1986. 174—176.

TOKAJI NAGY Erzsébet: A szombathelyi Herzan-Könyvtár = Vasi Szemle 1987. 2. 239—248.

TÖTTÖS Gábor: Az első megyei könyvtár Tolnában (1831) = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 35—37.

VALKÓ Arisztid: Toldy Ferenc javaslata könyvtárügyben = MKsz 1986. 2—3. 224—225.

VÉRTESY Miklós: A száz év előtti börtönkönyvtárak és egy kiadványsorozat = Kvt 1987. 9. 545—546.

20. század

ARATÓNÉ LUX Ágnes: Emlékezés a kórházi könyvtár első éveire = Somogyi Könyvtáros 1986. 2. 30—32.

ARATÓ LÁSZLÓNÉ LUX Ágnes: A könyvtár alapítása és az első évtized = Az Orvosi Könyvtáros 1987. 167—171.

BODA Miklós: Találkozás régi könyvekkel = Baranya Megyei Könyvtáros 1986. 2. 25—27.

BODA Miklós: Régi munkáskönyvtárak emlékei egy új szakszervezeti könyvtárban = Baranya Megyei Könyvtáros 1987. 2. 26—31.

BODOSI Mihály: Adatok az orvosi szakkönyvtár múltjához = Somogyi Könyvtárak 1986. 2. 26—30.

DOMOKOS László: A makói dr. Juhász Lajos-féle közkönyvtár végnapja = Csongrád Megyei Könyvtáros 1987. 1—2. 44—46.

ELEKES Eduárdné: A Szekszárdi Körzeti és Megyei Könyvtár története. 1. = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 5—31.

FÜGEDI Péterné: Sebestyén Géza és a nemzeti könyvtári koncepció = Kvt 1986. 12. [mell.] 5—16.

HARASZTHY Gyula: Az OSZK fejlesztésének irányai Fitz József főigazgatósága idején = OSZK Évk. 1982/83. 121—140.

HORVÁTH Ferencné: A 605. ipari szakmunkásképző intézet könyvtárának története = Együtt 1986. 1—2. 3—27.

KEVEHÁZI Katalin—MONOK István: Régi könyveink és kéziratainak katalógusai. XVI. századi könyvek. Szeged 1986. XII, 217 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta bibliothecaria Tomus IX. Fasciculus 3.)

KÖVY Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület tudományos gyűjteményei = Horizont 1987. 1. 33—38.

LIPPAINÉ FEKETE Ilona: Rekviem egy könyvtárért = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 3—4. 207.

LISZTES László: Szabó Ervin és Sallai István könyvtári öröksége = 150 éves 25—32.

MAJ, Jerzy: A lengyel közművelődési könyvtárügy négy évtizede — grafikonos feldolgozásban. Fordította FUTALA Tibor = Könyvtári Figyelő 1986. 4. 408—422.

MAJOR Árpád: Közkönyvtáralapítási törekvések Zalaegerszegen (1945—1949 között) = Évkönyv. MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság 1986. 121—124.

MONOK István: A JATE Központi Könyvtár XVI. századi könyveiről = Csongrád Megyei Könyvtáros 1987. 1—2. 40—43.

NÉMETH Mária: Az OSZK állományvédelmi tervei és tevékenysége a két világháború között = OSZK Évk. 1982/83 141—161.

OJTOZI Eszter: A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának megalakulása és fejlődése (1950—1986) = A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912—1987. Szerkesztette TIMKÓ Imre. Nyíregyháza 1987. 137—157.

PATAY Pálné: Az Országos Széchényi Könyvtár térképtára = Földrajzi Közlemények 1987. 86—90.

ROÓSZ Ernő: A MÁV Északi Járműjavító Üzem Szakkönyvtárának kialakulása és jelenlegi tevékenysége = MÁV Szakkönyvtári Tájékoztató 1985. 2. 7—16.

SCHWEITZER József—KAPLAYNÉ SCHEY Ilona: Két nehéz sorsú egyházi könyvtárról. [Riporter]

KARTAL Zsuzsa = Kvt 1986. 9. 527—530. [A Magyar Izraeliták Országos Könyvtáráról és a Magyarországi Unitárius Egyház Könyvtáráról]

SZENTIMREI Mihály: A Sárospataki Református Nagykönyvtár = Háttér 1986/1987 2. 56—57.

SZIKSZAI Mária: A jászapáti közművelődési könyvtár fejlődésének története = Együtt 1986. 1/2. 28—61.

UDVARI István: Adalékok egy szlavista könyvtáros életrajzához = MKsz 1987. 1. 53—56.

VÉRTESY Miklós: Könyvtárosegyesületünk fél évszázada (1935—1972) 1—2. = Kvt. 1987. 3. 166—172.; 4. 224—230.

Bibliofília, könyvgyűjtés

BORS Jenő: Ötkötetes minikönyvsorozat Marosvásárhelyről = Mikrobibliofilok 1987. 66. 1—3.

BORS Jenő: A lőcsei és komáromi után az „Erdélyi Kalendáriom" = Mikrobibliofilok 1987. 65. 1—4.

BUSA Péter: Jöttem láttam . . . vettem = A Könyv 1987. 145—148. (100 képviselő Albuma 1868)

HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei = Kisgrafika 1987. 2—3. 37—42.

HORVÁTH J. József: Számozott kiadás a 18. században = A Könyv 1987. 2. 138—139.

[JANKA Gyula]: Miniatűrkönyvek — tegnap és ma. 1. = Mikrobibliofilok 1987. 65. 7—12.; 66. 1—8.

KELECSÉNYI Gábor: A könyves Todoreszku = Budapest 1987. 6. 31—33.

KELECSÉNYI Gábor: Ráth György öröksége = Budapest 1987. 9. 29—31.

KLINDA Mária: A Szűry-Gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 316 p.

PAPP János: Kner Imre és a Magyar Bibliofil Társaság kapcsolata = Békési Élet 1987. 1. 86—92.

Olvasástörténet

FEHÉR Katalin: Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja = MKsz 1987. 2. 137—139.

KOMLÓSI József: Polgári olvasókörök Székesfehérváron a dualizmus korában = Fejér Megyei Könyvtáros 1987. 1. 56—68.

LABORCZY Ildikó: A csongrádi iparos olvasókör történetéből = Mozaikok 131—139.

ORLOVSZKY Géza: Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányai = Keletkutatás 1987. tavasz [1] 114—121.

REMÉNYI Antal: Olvasókör a századfordulón = Népművelés 1987. 1—2. 23—24.

UJKÉRY Csaba: A szigetvári olvasóegylet = Somogyi Honismereti Híradó 1986. 2. 22—25.

A múlt könyvtárosai, bibliográfusai

BORSA Gedeon: Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben: Michael Ritthaler (1682—1685) = MKsz 1986. 4. 274—282.

HARASZTHY Gyula: Gombocz István pályaképe = OSZK Évk 1982/83 7—11.

ifj. HORVÁTH Géza: Bárdos László István (1909. jan. 1. — 1963. okt. 18.) = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1985. Tatabánya 1986. 84—113.

KOCSIS Lászlóné: Kudora Mihály (Tata, 1851 — Budapest, 1916) = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1985. Tatabánya 1986. 75—83.

KUNTÁR Lajos: „A könyv szeretete megér egy kis szégyenáldozatot" Pável Ágoston könyvtárfejlesztő munkája = Életünk 1986. 9—10. 875—884.

KUNTÁR Lajos: Pável Ágoston könyvtárosi munkája „bűne" és erénye = A Vas Megyei Könyvtárok Értesítője 1987. 1. 29—34.

POGÁNY György: Fitz József élete és munkássága. 1. Pályakezdés és az Egyetemi Könyvtár — 1930-ig. 2. A könyvtárigazgató (1930—1945). 3. Könyvszakértői és társadalmi tevékenysége 1920-tól 1945-ig = Kvt 1987. 10. 619—629; 11. 675—685.; 12. 737—745.

POLGÁRDY Géza: Kétszázhetvenöt esztendeje született Bod Péter = Honismeret 1987. 1. 6—8.

Γ[AKÁCS] M[iklós]: Pável Ágoston születésének 100. évfordulójára = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 1986. 3. 3—4.

HELTAI JÁNOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. április 29. — Terjedelem: 8,4 (A/5 ív)
88.17604 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

HungInfo

Hungarian Social Sciences and Humanities

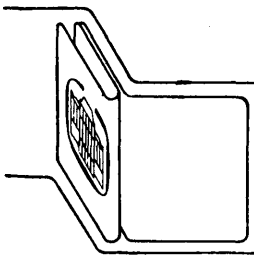
Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen veszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

HungInfo szerkesztősége
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Budapest, Pf. 7.
V. Akadémia u. 2.
1361

A FAMULUS
A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE

A famulus
AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT
1052 Budapest, V. Gerlóczy u. 7.
Tel.: 188-633

CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ
és más könyvkiadók
régebben megjelent könyveit.

A tudományok minden területéről találhatók szakkönyvek a könyvesbolt készletében.
A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.
Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.
(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

Tudományos kiadványok kedvezményes áron:

A FAMULUS
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

TARTALOM

Borsa Gedeon: Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések 235
Penke Olga: A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit de Journalistes des Trévoux ... 248
Lakatos Éva: 100 éves az „Eleven Újság" 274

KÖZLEMÉNYEK

Dományházi Edit—Herner János: RMNy 1214 284
Patay Pálné: Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején 285
Fekete Csaba: Debreceni Kalendárium 1752-re 293
Gazda István: A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei 293
Csáky S. Piroska: Vuk és az Egyetemi Nyomda 298
Nagy Erzsébet: Iparosok naptára 1843. 303
Rózsa Mária: Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára 304

FIGYELŐ

Rozsondai Marianne: Sz. Koroknay Éva (1925—1987) 311
Haraszthy Gyula: A Marginalien magyar száma 313

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben. (Összeáll. *Heltai János*) 315

Ára: 32,— Ft
Előfizetés egy évre: 128,— Ft

ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

Borsa, G.: Grandeur des types de Hess et las conclusions pouvant en être tirées 235
Penke, O.: L'Esprit des Journalistes de Trévox: une des sources de Mindenes Gyűjtemény (Encyclopédie Mixte) 248
Lakatos, É.: 100 ans de l'histoire de „Eleven Újság" (Journal vivant) 274

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Dományházi, E. Herner, J.: RMNy 1214 284
Patay, P. Mme: Carte du Nord de la Hongrie à l'époque de la révolte de Thököly 285
Fekete, Cs.: Calenderier de Debrecen pour l'an 1752 293
Gazda, I.: Débuts de l'édition des livres de physique en Hongrie 293
Csáky, S. P.: Vuk et l'Imprimerie Universitaire 298
Nagy, E.: Calendrier des artisans 1843 303
Rózsa, M.: Robert Gragger et la bibliothèque de l'Institut Hongrois à Berlin 304

CHRONIQUE

Rozsondai, M.: Éva Sz. Koroknay (1925—1987) 311
Haraszthy, Gy.: Le numéro hongrois de la revue Marginalien 313

BIBLIOGRAPHIE

La littérature de l'histoire des livres, des bibliothèques, des imprimeries et de la presse en 1987 (réd. *H. Heltai*) 315